ที่ระลึก

ในการรับพระราชทานเพลิงเผาศพ

นางสาว พร้อม ศิริวัฒนกุล

ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

๓ ธันวาคม ๒๕๐๙

14946

ในการปลงศพนางสาวพร้อม ศิริวัฒนกุล ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเพลิงเผาศพเบ็นกรณีพิเศษ นับว่าเบ็นพระมหากรุณาธิคุณแก่นางสาวพร้อม ศิริวัฒนกุล และวงศ์ญาติทั้งหลายเบ็นล้นเกล้าฯ แม้ว่านางสาวพร้อม ศิริวัฒนกุล ทราบด้วยญาณวิถีใดใดก็คงจะบีติโสมนัสน้อมเกล้า ฯ ถวายพระพรชัยมงคลมาในเบื้องพระยุคลบาท

คุณอาว์พร้อมมักกล่าวแก่หลานและคนสนิทชิดชอบที่เบ็นหญิงว่า เกิดมาเบ็นลูกผู้หญิงจำจะต้องเจียดเงินเก็บไว้ให้ได้สักก้อนหนึ่ง เผื่อเวลาเข้าที่อับจน ข้าพเจ้าได้ยินมานานแต่ก็ไม่ได้คิดอะไรมากนัก จนกระทั่งเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ ความจึงปรากฏขึ้นว่า ท่านได้นำเงินไปฝากธนาคาร คนที่ไปด้วยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เมื่อไปพบกับเจ้าหน้าที่ซึ่งเบ็นคนคุ้นเคยกับท่าน และแจ้งความประสงค์ให้เขาทราบแล้ว ท่านก็หยิบห่อกระดาษหนังสือพิมพ์เก่า ๆ ออกมาจากกระเป๋าถือ เมื่อแก้ห่อออกก็ปรากฏว่าเบ็นธนบัตรใบละร้อยสามร้อยฉบับ ธนบัตรเหล่านั้นอยู่ในลักษณะใช้หมุนเวียนต่อไปไม่ได้เพราะเก่าจนกระทั่งกินตัวแล้วโดยมาก เจ้าหน้าที่ธนาคารถามว่า คุณย่าเก็บมาตั้งแต่เมื่อไร ท่านก็หัวเราะอาย ๆ ว่าเก็บมานานแล้ว เงินรายนี้รวมกับเงินหมื่นสองพันบาทซึ่งท่านฝากภรรยาของข้าพเจ้าไว้สำหรับเรียกใช้สอยเมื่อจำเบ็น ต่อมาท่านได้ทำพินัยกรรมสั่งไว้ให้ผู้จัดการมรดกใช้จ่ายใน

การทำศพของท่าน และจนกระทั่งบัดนี้เงินซึ่งท่านห่อกระดาษหนังสือพิมพ์เก็บไว้นั้นก็ยังไม่มีใครทราบว่าท่านเก็บไว้ตั้งแต่ครั้งไหน ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเงินก้อนนี้แหละคือเงินที่ท่านเจียดเก็บไว้ในฐานะที่เกิดมาเป็นลูกผู้หญิงตามถ้อยคำของท่าน ข้าพเจ้านำความข้อนี้มากล่าวก็เพื่อแสดงว่าข้าพเจ้าไม่มีโอกาสฉลองพระเดชพระคุณท่านทางอื่น จึงได้ลงแรงทำหนังสือขึ้นเป็นที่ระลึกในการปลงศพท่าน

เรื่องที่ข้าพเจ้าประกอบขึ้นเป็นหนังสือนี้ มีเรื่องของพระคุณเจ้าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทราวาส สองเรื่อง คือเรื่องอัปปมาทธรรมกถาและเรื่องศีลาโนวาทกถา เรื่องทั้งสองนี้ทางวัดได้บันทึกเสียงลงแถบไว้ตั้งแต่ครั้งพระคุณเจ้ายังปรกติอยู่ เมื่อคราวคุณอาวิพร้อมป่วยครั้งที่สุดนี้ พระมหาสงัดรัตสถิตย์ผู้ซึ่งคอยอุปการะดูแลได้นำมาเปิดให้ท่านฟังบ่อย ๆ ข้าพเจ้ารู้สึกว่าท่านพอใจเลื่อมใสรู้ได้โดยหน้าตาแจ่มใสขึ้น ที่ท่านพอใจเลื่อมใสนั้นนอกจากเนื้อความแล้ว ท่านคงเกิดปีติที่ได้ยินเสียงสมเด็จพระมหาเถระพระองค์นั้นซึ่งท่านนับถือเลื่อมใสมาเป็นเวลาช้านาน เพราะสมเด็จ ฯ ได้บวชเป็นคู่กับบิดาของข้าพเจ้าจึงเป็นพระที่ได้ปวารณามาตั้งแต่ครั้งพระยาวิสูตรโกษาและคุณหญิงเขียนยังมีชีวิตอยู่ ขอถวายกุศลบุญราศีแด่สมเด็จพระมหาเถระพระองค์นั้น

นอกจากนั้นก็เป็นเรื่องที่ข้าพเจ้ารวบรวมและแต่งเอง ขอกล่าวเฉพาะเรื่องเชื้อสายพระมหาราชครูศิริวัฒน การแต่งหนังสือว่าด้วยเรื่องวงศ์สกุลเป็นการเสี่ยงความเสียหายอยู่มาก การเรียกขานชื่อ

ผิดพลาดก็ดี เรียกชื่อไม่เต็มก็ดี บอกยศบรรดาศักดิ์ผิดพลาดบกพร่องก็ดี กล่าวความทั้งทางขาดทางเกินเป็นเรื่องกระทบกระเทือนใจท่านที่เป็นญาติใกล้ชิดทั้งสิ้น จึงต้องขออภัยไว้ อีกอย่างหนึ่งก็เรื่องอักขรวิธี ในหนังสือนี้ข้าพเจ้าเชิญหลักฐานเรื่องราวต่าง ๆ มาลงไว้เป็นอันมาก หลักฐานเหล่านั้นท่านแต่ก่อนกล่าวไว้ในสมัยต่าง ๆ กัน อักขรวิธีที่ใช้จึงแตกต่างกัน ยกตัวอย่างคำว่าเป็นแต่ก่อนท่านใช้เปน ข้าพเจ้าเชิญข้อความในพระราชพงศาวดารมากล่าวสี่ห้าบรรทัด แล้วต่อไปก็ดำเนินความโดยถ้อยคำของตนเอง คำว่าเปนกับเป็นเกิดมาอยู่ด้วยกันใกล้ ๆ ข้าพเจ้าอ่านเพลิน ๆ ไปก็นึกติตนเองดังนี้เป็นต้น อีกอย่างหนึ่งเวลานี้ข้าพเจ้าตกเป็นคนเขียนหนังสือไม่ได้ แม้ว่าคอยกำชับคนเขียนเขาเขียนเพลิน ๆ ไปก็เขียนผิดโดยไม่รู้ตัว คนเรียงพิมพ์ก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน ข้าพเจ้าเองเป็นคนตรวจปรู๊ฟบางทีก็เผลอแก้ในที่ไม่ควรแก้ ท่านผู้อ่านพบอักขรวิธีวิปราสก็โปรดทราบว่าสาเหตุเป็นเช่นนี้อย่างหนึ่ง

หนังสือเรื่องประวัติของสกุลนั้นเป็นหนังสือแต่งไม่จบ และเป็นหนังสือที่ใครคนใดคนเดียวจะแต่งให้บริบูรณ์ทั่วถึงก็เป็นการยาก ข้าพเจ้าจึงขอสละลิขสิทธิ์หนังสือเล่มนี้แด่บรรดาญาติ และขอชวนเชิญให้ท่านผู้เป็นญาติในสกุลทั้งหลายช่วยกันค้นคว้าหาเรื่องมาแต่งเพิ่มเติมหรือช่วยกันแก้ไขข้อบกพร่องของหนังสือเล่มนี้ ถ้าเริ่มทำตั้งแต่ชั่วคนรุ่นเราและทำกันในรุ่นต่อ ๆ ไป ก็จะมีเรื่องไว้สำหรับเล่าให้ลูกหลานฟังเรื่องหนึ่ง

ข้าพเจ้าขอขอบคุณที่ท่านมีความอุตสาหะมาส่งสักการะศพคุณอาว์พร้อม ศิริวัฒนกุล ในครั้งนี้ ท่านผู้ล่วงลับทราบด้วยญาณวิถีใดใดก็คงจะปลื้มปีติอนุโมทนาและอวยชัยให้พรให้ท่านทั้งหลายมีความสุขความเจริญตลอดไป

ขุนศิริวัฒนอาณาทร

ชาตะ วันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๕
มรณะ วันที่ ๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๙

อัปปมาทธรรมกถา

ของ

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรมหาเถระ

วัดเทพศิรินทราวาส

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

โย จ ปุพฺเพ ปมชฺชิตฺวา ปจฺฉา โส นปฺปมชฺชติ

โสมํ โลกํ ปภาเสติ อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมาติฯ

ก็ผู้ใดประมาทในภายก่อนแล้ว ย่อมไม่ประมาทในภายหลัง ผู้นั้นชื่อว่าย่อมทำโลกนี้ให้ผ่องสว่าง ดั่งดวงจันทร์กระจ่างพ้นจากเมฆฉะนั้น ความไม่เผลอเลอเลินเล่อชื่อว่าอัปปมาท โดยเนื้อความคือไม่อยู่ปราศจากสติตรงกันข้ามกับความประมาท ผู้ใด แม้ประมาทแล้วในกาลก่อน ครั้นได้สดับคำสอนอบรมการศึกษา มีวิทยาบริบูรณ์เพิ่มพูนความไม่ประมาท ตั้งตัวได้ในภายหลัง ในทางคดีโลก หรือไม่ประมาทในชีวิตสังขารร่างกายแล้ว ขวนขวายบำเพ็ญทานศีลภาวนา กำจัดโทษทั้ง ๓ ประการ ซึ่งจะล่วงด้วยไตรทวารแลทิฏฐิให้สาบสูญสิ้นไป หรือให้น้อยเบาบาง อันเป็นทางคดีธรรม ด้วยกำลังอัปปมาทคือไม่อยู่ปราศจากสติ เป็นคุณศิริที่ควรประสงค์ในที่ทุกสถาน สมด้วยพระมหาสมณนิพนธบรรหารว่า สติ สพฺพตฺถ ปตฺถิยา สติจำปรารถนาในที่ทั้งมวล เพราะฉะนั้น สมควรที่สาธุชน

จะอบรมให้มีสมบูรณ์จนเต็มสามารถ เพราะเป็นเหตุให้พ้นจากความพลาดพลั้งแลความเสียหาย ทั้งเป็นอุบายเครื่องทำให้ตื่นจากหลับคือความหลง ดำรงตนอยู่ในความดี ไม่มีพลั้งพลาด นิราศจากหายนะภัยพิบัติอุปัทวันตราย ทั้งอันโตชนและพาหิรชน ต้องตามพระพุทธนิพนธ์ว่า **สติ โลกสฺมิ ชาคโร** สติความระลึกเป็นความตื่นอยู่ในโลก ดังนี้ ความไม่ประมาทนี้ เมื่อกล่าวโดยนัยอันอุกฤษฏ์ประสงค์มีสติสถิตในพระสติปัฏฐานทั้ง ๔ ด้วยสามารถกำหนดกาย เวทนา จิต และธรรมารมณ์ พร้อมทั้งสมถะวิปัสสนา ใจที่มีสติเพ่งอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๔ อันต่างกันโดยลักษณะสลัดละความกำหนัดขัดเคือง และความตื่นเต้นเป็นต้นเสียได้ เป็นหน้าที่ของสมถะ คือสงบใจจากนิวรณ์ทั้ง ๕ แล้วพิจารณาให้ละเอียดซ้อนลงไปอีกชั้นหนึ่ง ตามความเป็นจริงด้วยปัญญาว่า กาย เวทนา จิต ธรรมารมณ์ ๔ นี้ ต่างกันแต่วิถีลักษณะอาการ แท้จริงก็เป็นแต่สังขารอันหนึ่งๆ มารวมกัน เกิดสำคัญรู้สึกเห็นจริงไปตามสมมติว่า เป็นผู้นี้เป็นผู้นั้น ตามเพศพรรณชนชาติแลภาษา ถ้าพิจารณาถึงความจริงที่สุด ก็จะเห็นเป็นแต่สักว่ากาย สักว่าเวทนา สักว่าจิต แลสักว่าธรรมารมณ์ ไม่มีสัตว์คนตัวตนเราเขา แลกายเป็นต้นนั้นเล่า ล้วนไม่เที่ยงคงทน มีความเสื่อมสิ้นวิกลแปรปรวนแตกดับไป และไม่อยู่ในวิสัยแห่งความร้องขออ้อนวอนให้ได้สมความปรารถนา แลไม่มีอำนาจบังคับบัญชาที่จะให้เป็นไปตามประสงค์ เมื่อเห็นลงตามจริงอย่างนี้ เป็นหน้าที่ของปัญญา เป็นปฏิปทาที่จะ

ให้ประสบผล คือละความกังวลห่วงใย ความยึดมั่นถือมั่นสำคัญเห็นผิดได้ มีใจเป็นญาณุเบกขา เพิกเฉยเป็นกลาง ประกอบด้วยปรีชาญาณ กำจัดกิเลสมารเสียได้ บรรลุถึงพระธรรมที่บริสุทธิผ่องใสแท้จริง ในพระพุทธศาสนา ผู้ที่บริบูรณ์ด้วยคุณสัมปทาดั่งพรรณนามา ชื่อว่าทำโลกนี้ให้สว่าง เหมือนจันทรมณฑลอันพ้นจากเมฆ ฉะนั้น แล ฯ

ศิลาโนวาทกถา

ของ

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรมหาเถระ

วัดเทพศิรินทราวาส

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

นามรูปํ อนิจฺจํ นามรูปํ ทุกฺขํ นามรูปํ อนตฺตาติ ฯ

จะช่วยให้สติตักเตือนคนเจ็บไข้ จงตั้งใจฟังดังต่อไปนี้ คนเจ็บควรพิจารณาว่า ความเจ็บเป็นทุกขเวทนา จะไม่ให้เจ็บตามใจไม่ได้ ลางคนเมื่อเจ็บปวดขึ้น ก็อยากให้เจ็บปวดนั้นไปเจ็บในที่ต่าง ๆ เช่นเท้าเจ็บ ก็บ่นว่าเจ้ากรรมเฉพาะมาเจ็บที่เท้า จะเดินไปไหนก็ไม่ได้ เจ็บมือดีกว่า ถ้าเจ็บมือ ก็บ่นว่าเจ็บมือช่างลำบากจริง ๆ จะทำอะไรก็ไม่ถนัด ปวดศีรษะดีกว่า ครั้นปวดศีรษะ ก็บ่นอีกว่าปวดศีรษะเหลือทน คิดอะไรก็ไม่โปร่ง จะหลับนอนก็ไม่ผาสุก เจ็บที่อื่นดีกว่า ขอเปลี่ยนอยู่เสมอทุกแห่ง ที่แท้ก็ไม่อยากให้เจ็บเป็นอะไรหมด ลางทีเมื่อเป็นอะไรสักนิด มักหงุดหงิดถึงบ่นว่าไม่ควรจะเป็นเลย ทำไมคนอื่นเขาจึงไม่เป็นเฉพาะมาเป็นแต่เรา ดังนี้ก็มี ฯ ความเจ็บไข้ทั้งมวลซึ่งมีจำนวนนับไม่ถ้วน เป็นของสำหรับมนุษย์สตรีบุรุษทั่วกันต้องรับ จะปลีกตัวเสียไม่ได้เลยเป็นอันขาด สมเด็จพระโลกนาถสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสสอนไว้ ให้สตรีบุรุษ

คฤหัสถ์บรรพชิตหมั่นพิจารณาบ่อย ๆ ว่า เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ ควรพิจารณาให้เห็นตามความจริงที่ปรากฏอยู่ ถ้าการบ่นว่าทำให้เจ็บไข้หายได้แล้ว ทุกคนที่ป่วยควรบ่นว่าให้มาก เจ็บไข้คงหายหมด จะต้องรักษาเยียวยาทำไมบ่น ๆ ว่า ๆ เอาก็แล้วกัน คงหายสมความปรารถนา เมื่อรู้แน่ว่าเป็นการจำเป็นจะต้องเจ็บไข้แล้ว ไม่ควรที่จะบ่นว่าหรือครวญครางให้เปลืองเสียงเปล่า ๆ พึงใคร่ครวญว่า การครางนั้นจะหายได้หรือ ถ้าหายได้ คนทั้งหลายควรครางกันทั่วบ้านทั่วเมืองไม่ต้องหาหมอรักษา ที่แท้การครวญครางมีแต่จะให้ผู้อื่นรำคาญหนวกหูและทำให้ผู้รักษาพยาบาลรู้สึกอึดอัดหนักใจไม่สบาย ผู้เจ็บมัววุ่นวายกับครางเสียแล้ว ก็ไม่ได้เพ่งพิจารณาตามธรรม ให้ชัดเจนตามความจริง เมื่อตายจะไม่มีสติไม่มีใครสรรเสริญเลย เวลาจะตายนั้นพึงนึกว่า เราต้องตายเป็นแน่แท้ ควรทำแต่ความดี ไม่ควรประพฤติชั่ว ให้ความชั่วติดตัวไป ควรทำกายวาจาใจกับความเห็นให้บริสุทธิ์อย่าให้มีโทษ

อนึ่งบุญคุณของคนรักษาพยาบาล เราไม่สามารถที่จะทดแทนคุณเขาได้ ในเวลาที่เราตายไปแล้วเพราะเขาตั้งใจจะให้เราหายเจ็บ ให้เป็นสุขสบาย สู้อดทนไม่เป็นอันกินอันนอน ทนุบำรุงเราทุกอย่าง ถ้าเราหายเจ็บ ก็จะได้สนองคุณเขา ถ้าไม่หายก็ไม่มีเวลาจะสนนาคุณ เพราะฉะนั้นควรพูดกะเขาด้วยถ้อยคำที่ไพเราะ

อ่อนหวานจับใจ ให้ศีลให้พรเขา อย่าทำอย่าพูดให้เขาเดือดร้อนรำคาญต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดีที่สุดจะได้ไม่เป็นเวรเป็นกรรมต่อไป และจะชื่อว่าสนองคุณเขา ตามส่วนที่เรากำลังเจ็บอยู่พอจะทำได้ ตัวเราก็ดีไม่ต้องวุ่นวายกับใครด้วย เพราะฉะนั้น ถ้าพลาดพลั้งด้วยกายวาจาใจ ก็ควรขอขมาโทษเสีย จะได้ไม่เป็นเวรเป็นกรรมต่อไป

ลางคนเมื่อป่วยหนักมักมีโทษะมาก ดุคนโน้นด่าคนนี้ เช่น โกรธตั้งแต่ให้ไปตามหมอ ไปตามช้าไปหน่อยก็โกรธ หมอไม่อยู่ก็โกรธ หมอมาช้าก็โกรธ บดยาไม่ทันใจก็โกรธ หรือเมื่อได้ยามาแล้ว มีคนทำถ้วยยาพลัดตกแตกไม่ทันถึงมือก็โกรธ เกิดความทุกข์เร่าร้อนลงโทษตัวเองอีกมากถึงกล่าววาจาดุด่า หรือลางทีคนเดินดังก็เรียกตัวมา เอาไม้เคาะตาตุ่มเป็นต้น รวมความว่าเมื่อเจ็บก็เป็นทุกข์อยู่มากแล้ว ยังเพิ่มทุกข์ที่ทำใจให้รำคาญเดือดร้อน อึดอัดเคืองแค้นแน่นหน้าอกเพิ่มเติมเข้าอีก ขาดทุนเปล่า ๆ ควรพิจารณาตรึกตรองดูว่า เจ็บก็เป็นส่วนเจ็บ ยอมไปตามเรื่องของความเจ็บ ไม่ควรจะทุกข์ร้อนเกินไป แสดงอาการทุรนทุรายกระวนกระวายอยากให้หายขวนขวายจนเกินส่วน ควรปฏิบัติร่างกายไปตามสมควร เมื่อเจ็บไข้ขึ้นไม่ว่าจะเป็นโรคชนิดไหนหมด ไม่ควรประมาทควรนึกว่า เจ็บน้อยนี้อาจเจ็บมาก และอาจถึงตายก็ได้ ควรชำระสะสางเสียให้เรียบร้อย เช่นใช้หนี้เงินทองแบ่งทรัพย์มรดกให้แก่บุตรธิดาหรือภรรยาสามีและญาติพี่น้องผู้สมควรจะได้รับ ถ้าตายลงจะได้เรียกว่ามาดีไปดี ไม่เกิดแก่งแย่งฟ้องร้องวิวาทกันภายหลัง การทำ

เช่นนั้นไม่ใช่แช่งตัว ลางคนถือกันต่าง ๆ เช่นถ่ายรูปหรือทำพินัย-กรรมแล้ว รู้สึกเท่ากับเป็นลางส่อให้ตัวตาย ที่จริงไม่เป็นเช่นนั้นเลย กลับเป็นผู้รู้เท่าทันตามธรรมดาดีขึ้นอีก และชื่อว่าเป็นผู้ไม่กลัวตาย ลางคนยังหลงต่าง ๆ ว่า ให้ทรัพย์สมบัติแก่ลูกหลานภรรยาสามีแล้ว เวลาที่ยังไม่ตาย เขาอาจปกครองสมบัติไม่ได้ มักจะเอาไปทุ่มเทเสียหายบ้าง หรือจะไม่ประคับประคองดูแลปฏิบัติรักษาพยาบาลตัวให้เต็มมือเหมือนเมื่อยังไม่ได้แบ่งมรดก คือกลัวเขาจะทอดธุระไม่ดูแลตัวบ้าง

อนึ่งเวลาจะตายจริง อย่านึกเลือกเวลาสถานที่บ้านเมืองหรือเลือกโรค เพราะเป็นสิ่งที่เลือกไม่ได้เมื่อเลือกไม่ได้แล้ว ไม่ว่าเวลาไร ไม่ว่าโรคอะไร จะตายที่ไหน ก็ได้ทั้งนั้น จะบังคับหรือสั่งให้เป็นไปตามความพอใจไม่ได้เลย เช่นไปไหน ๆ อาจเป็นลมล้มตกลงในท่อข้างถนนตายก็ได้ หรือไปไกล ๆ เช่นข้ามประเทศสถานที่อยู่ไป อาจไปตายก็ได้ สั่งงดหรือผื่นความตายไม่ได้ หรือจะเลือกโรคว่า ขอให้ตายเพราะโรคที่สบาย ๆ เถิด เป็นการสะดวกดี จะได้ไม่ต้องทนทุกขเวทนาต่าง ๆ ดั่งนี้ก็ไม่ได้ ถ้าเลือกได้แล้ว คนทั้งหลายครั้งปู่ย่าตายาย คงไม่ตายเพราะโรคทุรนทุรายกระสับกระส่าย ตายลำบากยากเข็ญ คงตายเพราะโรคที่สบายเสียหมด ถ้าเป็นจริงอย่างนั้น โรคที่เหลือทนต่าง ๆ ก็จะตกอยู่แก่คนภายหลังสถานที่ต่าง ๆ จะเลือกก็ไม่ได้ เช่นจะตายในที่ของตัว ไม่อยากตายในที่อื่น อยากตายบนที่นอนที่อ่อนนุ่ม ก็เลือกไม่ได้

ยังมีการถือลัทธิต่าง ๆ อีก เช่นคนจะตาย ต้องเอาเสื้อผ้าใหม่มาสวมและนุ่งห่มให้ จะได้มีของติดตัวใหม่ ๆ ไปเมืองผี ข้อนี้ไม่น่าเชื่อเลย คนตายแล้วจะหอบหิ้วเอาของเช่นนั้นไปไม่ได้ ซ้ำจะเพิ่มความลำบากให้แก่ผู้จะตายเข้าอีก ทำให้พะรุงพะรังน่าทุเรศ กลับซ้ำเป็นอันตรายแก่การตั้งสติ แต่ร่างกายซึ่งเป็นของรักยิ่ง ก็จำต้องทอดทิ้งไว้เอาไปไม่ได้ เสื้อผ้าเหล่านั้นจะเอาไปได้อย่างไร มีแต่เปื้อนเหม็นด้วยน้ำเหลืองน้ำเลือด ในที่สุดก็คงเป็นขี้เท่า เพราะถูกไฟเผาไหม้เป็นจุณไปหมดไม่เหลือหลอ หรือฝังก็จมดินผุย่อยเป็นดินไป

ความเจ็บไข้ให้พึงเห็นว่า มันก็ดับของมันอยู่เสมอเป็นธรรมดา แต่เปลี่ยนท่ายักย้ายไป เช่นเดี๋ยวนี้เป็นอย่างนี้ อีกประเดี๋ยวก็กลายเป็นอย่างใหม่อีก เกิดแล้วดับเรื่อยไป ทนอยู่ไม่ได้ เช่นปวดศีรษะ จะปวดอยู่เสมอไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปจนตายหรือหาย ปวดศีรษะก็ดับปวดอยู่ไม่ได้ ที่ปวดถึงตายก็คือร่างกายทนไม่ไหวต้องแตกดับ ลงท้ายดับหมด—ทั่วกัน ควรรักษาศีล ๕ และศีลอริยมรรคไว้ให้เป็นนิตย์ ต่อนี้ไปควรพิจารณาภายในร่างกายจิตใจนี้ ซึ่งแบ่งเป็นขันธ์ ๕ คือ รูป ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ สังขาร ๑ วิญญาณ ๑ รูปได้แก่ร่างกายนี้ เวทนาได้แก่สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข สัญญาได้แก่จำรูป จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำเย็นร้อนอ่อนแข็งที่มาถูกกาย จำเรื่องในใจ สังขารได้แก่นึกคิดถึงรูป นึกคิดถึงเสียง นึกคิดถึงกลิ่น นึกคิดถึงรส นึกคิดถึงเย็นร้อนอ่อนแข็ง

ที่มาถูกกาย นึกคิดถึงเรื่องในใจ วิญญาณได้แก่รู้สึกทางตา รู้สึกทางหู รู้สึกทางจมูก รู้สึกทางลิ้น รู้สึกทางกาย รู้สึกทางใจ พึงพิจารณาขันธ์ ๕ ด้วยปัญญาว่า รูปเกิดขึ้นแล้วไม่เที่ยง มีความเปลี่ยนแปลงแปรปรวนเสื่อมสิ้นดับไปเป็นธรรมดา และไม่อยู่ในบังคับบัญชาอ้อนวอนขอร้องของใคร ๆ เวทนาเกิดขึ้นแล้วไม่เที่ยง มีความเปลี่ยนแปลงแปรปรวนเสื่อมสิ้นดับไปเป็นธรรมดา และไม่อยู่ในบังคับบัญชาอ้อนวอนขอร้องของใคร ๆ สัญญาเกิดขึ้นแล้วไม่เที่ยงมีความเปลี่ยนแปลงแปรปรวนเสื่อมสิ้นดับไปเป็นธรรมดา และไม่อยู่ในบังคับบัญชาอ้อนวอนขอร้องของใคร ๆ สังขารเกิดขึ้นแล้วไม่เที่ยง มีความเปลี่ยนแปลงแปรปรวนเสื่อมสิ้นดับไปเป็นธรรมดา และไม่อยู่ในบังคับบัญชาอ้อนวอนขอร้องของใคร ๆ วิญญาณเกิดขึ้นแล้วไม่เที่ยง มีความเปลี่ยนแปลงแปรปรวนเสื่อมสิ้นดับไปเป็นธรรมดา และไม่อยู่ในบังคับบัญชาอ้อนวอนขอร้องของใคร ๆ

เมื่อพิจารณาพิสดารอย่างนี้แล้ว จงย่นย่อขันธ์ ๕ เข้าเป็นนาม ๑ รูป ๑ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๔ เป็นนาม รูป เป็นรูป แล้วพิจารณานามรูปนี้ด้วยปัญญาว่า เวทนา สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ ไม่สุข ปรากฏขึ้นแล้วก็ดับวิบไป ไม่มีเหลือ ผลัดเปลี่ยนเกิดดับไปจนตาย สัญญา ๖ มีจำรูปเสียงเป็นต้น ปรากฏขึ้นอย่างหนึ่งแล้วก็ดับวิบไป จำอย่างอื่นแล้วก็ดับวิบไปอีก เช่นนี้ไปจนตาย สังขาร ๖ มีนึกคิดถึงรูปเป็นต้น นึกคิดแล้วก็ดับวิบไปหายไป ไม่มีอะไรเหลือจนตาย วิญญาณ ๖ มีความรู้สึกทางตาเป็นต้น รู้สึกขึ้นทางไหนก็ดับไปทาง

นั้น ผลัดเปลี่ยนกันอยู่ไม่หยุดหย่อนไปจนตาย เหลว ๆ ไม่มีสาระแก่นสาร ยิ่งกว่าลม ไม่มีเราเขาทั้ง ๔ อาการนี้ เหลว ๆ ทั้ง ๔ ไม่มีอะไรเที่ยง มีแต่เสื่อมไป จางไป สิ้นไป ดับไปเป็นที่สุด ไม่ควรยึดถืออะไรหมด นามทั้ง ๔ นี้เกิดจากรูป รูปก็เกิดผสมด้วยธาตุ ๕ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ ธาตุเหล่านี้เข้ามาเป็นรูปแล้ว ก็เสื่อมสิ้นยักเยื้องแปรไป ที่สุดก็กลับไปอยู่กับธาตุเดิมภายนอก เช่น ผม ขน เล็บ ตัดโกนร่วงหล่น ก็ไปอยู่กับธาตุเดิมคือดิน ฟันก็ก่อนเข้าไป กายก็ผุเป็นไคลร่วงหล่นไป ถ่ายเป็นอุจจาระตกไปอยู่กับดินอย่างเดิม น้ำดื่มเข้าไปแล้วก็บ้วนออกมาเป็นเขฬะ ถ่ายเป็นปัสสาวะ ไหลเป็นเหงื่อ เป็นน้ำตา น้ำมูก เป็นน้ำเหลือง น้ำเลือด ธาตุไฟคืออบอุ่นตามตัว ธาตุลม เช่นลมหายใจ อากาศธาตุ เช่นในช่องจมูก ก็เสื่อมติดธาตุดิน ธาตุน้ำ ออกมาด้วยทุกคราว ทุกลมหายใจเข้าออกเสมอ ทั้งหลับ ตื่น เดิน ยืน นั่ง นอน ไม่ได้หยุด-หย่อนไปจนตาย รูปแลเห็นได้และเป็นที่อาศัยของนาม ก็ไม่มีสาระแก่นสารเที่ยงถาวร มีแต่เสื่อมสิ้นแตกดับ ไม่มีเราเขา หาเราเขาไม่ได้ ควรหรือจะไปนิยมยินดี หลงรักใคร่ยึดถือนามซึ่งเหลว ๆ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ๆ เป็นนามรูปเหมือนกันหมดทั่วทั้งโลก ดูส่วนที่ล่วงไปแล้ว ก็หมดไปแล้วจริง ๆ ถอยมาดูปัจจุบันก็กำลังหมดไปเปลี่ยนไป เหมือนที่ล่วงมาแล้วอย่างเดียวกัน แม้ในอนาคตก็จักเป็นเหมือนกับอดีตและปัจจุบัน ไม่แปลกต่างอะไรกัน

ควรพิจารณาอย่างย่อในเวลาจวนจะตายดั่งต่อไปนี้ **นามรูปอนิจฺจํ** นามรูปไม่เที่ยง ไม่คงทน ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน ไม่ถาวร ไม่ตั้ง

อยู่เสมอร่ำไป นามรูปํ ทุกฺขํ นามรูปเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้มีความเสื่อมสิ้นยักย้ายแปรผันเก่าแก่คร่ำคร่า ชำรุดซุดโซมแตกดับไปเป็นธรรมดา นามรูปํ อนตฺตา นามรูปไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาอ้อนวอนขอร้องของใคร ไม่มีตัวตน ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่เป็นตัวตนของเราเป็นของกลางๆ ไม่เป็นของใคร เป็นแต่นาม ๑ รูป ๑ เท่านั้นฯ ในเวลาที่พิจารณาตามจริงนี้ กายวาจาก็บริสุทธิ์พ้นจากโทษอย่างหยาบ ใจก็บริสุทธิ์พ้นจากโทษอย่างกลาง ความเห็นก็บริสุทธิ์พ้นจากโทษอย่างละเอียดบริสุทธิ์หมดทั้งตัวทั่วถึง เป็นอย่างดีที่สุดฯ ลางคนจะฉงนว่า พิจารณาไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตานี้ ดูไม่เกี่ยวกับพระพุทธพระสงฆ์เลย ไม่ได้บริกรรมว่า **พุทโธ**ๆ หรือ **อรหํ**ๆ หรือ **สังโฆ**ๆ เป็นต้นเช่นนี้ พึงเข้าใจว่าการที่บริกรรมอย่างนี้ก็ดีดอกถ้าไม่รู้พระคุณของท่าน ก็ถึงแต่ชื่อของท่าน ไม่ถึงหัวใจท่าน ส่วนการพิจารณาไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตานี้ ถึงหัวใจท่าน การถึงชื่อท่านกับถึงหัวใจท่าน อย่างไหนจะดีกว่า เพราะความจริงทั้ง ๓ ออกมาจากหัวใจท่าน ท่านเห็นก่อนใครๆ หมดและโปรดปรานมากทรงสั่งสอนศิษย์สาวกมากกว่าคำสั่งสอนอื่นๆ ทั้งหมด ถ้าพระองค์และพระสงฆ์ไม่รู้ความจริงทั้ง ๓ นี้ ก็เป็นพระพุทธเจ้าไม่ได้ เป็นพระสงฆ์ไม่ได้ ผู้พิจารณาความจริงทั้ง ๓ นี้ เป็นผู้ถึงหัวใจพระพุทธเจ้าและหัวใจพระสงฆ์ทุกพระองค์ ส่วนความจริงทั้ง ๓ นี้เป็นพระธรรมที่แท้จริง เมื่อพิจารณาเห็นความจริงทั้ง ๓ นี้ ก็ชื่อว่าอยู่กับพระธรรมที่แท้จริง เพราะฉะนั้นผู้ใดพิจารณาความจริง คือ

ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตานี้ ผู้นั้นชื่อว่าอยู่กับหัวใจพระพุทธเจ้า หัวใจพระธรรม และหัวใจพระสงฆ์ จงอุตส่าห์พิจารณาให้เห็นจริงแจ่มแจ้งชัดเจนตามความจริงเถิด ฯ

ควรพิจารณากำหนดให้มาก เมื่อเวลายังสบายดีไม่ป่วยไข้ ต้องซักซ้อมฝึกหัดปัญญานี้ไว้ให้ชำนิชำนาญ ในเวลาจะนอนควรพิจารณาด้วย เพราะลางคนนอนหลับตายไปก็มี พึงสะสมอบรมข้อปฏิบัติให้ชำนาญแคล่วคล่องไว้แต่ยังดี ๆ จนหมดสงสัย เมื่อเจ็บน้อยเจ็บมากหรือจะตาย ก็ใช้เครื่องมือกำจัดป้องกันชนิดเดียวกัน ดุจนายทหารมีดาบเป็นต้น ก็ใช้ยุทธวิธีฟาดฟันข้าศึกให้ย่อยยับ จนสุดความสามารถไม่ถอยท้อย่อหย่อนเลย และควรฝึกหัดใช้ดาบเป็นต้นไว้ให้คล่องแคล่ว เมื่อถึงเข้าเวลาไร จะได้ใช้สะดวกดี ฯ

เกิดมาชาติหนึ่ง จะตายดีหรือไม่ดีก็ตายหนเดียวเท่านั้น จะตายแก้ตัวอีกหน ๑ หรือ ๒ หนไม่ได้ไม่เหมือนการค้าขาย จะได้แก้ตัวคราวหลังได้ ควรจะตายอย่างดีที่สุดที่จะตายได้ คือมีความองอาจกล้าหาญและมีอาการอดทนแช่มชื่น บริสุทธิ์สะอาดปราศจากโทษโดยประการทั้งปวง พร้อมทั้งกายวาจาใจและทิฏฐิความเห็นมีสติสัมปชัญญะและปัญญาสามารถอย่างดีที่สุด ฯ

ผู้ใดรู้และปฏิบัติได้ดั่งอธิบายมาแล้วนี้ ผู้นั้นไม่ต้องเกรงกลัวต่อความตายเลย เป็นผู้ตายดีอย่างที่สุดสมกับที่เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นของดีประเสริฐอย่างยอดยิ่ง ถ้าปฏิบัติถึงที่สุด ก็หมดภพชาติถ้ายังไม่ถึงที่สุด ก็ไปสุคติ ไม่ต้องไปทุคคติ เป็นอย่างแน่แท้ทีเดียว ฯ

ในงานฉลองศาลาการเปรียญ วัดใหม่พิเรนทร์ (ธนบุรี)
พ.ศ. ๒๕๐๕

อโศกธรรม
ของ
ขุนศิริวัฒนอาณาทร

ดินแดนอินเดียครั้งโบราณท่านเรียกว่า ชมพูทวีปและในชมพูทวีปท่านแบ่งเป็น ๒ ภาค เรียกว่ามัธยมประเทศภาคหนึ่ง อีกภาคหนึ่งเรียกว่าปัจจันตประเทศ มัธยมประเทศเป็นบริเวณมีแม่น้ำใหญ่ เช่นแม่น้ำคงคาและแม่น้ำสินธุเป็นต้นหล่อเลี้ยงจึงอุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งความเจริญ บริเวณนั้นเป็นบ้านเมืองของคนพูดภาษาอารยัน หรือที่เราเรียกกันว่าชาวอริยกะ คือชนเผ่าเดียวกับพวกฝรั่งเดี๋ยวนี้ อนึ่ง มัธยมประเทศเป็นแดนที่สมเด็จสัมมาสัมพุทธเจ้าสมภพ และเสด็จเที่ยวจาริกสั่งสอนเวไนยสัตว์แล้วดับขันธปรินิพ- พาน มีเรื่องราวอยู่มากในหนังสือฝ่ายพระศาสนา จึงเป็นดินแดนซึ่งแม้เราท่านน้อยคนได้ไปถึง ก็ยังรู้สึกในใจว่าคุ้นอยู่มาก

เมื่อปลายพุทธศักราช ๒๑๖ มีเหตุสำคัญอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแก่มัธยมประเทศ คือพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ กษัตริย์แว่นแคว้นมซิโดเนียในทวีปยุโรป ได้คุมกองทัพเที่ยวกระทำย่ำยีประเทศใหญ่น้อยชนะตะออกมาตั้งแต่ทวีปยุโรปภาคตะวันออก จนถึงดินแดนตอนเหนือลุ่มแม่น้ำสินธุ ครั้งนั้นภายในมัธยมประเทศมีแว่นแคว้นตั้งอยู่โดยอิสสระแก่กันเป็นอันมาก และแว่นแคว้นเหล่านี้ก็คอยเกี่ยงแย่งชิงดีกัน กล่าวเฉพาะลุ่มแม่น้ำสินธุตอนเหนือ ได้ความว่าเมื่อข่าว

กองทัพของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ มีเข้ามาถึงแว่นแคว้นหน้าด่าน ซึ่งมีกรุงตักษศิลาเป็นเมืองหลวง ก็กำลังทำสงครามติดพันอยู่กับแว่นแคว้นใกล้เคียงอันมีกำลังมากกว่า ฐานะของกรุงตักษศิลาไม่มีทางจะต่อต้านกองทัพของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ จึงจำต้องยอมอ่อนน้อม นับว่าตั้งแต่เข้าเขตมัธยมประเทศมาจนถึงกรุงตักษศิลาไม่มีใครทำการต่อสู้พระเจ้าอเล็กซานเดอร์เป็นล่ำเป็นสันเลย

แต่เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ได้กรุงตักษศิลาแล้ว อีกไม่ช้าก็ต้องทำการรบใหญ่ เพราะพระเจ้าปุรุษซึ่งเป็นหัวหน้ากษัตริย์ในแว่นแคว้นต่าง ๆ ระหว่างแม่น้ำวิตัสตะกับแม่น้ำอสิกนี ได้ระดมพลยกมาตั้งสะกัดทางอยู่ การรบได้กระทำแก่กันที่ฝั่งแม่น้ำวิตัสตะ ฝ่ายพระเจ้าปุรุษมีทหารราบ ๔๐๐๐๐ ทหารม้า ๔๐๐๐ รถศึกประมาณ ๕๐๐ และช้างอีกเป็นอันมาก แต่ด้วยพระปรีชาสามารถและธรรมชาติอำนวย พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ก็ทรงนำพลมีกำลังประมาณ ๑๗๐๐๐ ข้ามแม่น้ำวิตัสตะ เข้าโจมตีกองทัพพระเจ้าปุรุษโดยซึ่งหน้าแตกยับเยินไปได้ พระเจ้าปุรุษต้องอาวุธอาการสาหัส และถูกจับเป็นชะเลย แต่เมื่อเสร็จศึกแล้วพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ ก็โปรดให้พระเจ้าปุรุษคงครองราชสมบัติต่อไปตามเดิม ซ้ำยังยกบ้านเมืองสมทบให้ปกครองเพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมากด้วย เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ได้ดินแดนทางตอนเหนือลุ่มแม่น้ำสินธุไว้ในอำนาจแล้ว ทรงได้ข่าวความมั่งคั่งสมบูรณ์ของแว่นแคว้นมคธ ก็ยาตราทัพต่อออกมาทางทิศตะวันออก แต่เมื่อเสด็จถึงแม่น้ำวิปัส ทหารของพระองค์ ซึ่งร่อยหรออิดโรยเพราะได้เที่ยวรบพุ่งมาช้านาน เห็นว่าจะต้องทำสงครามหักหักล้า

ต่อไปโดยไม่มีกำหนด ก็พากันก่อการกำเริบขึ้น พระเจ้าอเล็กซานเดอร์จำพระทัยต้องเลิกทัพกลับบ้านเมือง โดยแบ่งให้กลับทางเรือส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งพระองค์ทรงควบคุมเดินเลียบลงมาตามฝั่งแม่น้ำสินธุจนถึงปากน้ำ เพื่อป้องกันส่วนที่มาทางเรือ เสร็จแล้วก็ทรงนำเดินทางบกกลับไป การที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ล่าทัพกลับครั้งนี้ กว่าจะออกจากแดนมัธยมประเทศไปได้ ต้องสู้รบกับกองทัพของกษัตริย์แว่นแคว้นต่าง ๆ ตามรายทางระลงมา จนพระองค์ต้องอาวุธบาดเจ็บสาหัสในที่รบ แต่ก็ทรงได้บ้านเมืองทางลุ่มแม่น้ำสินธุส่วนใต้ไว้ในอำนาจหมดเหมือนกัน เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์เสด็จกลับไปแล้ว ถึงพุทธศักราช ๒๒๐ ก็ประชวรเสด็จสวรรคตที่กรุงบาบิโลน รวมเวลาที่พระองค์มารบพุ่งแผ่พระบรมเดชานุภาพอยู่ในมัธยมประเทศประมาณ ๑๘ เดือน

ก่อนที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์จะเลิกทัพกลับออกไปจากมัธยมประเทศนั้น ได้ทรงแต่งตั้งแม่ทัพนายกองที่มีบำเหน็จความชอบไว้เป็นผู้สำเร็จราชการและเจ้าบ้านเจ้าเมืองในแว่นแคว้นต่าง ๆ ที่ตีได้พร้อมด้วยกำลังทหารตามสมควร แต่เมื่อพระองค์เสด็จกลับไปแล้วไม่ช้าความกระด้างกระเดื่องในหมู่ประชาชนก็ค่อย ๆ เกิดและแรงขึ้นทุกที ต่อมาผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์คนหนึ่งได้ให้จับพระเจ้าปุรุษไปสำเร็จโทษ การกระทำรุนแรงเช่นนี้ทำให้เกิดความเคียดแค้นลุกลามออกไปกว้างขวางโดยรวดเร็ว แต่ที่ยังไม่เกิดเหตุใหญ่ขึ้นในทันที ก็ด้วยผู้นำพลเมืองยังไม่แสดงตัวออกทำการโดยเปิดเผยเท่านั้น

ความกระด้างกระเดื่องของพลเมืองที่กล่าวมานี้ ว่ากันว่าศูนย์กลางอยู่ที่กรุงตักษศิลา อันเป็นเมืองขึ้นชื่อในการศึกษา ในกรุงนั้นมีพราหมณ์คนหนึ่งชื่อเกาฏิลยะ เป็นอาจารย์ขึ้นลือนามเป็นที่เคารพนับถือของคนทั่วไป ท่านผู้นี้มีศิษย์หัวรักหัวใคร่ ชื่อจันทรคุปต์ ซึ่งบิดาเป็นเชื้อพระราชวงศ์นันทะ อันเป็นราชวงศ์ที่ครองกรุงปาตลีบุตร์แว่นแคว้นมคธอยู่ในเวลานั้น มารดานัยว่าเป็นบุตรีเจ้าพนักงานเลี้ยงนกยูง (มยูรโปษกะ) ในราชสำนักปาตลีบุตร์ จึงได้นามวงศ์ทางฝ่ายมารดาว่าโมริยวงศ์ กล่าวกันมาว่า จันทรคุปต์เคยคิดการประทุษร้ายต่อกษัตริย์มคธเจ้านายของตน ครั้นความแตกออกก็หนีเอาตัวรอดไปอยู่กรุงตักษศิลา และเมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ได้กรุงตักษศิลานั้น จันทรคุปต์ก็เข้าฝักฝ่ายอยู่พักหนึ่ง เชื่อกันว่าจันทรคุปต์นี้เองเป็นผู้ชักจูงให้พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ยกทัพไปตีแว่นแคว้นมคธ แต่ต่อมาจันทรคุปต์แตกกับพระเจ้าอเล็กซานเดอร์จนต้องหนีไปซ่อนตัวอยู่ชั่วคราว ครั้นเมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์เสด็จล่าทัพกลับไปแล้ว อยู่ข้างหลังจันทรคุปต์ก็ร่วมคิดกับอาจารย์ บันดาลให้พลเมืองเกิดกระด้างกระเดื่องและรอคอยโอกาสที่จะทำการกู้บ้านเมืองให้พ้นจากอำนาจของชาวต่างประเทศต่อมา เพราะฉะนั้นเมื่อข่าวสวรรคตของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ทราบไปถึงมัธยมประเทศ จันทรคุปต์กับอาจารย์ก็ลงมือกระทำการโดยเปิดเผย คือชักชวนเจ้าผู้ครองแว่นแคว้นต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำสินธุฝ่ายใต้ ให้ช่วยกันรุกไล่ชาวต่างประเทศออกไปจนหมด ต่อจากนั้นจันทรคุปต์ก็นำกองทัพเข้ายึดกรุง

ปาตลีบุตร์ ปลงราชวงศ์นันทะลงเสียจากราชสมบัติ แล้วตั้งตนขึ้นเป็นกษัตริย์ครองแว่นแคว้นมคธ เมื่อพุทธศักราช ๒๒๒

พระเจ้าจันทรคุปต์และผู้สนใจในกิจการบ้านเมือง คงจะสำนึกได้ในครั้งกระนั้น ว่าถึงมัธยมประเทศจะเป็นดินแดนมีเทือกขุนเขาและทะเลกั้น ก็ไม่ปลอดภัยจากการที่กองทัพต่างประเทศจะยกมากระทำย่ำยี เพราะก่อนการรุกรานของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์คราวนี้ พระเจ้าทารยโวส (ดาริอุส) กษัตริย์อิหร่านก็เคยนำกองทัพเข้ามาตีบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำสินธุเมื่อรัชชกาลพระเจ้าอชาตศัตรูครั้งหนึ่งแล้ว เหตุที่ข้าศึกกล้ายกกองทัพผ่าแดนทุรกันดารมากระทำการได้สำเร็จ ก็เพราะมัธยมประเทศมีแว่นแคว้นอิสระแก่กันมากนัก ฉะนั้นพระเจ้าจันทรคุปต์จึงทรงมุ่งที่จะรวบรวมบรรดาแว่นแคว้นทั้งหลายไว้ในพระราชอำนาจเสียให้หมด เพื่อระงับความเกี่ยงแย่งระหว่างกัน มัธยมประเทศจะได้เป็นปึกแผ่นอันหนึ่งอันเดียว สามารถรวมกำลังต่อสู้ศัตรูภายนอกได้ พระราชประสงค์ข้อนี้นับว่าทรงกระทำสำเร็จด้วยดีทันเหตุการณ์ คือต่อมาในปีที่ ๑๗ แห่งรัชชสมัยของพระองค์ มีแม่ทัพครั้งพระเจ้าอเล็กซานเดอร์คนหนึ่ง ได้ตั้งหน้ารวบรวมดินแดนที่เคยอยู่ในอำนาจของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์จนเป็นปึกแผ่นใหญ่โต ถึงขนาดเป็นจักรวรรดิ์ แล้วยกกองทัพเข้ามาเพื่อจะปราบมัธยมประเทศอีกครั้งหนึ่ง พระเจ้าจันทรคุปต์ก็สามารถตีแตกพ่ายกลับไป แต่นั้นมาก็นับว่ามัธยมประเทศปลอดจากอำนาจของชาวต่างประเทศ บ้านเมืองคงคืนสู่สันติสุขอีกคราวหนึ่ง

พระเจ้าจันทรคุปต์ผู้ปฐมกษัตริย์แห่งโมริยราชวงศ์ทรงปราบปรามแว่นแคว้นใหญ่น้อย ทำมัธยมประเทศให้อยู่ในพระราชอำนาจเป็นอันหนึ่งอันเดียว ครองราชสมบัติ ณ กรุงปาตลีบุตรมา ๒๔ ปี ครั้นล่วงรัชชกาลแล้ว พระเจ้าพินทุสารผู้ราชโอรสได้สืบสันตติวงศ์ดำรงราชย์อยู่ ๒๘ ปีก็เสด็จสวรรคต พระเจ้าอโศกราชโอรสของพระเจ้าพินทุสารจึงได้ราชสมบัติ นับเป็นรัชชกาลที่ ๓ ในโมริยราชวงศ์ต่อมา

ก็พระเจ้าอโศกหรือนัยหนึ่งพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชนั้น ผู้นับถือพระพุทธศาสนาโดยมากย่อมจะได้ฟังเรื่องราวของพระองค์บ่อย ๆ และอย่างน้อยก็คงทราบว่า แต่เดิมมาพระเจ้าอโศกมิได้ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ต่อเมื่อครองราชสบัติมาได้ ๘ ปีแล้ว ได้ทรงยกกองทัพไปปราบปรามแว่นแคว้นกลิงค์ การสงครามครั้งนั้นชาวกลิงค์ถูกฆ่าตายลงนับตั้งแสน จนพระเจ้าอโศกเกิดสังเวชพระราชหฤทัย ทรงเห็นว่าการแผ่พระบรมเดชานุภาพโดยวิธียกกองทัพไปทำสงครามย่ำยีเขานั้น ทำให้เกิดพินาศฉิบหายแก่มนุษย์นิกรแสนสาหัสนัก และจะเป็นพระเกียรติยศแท้จริงยั่งยืนก็หาไม่ กำลังความสลดสังเวชทำให้ปลงพระราชหฤทัยที่จะบำเพ็ญพระราชกรณีย์โดยทางธรรม ทรงพิจารณาเห็นว่าพระพุทธศาสนามีคติธรรมอันล้ำเลิศ จึงแสดงพระองค์เป็นพุทธมามกะ และรับพระพุทธศาสนาเป็นประธานสำหรับบ้านเมือง ได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา มีการสร้างพระสถูปเจดีย์ ทรงกระทำการสังคายนาครั้งที่ ๓

และโปรดให้สมณทูตไปประกาศพระศาสนายังประเทศน้อยใหญ่เป็นต้น ในส่วนพระราชอาณาจักรก็ทรงปกครองประชาชนพลเมืองด้วยการสั่งสอนน้อมนำในทางธรรมานุธรรมปฏิบัติเป็นสำคัญสืบมา ดังนี้

เรื่องราวของพระเจ้าอโศก ที่เราท่านทราบตามเนื้อความโดยสรุปดังข้างบนนั้น ต้นตอที่มาแห่งเรื่องราวเห็นจะเป็นหนังสือมหาวงศ์ซึ่งได้กล่าวพระราชประวัติ และพระราชกรณีย์ในการทนุบำรุงพระพุทธศาสนาของพระเจ้าอโศกไว้โดยวิจิตรพิสดาร ถ้าจะกล่าวในที่นี้ก็กล่าวซ้ำ แต่เรื่องราวที่กล่าวถึงพระเจ้าอโศกทรงปกครองประชาชนพลเมืองของพระองค์ด้วยการสั่งสอนน้อมนำ ในทางธรรมานุธรรมปฏิบัติ เข้าใจว่ายังมีอยู่น้อยและโดยเนื้อแท้ก็เป็นเรื่องน่าทราบ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงเขียนบรรยายความตอนนี้ โดยให้ชื่อเรื่องว่าอโศกธรรม ซึ่งไม่ได้เจตนาจะให้เข้าใจว่าข้าพเจ้าจะกล่าวข้อธรรมพิเศษอะไรอันเป็นเครื่องยกผู้ปฏิบัติให้พ้นทุกข์โศกมิได้ คำว่า อโศกธรรม ข้าพเจ้าเจตนาให้มีความหมายเพียงว่าธรรมของพระเจ้าอโศกเท่านั้น ท่านผู้อ่านพึงเห็นว่าเมื่อพระเจ้าอโศกทรงสั่งสอนน้อมนำพลเมืองของพระองค์ ในทางธรรมานุธรรมปฏิบัติไซร้พระองค์ก็จะต้องมีหลักธรรม อันจะน้อมนำชักจูงพลเมือง หลักธรรมนี้แหละข้าพเจ้าเรียกว่าอโศกธรรม

แต่ว่าพระเจ้าอโศกไม่ใช่ศาสดาผู้บัญญัติลัทธิธรรม และไม่มีผู้ใดพบร่องรอยว่าพระองค์เพียรจะเป็นเช่นนั้นด้วย อนึ่ง อโศกธรรมไม่ใช่ธรรมสำหรับพระราชาธิบดีดังที่เรียกกันว่าทศพิธราชธรรม

ว่าตามจริงใจข้าพเจ้า ก็สงสัยว่าควรจะมอบข้อธรรมอะไรหมวดหนึ่งให้พระเจ้าอโศกเป็นเจ้าของหรือไม่ เพราะได้ความชัดว่าพระองค์ตั้งพระราชหฤทัยอาศัยข้อธรรมของท่านผู้นั้นบ้าง ท่านผู้นี้บ้าง และมีพระราชประสงค์จะให้พลเมืองของพระองค์หรือใคร่ ๆ เห็นความข้อนี้ด้วย เหตุฉะนั้นถ้าข้าพเจ้าจะโจมกล่าวถึงข้อธรรมทีเดียว ท่านผู้อ่านก็อาจเห็นพระปรีชาสามารถของพระองค์น้อยกว่าที่รับกันอยู่โดยทั่ว ๆ ไปว่าเป็นสิ่งน่าพิศวงยิ่งนัก ข้าพเจ้าจึงกล่าวเรื่องอื่นเพื่อนำความเข้าใจเสียก่อน

ดินแดนอินเดียหรือชมพูทวีปนั้น พูดโดยทั่ว ๆ ไปเป็นดินแดนอุดมสมบูรณ์ และตั้งอยู่ในย่านกลางของถิ่นอันแร้นแค้นกันดาร ซึ่งเป็นภูมิลำเนาของชาติที่แข็งแกร่ง ด้วยเหตุนั้นแต่กาลดึกดำบรรพ์อันมิอาจกำหนดได้เป็นต้นมา ชมพูทวีปจึงเป็นแดนสำหรับรับการอพยพของมนุษย์ชาติต่าง ๆ ซึ่งหนุนเนื่องกันเข้ามาดุจคลื่น โดยทางช่องเขาภาคตะวันตกเฉียงเหนือบ้าง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือบ้าง การอพยพเช่นนี้นับลงมาเพียงชั้นพุทธกาล ตามที่เขาสอบสวนได้ความก็ว่ามีเป็นยุคใหญ่ ๆ ถึง ๓ ยุค คือการอพยพของเผ่าชนมิลักขุยุค ๑ ของเผ่าชนทมิฬยุค ๑ และของเผ่าชนอริยกะอีกยุค ๑ ทั้งนี้ไม่พูดถึงชนชาวเดิมและชนเผ่าอื่นที่อพยพแซกแซง ในระวาง ๆ ด้วยซ้ำ ก็หมู่ชนที่อพยพเข้ามา ถึงว่าจะจัดเป็นเผ่านั้นเผ่านี้ แต่เผ่าหนึ่ง ๆ ก็ย่อมจะมีหลายพวกหลายเหล่า และการอพยพที่นับว่าเป็นยุค ก็คือการอพยพหนุนเนื่องกันเข้ามาตลอดเวลาหลาย ๆ ร้อยปี

เมื่อพวกใดเข้ามาแล้วก็ลุกไล่แย่งดินแดนของชนเผ่าอื่นบ้าง ของชนเผ่าเดียวกันบ้างวุ่นไป ขณะนั้นก็มีการผสมพันธุ์และคลายพันธุ์ไปพลาง ประการหนึ่งลักษณะของชมพูทวีปเป็นดินแดนเปรียบเสมือนถุง เพราะนอกจากด้านเหนือซึ่งเป็นปากถุง ด้านอื่นก็มีทะเลล้อมอยู่ทั้งนั้น ชนหมู่ใดเข้ามาแล้วก็ไม่อาจซึมซาบออกไปสู่ที่อื่นได้กี่มากน้อย ถ้าถูกรุกไล่ถึงจำเป็นต้องทิ้งถิ่นเดิม ส่วนมากก็ย่อมจะวนเวียนอยู่ภายในนั้น ด้วยเหตุนี้ชมพูทวีปจึงเป็นดินแดนที่มีชาติมนุษย์สำส่อนยิ่งนัก และเมื่อการเป็นเช่นที่ว่ามา แม้ข้าพเจ้าจะไม่ชี้แจงอะไรเลยท่านผู้อ่านก็จะคิดเห็นได้ว่า ประชาชนในชมพูทวีปย่อมจะมีขนบธรรมเนียม และลัทธิประเพณีแตกต่างกันตามหมู่ตามเหล่า และระดับความเจริญก็ย่อมจะผิด ๆ กัน แท้ที่จริงไม่ว่าในสมัยไหน ๆ ระดับความเจริญของคนในชมพูทวีป มีตั้งแต่ต่ำที่สุดไปจนถึงสูงที่สุด สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งไม่ให้ชาวชมพูทวีปสมัครสมานกันได้โดยง่ายทั้งนั้น

อีกประการหนึ่ง ถึงแม้ว่าชาวอริยกะในชั้นแรก ๆ ที่อพยพเข้ามาสู่ชมพูทวีป จะเป็นคนใจกว้างขวาง ไม่ใคร่จะถือเขาถือเรารักอิสระและกล้าหาญทรหดที่จะป้องกันอิสระนั้นจากชนเผ่าอื่นหรือเผ่าเดียวกัน เป็นผู้บูชาน้ำโสมและบูชาธรรมชาติอย่างง่าย ๆ เป็นผู้ไปสดวกไม่มีลัทธิประเพณีเป็นเครื่องรึงรัด แต่เมื่อชาวอริยกะขยายตัวกว้างขวางลึกเข้าไปในชมพูทวีปโดยลำดับ ก็ต้องประจัญหน้ากับชนเผ่าอื่นซึ่งมีเป็นอันมากที่ฐานะความเจริญเทียมบ่าเทียม-

ไหล่กัน การขับเคี่ยวแย่งกันเป็นเจ้าเป็นใหญ่ก็จำต้องโหมกำลังเข้มงวดยิ่งขึ้น ในคราวเดียวกันความคลุกคละปะปนทางสายโลหิต และลัทธิประเพณีก็เพิ่มพูนมากขึ้น จนถึงขนาดที่ชาวอริยกะควรวิตกว่าชนเผ่าอื่นจะกลืนเผ่าของตนให้สูญสิ้นไป เหตุเหล่านี้เป็นเครื่องน้อมนำให้เกิดการแบ่งหน้าที่ในระหว่างชาวอริยกะด้วยกัน คือแบ่งเป็นพวกนักรบ พวกพราหมณ์ พวกทำนาค้าขายและพวกคนงาน เกิดการแบ่งแยกชาวอริยกะให้ขาดเด็ดออกไปจากชนเผ่าอื่น ที่รวมเรียกว่าชาติจัณฑาล ดังนี้เป็นต้น ก็สิ่งที่บัญญัติขึ้นใหม่เหล่านั้น ถ้าพิจารณาตามแง่ของชาวอริยกะ เราท่านก็น่าจะเห็นว่าเป็นการสมควรและจำเป็น เพราะมุ่งต่อประโยชน์ในอันที่จะรักษาชาติวงศ์ให้บริสุทธิ์ถาวรมั่นคง ให้มีระเบียบวินัยและมีกำลัง แต่เมื่อการแบ่งชาติชั้นวรรณะเริ่มขึ้นแล้ว ก็ไม่มีใครอาจเหนี่ยวรั้งเอาไว้ให้อยู่ในเขตจำกัดที่พอสมควรได้ เพราะเป็นธรรมดาที่จะเกิดความหวงชาติหวงฐานะและหวงอาชีพตามติดมา ยกตัวอย่าง พวกพราหมณ์เพื่อที่จะกระทำตนให้จำเป็นแก่ชุมชนอยู่เสมอและทวีขึ้น ก็เฝ้าแต่บัญญัติโน่น บัญญัตินี่ จนกระทั่งชาวบ้านต้องมีพราหมณ์ไว้ประจำครอบครัวสำหรับแนะนำการกระทำบูชาเซ่นสังเวย และจะกระทำอะไรแม้แผกเพี้ยนไปจากกิจวัตประจำวันเล็กน้อย ก็จะต้องขอให้พราหมณ์ตรวจพระเวท ซึ่งพราหมณ์เท่านั้นเป็นผู้ทราบ การอาชีพแต่เดิมแบ่งกันไว้โดยวงกว้าง ๆ ครั้นนานเข้าก็จักซอยถี่ยิบและกวดขันขึ้น จนกระทั่งใครเกิดจากสกุลมีอาชีพอย่างไรก็ต้องทำอาชีพอย่างนั้น การดูถูกเหยียด

หยามคนที่ไม่ใช่ชาติอริยกะ ก็รุนแรงร้ายกาจ ท่านผู้อ่านคงจะได้พบในชาดกว่าถ้านางชาวอริยกะอะไรคนหนึ่ง เผอิญเหลือบไปเห็นคนชาติจัณฑาลเข้า นางก็จะต้องล้างตาด้วยน้ำมันหอม และจัณฑาลคนนั้นเป็นผู้ผิด ชอบที่จะถูกไล่ตะเพิดให้ไปเสียด้วยไม้ตะพด ความถือตัวถือชาติกำเนิดเช่นนี้ แม้ในพวกอริยกะด้วยกันเองก็ร้ายอยู่ไม่น้อย พึงเห็นได้จากเรื่องพระวิฑูฑภะ ซึ่งถูกสบประมาทเมื่อไปเยี่ยมสกุลฝ่ายมารดา พอเธอเป็นพระเจ้าแผ่นดินขึ้น ก็กระทำเสียอย่างแสนสาหัส ความที่กล่าวมานี้ คงจะทำให้ท่านผู้อ่านเห็นว่าชาวชมพูทวีปมีโรคซึ่งคอยบ่อนจะให้แตกกระจัดกระจายกันเป็นอย่างลึกซึ้ง นอกนั้นยังมีลัทธิประเพณีรัดรึงประชาชนไว้แน่นหนารอบข้างไปหมด

เมื่อได้กล่าวถึงเพียงนี้แล้ว ก็ควรกล่าวถึงลัทธิศาสนาด้วย เราท่านย่อมทราบว่าชมพูทวีป หรือโดยเฉพาะมัธยมประเทศเป็นแดนเกิดแห่งศาสนาและลัทธิธรรมเป็นอันมาก การที่เป็นเช่นนั้นเข้าใจกันว่าเนื่องด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการแรกชาวมัธยมประเทศเห็นอะไรทุกอย่างเนื่องด้วยศาสนาไปหมด ไม่ได้แยกเป็นศาสนจักรและอาณาจักร หรือแยกธรรมออกจากโลก ตามความคิดเห็นของชาวมัธยมประเทศดูเหมือนจะอยู่ในภพนี้อย่างซังกะตายอยู่ ส่วนที่จะอยู่ให้จริงจังเอาดีเอาดีกันนั้นหวังภพหน้า ฉะนั้นว่าโดยทั่วๆ ไปชาวมัธยมประเทศเป็นคนร่างกายอยู่ภพนี้ แต่จิตใจอยู่ภพหน้า นี้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เป็นเพราะมัธยมประเทศมีระเบียบ

แบบแผนที่เปิดโอกาสให้ใคร ๆ แสดงความคิดเห็นของตนได้อย่างเต็มที่

ตามทางสอบสวนเชื่อกันว่ามัธยมประเทศ เป็นแดนประชาธิปไตย ความข้อนี้เห็นได้ตามคัมภีร์ฝ่ายพระพุทธศาสนาและวิธีปกครองในคณะสงฆ์นั้นเอง ท่านผู้อ่านคงจะทราบว่าสมัยเมื่อสมเด็จพระพุทธองค์ยังดำรงพระชนม์อยู่ มีแว่นแคว้นนัยหนึ่งชนบทที่ปกครองกันโดยสามัคคีธรรมบ้าง โดยมีพระราชาธิบดีหรือหัวหน้าปกครองบ้าง แต่ถ้าเราสังเกตตามเรื่องราวต่าง ๆ ที่มีมาในพระพุทธศาสนาให้ดี ก็จะเห็นร่องรอยว่า ถึงแว่นแคว้นที่ปกครองโดยพระราชาธิบดี พระราชาธิบดีนั้นก็มีเขตพระราชอำนาจเป็นจำกัดอย่างไรชอบกลอยู่ ยกตัวอย่างพระเจ้ากรุงสญชัยต้องฝืนพระทัยไล่พระเวสสันดรตามความต้องการของพลเมือง เป็นต้น กล่าวตามที่เขาสอบสวนได้ความโดยสรุป ดูเหมือนแว่นแคว้นต่าง ๆ ในมัธยมประเทศนั้นถึงว่าไม่มีบทกฎหมายเป็นกิจจะลักษณะ แต่ประชาชนถือเป็นประเพณีและหวงแหน ที่จะไม่ให้ราชอำนาจของพระราชาธิบดี หรือผู้ปกครองล่วงล้ำเข้ามาถึงประตูบ้าน ยอมให้เข้ามาเพียงประตูหมู่บ้านหรือประตูเมืองเท่านั้น กิจการภายในนั้น เช่นการทำมาหากิน การระงับทุกข์บำรุงสุข การศึกษา การบำเพ็ญกิจศาสนา การระงับดับข้อพิพาทเป็นต้น ชาวบ้านในหมู่นั้นหรือเมืองนั้นเขาย่อมปรึกษาหารือและบริหารให้เป็นไปโดยลำพังเขาเอง ต่อเมื่อเขาขัดข้องทำไป

ไม่ได้หรือตกลงกันไม่ได้ หัวหน้าชนในหมู่บ้าน หรือเมืองจึงไปเฝ้า
กราบทูลพระราชาธิบดีขอให้ทรงช่วยเหลือหรือร้องทุกข์ หรือไปขอ
ให้ทรงชี้ขาดตัดสิน ท่านผู้อ่านพึงเห็นความข้อนี้จากชาดก ซึ่งพระ
ราชาธิบดี หรือผู้แทนพระองค์จะชี้ขาดตัดสินความก็ต่อเมื่อคู่ความ
เขาจูงมือกันไปขอให้ตัดสินเท่านั้น การเบ็นเช่นนี้พระราชาธิบดีจึงมี
พระราชอำนาจเพียงเพื่อจะบริหารกิจราชการที่เบ็นประโยชน์ร่วมกัน
ของหมู่บ้านหรือเมืองในราชอาณาจักร เช่นการบ้องกันศัตรูภายใน
ภายนอก การจัดและรักษาทางคมนาคมระหว่างเมืองรวมทั้งให้
ความปลอดภัยด้วย การสะสมเครื่องศัตราวุธสะเบียงอาหาร การ
บำรุงทแกล้วทหารรักษาด่านทางเหล่านี้เบ็นต้น หมู่บ้านหรือเมือง
มีหน้าที่ส่งคนเข้าตาทัพ ส่งส่วยสาอากรตามจำนวนที่กำหนดกันไว้
การกำหนดส่วยสาอากร และคนเข้าตาทัพนั้น ถ้าเกินกำลังของเมือง
หรือหมู่บ้าน ดูเหมือนว่าเมืองหรือหมู่บ้านมีอำนาจโดยชอบที่จะแต่ง
ผู้แทนไปกราบทูลชี้แจงทักท้วง และดูเหมือนว่าเมืองหรือหมู่บ้าน
อาจร่วมฉันทะกันขอให้พระราชาธิบดีทรงทำดังนั้นดังนี้ หรือแม้
ปลงลงเสียจากราชสมบัติก็ได้ ส่วนพระราชาธิบดี ข้อที่ว่ามีพระราช
อำนาจบริหารกิจราชการที่เบ็นประโยชน์ร่วมกันของหมู่บ้าน หรือ
เมืองนั้นเบ็นความกว้าง ๆ ถ้าทรงพระปรีชาสามารถและมีบุคคลิก
ลักษณะเบ็นผู้ทรงอำนาจ หรือมีอำนาจเนื่องมาด้วยเหตุการณ์พิเศษ
เมื่อแสวงราชอำนาจไซร้ ก็ย่อมจะหาทางแผ่พระราชอำนาจเหลื่อม
ล้ำเข้าไปภายในประตูหมู่บ้านหรือประตูเมืองได้มากเหมือนกัน

หมู่บ้านหรือเมืองในมัธยมประเทศ ย่อมวางระเบียบแบบแผนตามตำรา ซึ่งกำหนดว่าจะต้องสร้างทำอะไรไว้ที่ไหน แม้ชาวบ้านก็กำหนดว่าคนอาชีพอย่างนั้นพึงอยู่ที่ตนั้น แต่ในที่นี้จะขอกล่าวเฉพาะบางสิ่ง คือหมู่บ้านหรือเมืองจะต้องมีถนนจากทิศสำคัญทั้ง ๔ มาบรรจบกันที่บริเวณกลางเมืองหรือกลางหมู่บ้าน ณ ที่นั้นทำเป็นลานกว้างพอควร ตรงกลางปลูกศาลาหรือต้นไม้ใหญ่ ที่ศาลาหรือใต้ร่มไม้นั้นเป็นที่ประชุมของชาวบ้านชาวเมือง เพื่อปรึกษากิจธุระ เล่นกีฬาหรือทำกิจพิธีต่าง ๆ เป็นที่ปุจฉาวิสัชชนาข้อธรรมใครปรารถนาจะแสดงธรรมหรือพูดด้วยเรื่องอะไร ก็ย่อมมีอิสสระจะพูดได้ทั้งนั้น แม้คนจรจะไปพูดในเรื่องที่ขัดประโยชน์ หรือขัดต่อคติธรรมความนับถือของชาวบ้านชาวเมืองนั้น ๆ ก็ไม่มีใครห้าม แต่ชาวบ้านชาวเมืองเมื่อไม่เห็นประโยชน์ที่จะฟังก็คงไม่ไปฟัง หรือไปเพื่อจะขัดคอขัดจังหวะให้ผู้พูดรู้สึกตัวว่าเป็นการฉลาดกว่า ที่จะรีบหลีกไปเสีย

ด้วยเหตุที่ชาวมัธยมประเทศเห็นอะไรทุกสิ่งทุกอย่างเนื่องด้วยศาสนาไปหมด และมีระเบียบแบบแผนเปิดโอกาศให้ใคร ๆ แสดงความคิดความเห็นของตนได้เต็มที่ดังกล่าวมา ฉะนั้นถ้าผู้รู้หลักนักปราชญ์พิจารณาเห็นความทุกข์ยากเดือดร้อนของชนหมู่มาก เนื่องจากการหากินไม่สะดวก หรือเนื่องจากชนต่างชาติชั้นวรรณะข่มขี่เบียดเบียนกันและคิดจะแก้ไข โครงการที่คิดจะแก้นั้นก็ย่อมจะไม่เรียกว่าโครงการเศรษฐกิจหรือลัทธิสังคม หากเรียกและแสดงออก

ในรูปศาสนาหรือลัทธิธรรมทีเดียว ด้วยเหตุนี้มัธยมประเทศจึงเป็นแดนเกิดแห่งศาสนาและลัทธิธรรมเป็นอันมาก แต่ว่าชาวมัธยมประเทศเป็นคนเจ้าทิฏฐิ เมื่อมีความรังเกียจเหยียดหยามกันด้วยเรื่องชาติชั้นวรรณะและเรื่องอื่น ๆ เป็นพื้นอยู่ดังว่ามาในตอนต้น ๆ แล้ว ความแตกต่างกันในทางศาสนา และลัทธิธรรมก็ย่อมจะช่วยเพิ่มให้แรงยิ่งขึ้น เพราะถึงแม้ว่าความประสงค์เดิมของท่านศาสดาเจ้าลัทธิเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแห่งปวงชน เป็นกุศลเจตนาโดยบริสุทธิ์ก็ดี แต่เมื่อตกมาถึงชนชั้นหลังแล้ว วิธีการก็ชวนจะแปรเปลี่ยนไป ด้วยชนชั้นหลังมุ่งในการเผยแผ่ลัทธิธรรมแห่งศาสดาของตนจนลืมตัว กลายเป็นคนคิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว หรือตั้งทิฏฐิถือมั่นจนกลายเป็นความริษยาศาสนาอื่นไป เมื่อเช่นนี้ก็ย่อมจะใช้วิธีกล่าวข่มขี่เบียดเบียนลัทธิธรรมและพิธีกรรมของศาสนาอื่น ยุให้ผู้ถือศาสนาของตนตั้งรังเกียจเบียดเบียนหรือข่มบังคับ ให้คนทิ้งศาสนาอื่นมาถือศาสนาของตน วิ่งเต้นเข้าหาผู้มีอำนาจวาสนาในบ้านเมืองให้ทำลายล้างศาสนาอื่นและเชิดชูศาสนาของตนขึ้น เหล่านี้เป็นต้น ความเรี่ยวของบางศาสนาได้เรี่ยวลงจนคล้าย ๆ จะถือกันเป็นหลักว่า การที่จะให้ผู้ถือศาสนาผิดกลับมาถือศาสนาเที่ยงแท้ตามความคิดเห็นของเขานั้น ถ้าไม่มาดี ๆ ถึงจะฉุดกระชากลากถูเอามาจนเกิดเลือดตกยางออกกันขึ้น ก็ยังเป็นความกรุณากว่า ท่านผู้อ่านคงจะเคยได้ยินว่าบางศาสนาเขาใช้วิธีเชิญดาบเชิญไฟ และเครื่องพันธนาการไปหน้าแล้วเชิญน้ำอมฤต คือศาสนาตามไปข้างหลัง แม้ในประวัติพระ

พุทธศาสนาก็มีหลายสมัย ที่ภิกษุสามเณรถูกเขาเข่นฆ่าทำอนาจาร ให้ได้ความทุกข์ยากแสนสาหัส เพราะฉะนั้นศาสนาทุกศาสนาว่าโดยคติธรรมก็เป็นน้ำอมฤตบริสุทธิ์เครื่องชื่นชูใจ แต่บางคราวก็เป็นอันตรายเดือดร้อนแก่ปวงชนได้ด้วยประการฉะนี้ ซึ่งที่ถูกก็หาใช่ว่ามีข้อบกพร่องทารุณร้ายกาจอยู่ในคติธรรมของศาสนาใด ๆ ไม่ ถ้ามีก็เห็นจะมีอยู่ในพิธีกรรมอันส่วนมากบัญญัติกันขึ้นภายหลัง

ภาวะของชมพูทวีปมีข้อควรสังเวชดังกล่าวมา แต่เรื่องราวของชมพูทวีปเป็นเรื่องสับสน ใคร ๆ ก็ไม่สามารถสรุปความให้ถูกต้องตามที่เป็นจริงแท้ ๆ ได้ เพราะเมื่อกล่าวอะไรออกไปก็มีข้อยกเว้นเสมอ เหตุด้วยชมพูทวีปนั้นกว้างใหญ่ไพศาล ที่โน่นเป็นดังนี้ ที่นี่อาจเป็นดังนั้น หาได้เป็นดังนั้นหรือดังนี้อย่างเดียวไม่ ข้อความที่ข้าพเจ้ากล่าวมาก็ตกอยู่ในกฎอันนี้เหมือนกัน แท้จริงในสมัยพุทธกาลหรือแม้สมัยพระเจ้าอโศก ข้อบกพร่องของชมพูทวีปที่ข้าพเจ้ากล่าว หาได้เป็นไปอย่างรุนแรงเท่าที่เป็นในสมัยหลัง ๆ ต่อมาไม่ แต่ผู้มีวิจารณญาณเล็งเห็นการณ์ไกล ก็คงจะเห็นได้บ้างแล้วว่าความบกพร่องที่ยังเป็นไปอ่อน ๆ ครั้งนั้น นานไปจะกำเริบส่งผลร้ายแรงเพียงใด และถ้าผู้ที่เล็งเห็นเป็นผู้มีอำนาจวาสนา หรือมีฐานะพอจะแก้ไขได้ ก็คงจะคิดแก้ไขตัดต้นไฟเสียก่อน

ย้อนกล่าวถึงพระเจ้าอโศก ในชมพูทวีปครั้งโบราณนั้น ถ้ายกเรื่องเนื่องด้วยเทพยดา อินทร์พรหม หรือยักษ์มารออกเสีย ก็ไม่มีหลักฐานเลยว่าเคยมีพระราชาธิบดีพระองค์ใด สามารถปราบปราม

รวบรวมบ้านเมืองให้อยู่ในพระราชอำนาจได้กว้างขวางใหญ่โตเท่าที่พระราชาธิบดีต้นโมริยราชวงศ์ ๓ รัชกาล คือ พระเจ้าจันทรคุปต์ พระเจ้าพินทุสาร และพระเจ้าอโศก ได้ทรงกระทำติดต่อกันมา ว่าที่จริงพระเกียรติยศในการปราบปรามบ้านเมืองต่าง ๆ นั้น ควรจะถวายแด่พระเจ้าจันทรคุปต์ เพราะการสงครามผ่าพ้นหักที่กล้าได้ทำในรัชกาลของพระองค์โดยมาก แต่บรรดาแว่นแคว้นที่ทรงรวบไว้ในพระราชอำนาจ ก็ย่อมจะมีข้อแตกต่างระหว่างกันในเรื่องชาติ เรื่องศาสนาและเรื่องอื่นที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ การที่จะรวมกันให้เป็นปึกแผ่นจึงเป็นของยาก และย่อมจะยิ่งยากขึ้นไปอีกในเมื่อจะสมัครสมานประชาชนซึ่งมีทิฏฐิต่าง ๆ ดังกล่าวมาข้างต้นให้สนิทสนมกลมเกลียวกันให้ได้ ที่ข้าพเจ้าปรารภความยากลำบากเช่นนี้ เป็นในแง่รวมรวมชมพูทวีปโดยทั่วไป และมัธยมประเทศโดยเฉพาะเข้าเป็นปึกแผ่นอันหนึ่งอันเดียวกัน ซึ่งเป็นพระราชประสงค์ของพระเจ้าอโศก ไม่ใช่ในแง่แว่นแคว้นมคธ-จะปกครองแว่นแคว้นอื่นอย่างนายกับทาส ก็การปราบปรามรวบแว่นแคว้นเป็นอันมาก ให้เข้าอยู่ในพระราชอำนาจ อันเป็นการที่ได้กระทำในรัชกาลพระเจ้าจันทรคุปต์นั้น ก็จำเป็นอยู่ที่จะต้องใช้พระบรมเดชานุภาพ แต่มาในชั้นรัชกาลพระเจ้าอโศก ซึ่งเป็นชั้นที่จะสมัครสมานประชาชนในแว่นแคว้นทั้งหลายให้กลมเกลียวกัน เพื่อให้เกิดปึกแผ่นจริงจังโดยถาวร พระเจ้าอโศกคงทรงพิจารณาเห็นว่า การที่จะก่อให้เกิดความสมัครสมานปึกแผ่นขึ้นในประชาชนนั้น จำจะต้องขจัดความร้ายต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้น

ให้ศูนย์สิ้นไป และจะใช้เดชานุภาพซึ่งแม้อย่างดีที่สุดก็คุมได้เพียงร่างกายเท่านั้นหาได้ไม่ จำจะต้องคุมให้ถึงจิตใจทีเดียว เมื่อจิตใจประชาชนเนื่องอยู่ด้วยศาสนาจึงต้องใช้ธรรมานุภาพ คือ ชักจูงประชาชนในทางธรรมานุธรรมปฏิบัติ แต่ว่าข้อธรรมนั้นมีศาสดาและเจ้าลัทธิได้ให้แก่ประชาชนไว้ก่ายกองแล้ว จึงไม่ใช่ว่าพระเจ้าอโศกจะสอนธรรมซึ่งประชาชนยังไม่รู้ ที่จริงพระองค์ทรงสั่งสอนน้อมนำผู้รู้ธรรมแล้ว ผู้มีศาสนาอยู่แล้ว ว่าจะพึงประพฤติปฏิบัติธรรมอย่างไรจึงจะเป็นธรรมแท้ ๆ นัยหนึ่งทรงน้อมนำให้เกิดธรรมวิจารณ์ขึ้นในจิตใจประชาชน แต่เรื่องนั้นยกไว้ก่อน ข้าพเจ้าจะนำท่านผู้อ่านเข้าสู่อโศกธรรมทีเดียว ควรบอกเพียงว่า ข้อธรรมที่จัดเข้าหมวดให้ชื่อว่าอโศกธรรมนั้น ข้าพเจ้าเก็บความตามศิลาจารึก ซึ่งพระเจ้าอโศกโปรดให้จารึกพระกระแสรับสั่งของพระองค์ไว้แต่ครั้งยังดำรงพระชนม์อยู่ แล้วเขาค้นพบกันขึ้นในชั้นหลัง ๆ ส่วนที่คนอื่นกล่าวถึงพระเจ้าอโศกว่าอย่างนั้นอย่างนี้ ข้าพเจ้าไม่กล่าว อีกอย่างหนึ่งควรบอกว่า การเก็บข้อธรรมจากศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกซึ่งมีหลายสิบชิ้นนั้น แม้เก็บจากที่เขาแปลออกไว้เรียบร้อยแล้วก็ยังมีตอนที่ติดความยาก และต้องเก็บจากที่เรี่ยรายแทรกอยู่ในข้อความอย่างโน้นอย่างนี้มาชำระแล้วจัดเข้าเป็นหมู่ การทำเช่นนั้นอยู่ในวิสัยที่จะพลาดพลั้งได้

ในการนำท่านผู้อ่านเข้าสู่อโศกธรรม ข้าพเจ้าขอเชิญใจความตามศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมาให้พิจารณา ๒ ชิ้น ซึ่งแม้ว่าข้อ

ความในอโศกธรรมอาศัยศิลาจารึกมากกว่านี้อีกมาก แต่บางทีท่านผู้อ่านจะได้ประโยชน์ในการหยั่งน้ำพระราชหฤหัย และพระคุณธรรมอย่างอื่นของพระเจ้าอโศก ในศิลาจารึก ๒ ชิ้นนี้ข้าพเจ้าเพียงนำใจความมากล่าวไม่ใช่คำแปล พระนามที่ขานว่าพระเจ้าเทวานัมปริยะปริยะทรรศินะ นั้น คือพระเจ้าอโศก

ใจความศิลาจารึกแผ่นที่ ๑๓ ของพระเจ้าอโศก

เมื่อพระเจ้าเทวานัมปริยะ ปริยะทรรศินะ ราชาภิเศกแล้วแปดปี ก็ปราบได้แว่นแคว้นกลิงค์ ได้ชะเลยจากที่นั้นหนึ่งแสนห้าหมื่น ฆ่าเสียที่นั้นหนึ่งแสน และหลายเท่าคนมากหลายได้ตาย ตั้งแต่ได้แว่นแคว้นกลิงค์จนตราบเท่าบัดนี้ พระเจ้าเทวานัมปริยะก็น้อมแน่วสู่ธรรม ใคร่ธรรม และธรรมานุศาสน์ นั้นคือเพื่อความกำศรวลสลดของพระเจ้าเทวานัมปริยะที่ได้ปราบแว่นแคว้นกลิงค์ ที่แท้การพิฆาฏฆ่า ความตาย และการจับคร่าห์ซึ่งประชาชนอันพึงมีเมื่อประเทศไม่เคยถูกปราบได้ถูกปราบนั้น พระเจ้าเทวานัมปริยะทรงตระหนักว่าย่อมเป็นธรรมดาต้องเดือดร้อนและน่าสังเวชแสนสาหัส แต่ครั้งนี้ทรงตระหนักว่าน่าสังเวชยิ่งกว่านั้น เพราะที่นั้นอาศัยอยู่ซึ่งพราหมณเพศ สมณเพศ และเพศอื่น และผู้ครองเรือน ซึ่งในพวกเขายึดถือเป็นธรรมประจำใจว่า: พึงอ่อนน้อมต่อผู้มีอาวุโส พึงอ่อนน้อมต่อบิดามารดา พึงอ่อนน้อมต่ออาจารย์. พึงปฏิบัติโดยเหมาะสมและภักดีแน่นแฟ้นต่อมิตร คนคุ้นเคยคนร่วมพรรคร่วมพงศ์ ทั้งต่อ

ทาสและคนรับใช้ ณ ที่นั้นความเหี้ยมโหด ความตาย ความพลัดพรากจากคนรักได้ถึงเฉพาะตัวประชาชนเห็นปานนั้น หรือแม้จะมีคนเคราะห์ดีและมีสมบัติอยู่ไม่เสื่อม แต่มิตร คนคุ้นเคย คนร่วมพรรคร่วมพงศ์ของเขาก็ประสบอัปรโชคซึ่งสิ่งนั้นย่อมเป็นความเดือดร้อนกระทบไปถึงตัวคนเหล่าโน้นด้วย ทั้งนี้เป็นวิบากแห่งฝูงชน และพระเจ้าเทวานัมปริยะทรงพิจารณาเห็นน่าสังเวช และก็ย่อมไม่มีบ้านเมืองใดเว้นไว้แต่บ้านเมืองของชาวยวนะที่จักไม่มีวงศ์เหล่านี้ คือพราหมณ์วงศ์และสมณวงศ์ และย่อมไม่มีถิ่นไหนในบ้านเมืองใดซึ่งฝูงชนไม่มีความนับถือในเพศใดเสียเลย โดยเหตุนี้ถึงจะเป็นสักหนึ่งในร้อย หรือหนึ่งในพันส่วนของผู้ถูกประหาร ผู้ตายและผู้ถูกจับคร่าห์ทั้งหลายในแว่นแคว้นกลิงค์ ทุกวันนี้พระเจ้าเทวานัมปริยะก็ยังพิจารณาเห็นว่าน่าสังเวช ฉะนั้นเพื่อทดแทน ถึงหากผู้ใดกระทำผิดต่อพระองค์ พระเจ้าเทวานัมปริยะก็จักทนทุกอย่างที่พึงทนได้ และชาว (บ้านเมืองใน) ป่าซึ่งอยู่ในบรรดาแว่นแคว้นของพระเจ้าเทวานัมปริยะ พระองค์ก็ทำให้ร้ายกลายดี และเคี่ยวขับสั่งสอน แม้พระองค์จะสลดพระราชหฤทัย พวกเขาก็ต้องได้ตระหนักในเดชานุภาพ เพื่ออะไรหรือ ก็เพื่อว่าเขาจักได้เกิดความละอายและไม่ถูกประหาร พระเจ้าเทวานัมปริยะทรงปรารถนาให้สรรพสัตว์ถึงซึ่งความไม่ประทุษร้ายกัน มีความสังวรตน มีความประพฤติสม่ำเสมอ และมีความสุภาพ

และอันนี้พระเจ้าเทวานัมปริยะทรงพิจารณาเห็นว่าเป็นการแผ่อานุภาพสำคัญยิ่ง: ซึ่งได้แก่การแผ่ธรรมานุภาพ และอย่างนั้นอีกเหมือนกัน พระเจ้าเทวานัมปริยะได้ให้สำเร็จในที่นี้และที่แว่นแคว้นห้อมล้อมพระราชอาณาเขตแม้ไกลตั้ง ๖๐๐ โยชน์ อันมีกษัตริย์ยวนะทรงนามว่าอันติโยกะ และต่อออกไปถึง ๔ กษัตริย์ทรงนามตุรมายะ ๑ อันเตกินะ ๑ มะคะ ๑ และอลิกสุนทระ ๑ ข้างล่างลงไปอีกก็มีชาวโจฑะ ชาวปาณฑยะ จนกระทั่งถึงชาวตามรปรรณียะ เช่นเดียวกัน ณ ที่นี้ในแว่นแคว้นทั้งหลายของพระราชาธิบดี ในพวกยวนะและกัมโพช พวกนาภกะและนาภบั้นติ พวกเจ้าโภชผู้ครองโดยสืบสันตติ พวกอันธระและพวกปารินทะ ทุกแห่งเขาทั้งหลายน้อมตามธรรมที่พระเจ้าเทวานัมปริยะทรงอนุศาสน์ไปถึง ณ ที่ซึ่งทูตของพระเจ้าเทวานัมปริยะมิได้ไป เมื่อได้สดับข่าวพระเจ้าเทวานัมปริยะประกาศพระธรรมพระวินัยและธรรมานุศาสน์ เขาทั้งหลายก็ปฏิบัติธรรมและเต็มใจปฏิบัติอย่างนั้น และการแผ่อานุภาพซึ่งให้สำเร็จเห็นปานนั้น ก็เป็นการแผ่อานุภาพซาบซ่านด้วยรสปีติ ความปีตินั้นได้ถึงเราในการแผ่ธรรมานุภาพแล้ว แต่ความปีติแม้ฉะนั้นก็ยังเล็กน้อย สิ่งที่เนื่องกับโลกหน้า พระเจ้าเทวานัมปริยะจึงน้อมนับ เพราะเป็นสิ่งเดียวที่บันดาลผลใหญ่ และหลักศิลาพระธรรมนี้ก็จารึกไว้เพื่อความประสงค์เช่นนี้ ดังฤๅ ก็เพื่อให้ใคร ๆ จะเป็นโอรสและนัดดาแห่งเราก็ตาม จักได้ไม่คิดว่าการแผ่อานุภาพใหม่อีกเป็นการสมควรกระทำ เพื่อว่าในเรื่องปราบปรามซึ่งสำเร็จได้แต่ด้วยลูกธนูอย่างเดียวนั้น เขาจักได้ถือเอาการละเว้น

และผ่อนเบาลงซึ่งการลงโทษ และเพื่อให้เขายึดถือว่าการแผ่อานุภาพที่แท้จริงต้องเป็นการแผ่ธรรมานุภาพ อย่างนั้นดีทั้งเมื่อนี้เมื่อหน้า ขอให้ความเกี่ยวเกาะในธรรมแผ่ออกเป็นความเกี่ยวเกาะของทุกอาณาจักร อย่างนั้นดีทั้งเมื่อนี้เมื่อหน้า

ใจความหลักศิลาจารึกที่ ๗ ของพระเจ้าอโศก

พระเจ้าเทวานัมปริยะ ปริยะทรรศินะมีพระราชโองการว่า พระมหากษัตริย์ในกาลก่อนย่อมมีพระราชประสงค์ว่า "ทำอย่างไรหนอมนุษย์นิกรจะเจริญตามธรรมซึ่งเจริญขึ้นได้" แต่มนุษย์นิกรก็ไม่เจริญสมส่วนตามธรรมที่เจริญขึ้น เรื่องนี้พระเจ้าเทวานัมปริยะปริยะทรรศินะรับสั่งว่า "เราเห็นดังนี้: ในกาลก่อนพระมหากษัตริย์มีพระราชประสงค์ว่ามนุษย์นิกรพึงเจริญขึ้นโดยสมส่วนตามธรรมที่เจริญ แต่มนุษย์นิกรก็ไม่เจริญสมส่วนตามธรรมที่เจริญขึ้น ก็ฉะนั้น ทำอย่างไรเล่ามนุษย์นิกรจะน้อมไปได้ ทำอย่างไรเล่ามนุษย์นิกรจะเจริญสมส่วนตามธรรมที่เจริญขึ้น ทำอย่างไรเล่าเราจะสามารถยกเขาเหล่านั้นขึ้นตามความเจริญแห่งธรรมได้" เรื่องนี้พระเจ้าเทวานัมปริยะ ปริยะทรรศินะ รับสั่งว่า "เราเห็นดังนี้: การประกาศธรรมเราจักประกาศ การสั่งสอนธรรมเราจักสั่งสอน มนุษย์นิกรเมื่อเลื่อมใสแล้ว จักน้อมไป จักถูกยกขึ้น และจักเจริญตามธรรมที่เจริญขึ้น" เพื่อให้เป็นตามนี้ เราได้ประกาศให้สั่งสอนธรรม ได้ออกกฎต่าง ๆ ในเรื่องธรรม เราตั้งราชบุรุษไว้ในหมู่ประชาชน พวกเหล่านี้จักสั่งสอนและเผยแพร่ เราตั้งราชูกะไว้ในฝูงชนหลายๆ

แสน พวกนี้ได้รับคำสั่งเหมือน ๆ กันว่า "พึงสอนดังนั้นดังนี้แก่บรรดาผู้เลื่อมใสธรรม"

พระเจ้าเทวานัมปริยะ ปริยะทรรศินะ มีพระราชโองการว่า : "เมื่อสิ่งนี้ได้ทรงพระราชดำริแล้ว เราได้ตั้งหลักที่หมายธรรม ตั้งมหามาตย์ทั้งหลาย จัดให้มีการบรรยายธรรม"

พระเจ้าเทวานัมปริยะ ปริยะทรรศินะ มีพระราชโองการว่า : "ตามถนนหนทางเราได้ปลูกต้นไทร อันจะให้ร่มเงาแก่คนและสัตว์ เราได้ปลูกสวนมะม่วง เราได้ให้ขุดสระน้ำทุกระยะทาง ๘ โกส เราให้มีพักโรงแรม เราได้ทำเรือนน้ำในที่ต่าง ๆ สำหรับคนและสัตว์ ประโยชน์สุขนี้แม้ไฉนก็ยังเป็นของเล็กน้อย เพราะปวงชนย่อมเคยได้รับสิ่งเหล่านั้นหลายสิ่งจากพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ เช่นเดียวกับที่ได้รับจากเรา แต่เราทำสิ่งนี้ด้วยมีประสงค์ว่าเขาทั้งหลายจักได้คุ้นแก่การบำเพ็ญธรรม

พระเจ้าเทวานัมปริยะ ปริยะทรรศินะ มีพระราชโองการว่า: บรรดาธรรมมหามาตย์ของเรามีหน้าที่ต่าง ๆ ในทางพระคุณแก่เหล่าบรรพชิต และเหล่าผู้ครองเรือน เขาทั้งหลายย่อมมีหน้าที่แก่ทุกเพศ เราได้จัดให้เขากระทำหน้าที่เกี่ยวแก่สงฆ์ เช่นเดียวกันเราจัดให้เขากระทำหน้าที่เกี่ยวแก่พราหมณเพศ อาชีวิกเพศ นิครนถเพศและเพศอื่น ๆ ก็มหามาตย์ต่าง ๆ ย่อมมีหน้าที่ต่าง ๆ และตามชั้นตามเหล่าชนต่าง ๆ แต่ธรรมมหามาตย์ของเรามีหน้าที่ฉะเพาะแก่เพศเหล่านี้ และเพศอื่นทุกเพศ พระเจ้าเทวานัมปริยะ ปริยะทรรศินะ

รับสั่งว่าหัวหน้าพนักงานเหล่านี้และอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก มีหน้าที่รับใช้ในการแจกจ่ายทาน ทั้งของเราเองและของพระมเหสีทั้งหลาย และทั่วไปในหมู่สนมกำนัลแห่งเรา ทั้งที่นี่และทั้งในมณฑลทั้งหลาย เขาย่อมจะจัดทำที่พักพิงให้แก่ผู้ควรแก่ทานในทางต่าง ๆ เป็นอันมาก และเราได้จัดให้เขาทำหน้าที่แจกจ่ายทานทั้งของบรรดาโอรสแห่งเรา และของบรรดาโอรสแห่งพระมเหสีอื่น ๆ

พระเจ้าเทวานัมปริยะ ปริยะทรรศินะ มีพระราชโองการว่า "เราได้จัดให้มีการบรรยายธรรมด้วย เพื่อความงอกงามในธรรม และความนอบน้อมสู่ธรรม และความงอกงามในธรรมกับความนอบน้อมสู่ธรรม ซึ่งประกอบด้วยความกรุณา ความเผื่อแผ่ ความสัตย์ ความบริสุทธิ์ ความอ่อนโยน และความประพฤติดีนี้ ก็จักเจริญขึ้นในโลก พระเจ้าเทวานัมปริยะ ปริยะทรรศินะ รับสั่งว่า: "การดีอันใดซึ่งเรากระทำ การเหล่านี้ย่อมเคยกระทำกันมาแล้วในโลก และก็จะกระทำกันสืบไป ฉะนั้น คนย่อมเคยเจริญและจักเจริญโดยประการที่อ่อนน้อมต่อบิดามารดา อ่อนน้อมต่อครูบาอาจารย์ ปฏิบัติตามรอยผู้มีอาวุโสและประพฤติละมุนละม่อมต่อพราหมณ์และสมณะ ต่อคนยากจน ต่อคนสิ้นคิด และแม้ต่อทาสและคนรับใช้"

พระเจ้าเทวานัมปริยะ ปริยะทรรศินะ มีพระราชโองการว่า "ก็แลมนุษย์นิกรย่อมเจริญในธรรมที่เจริญนี้ได้ด้วยสองประการ คือ โดยจำกัดห้ามปราม ๑ โดยชักจูงสั่งสอน ๑ ในเรื่องนี้การจำกัดห้ามปรามมีคุณน้อย ส่วนมากสำเร็จประโยชน์ด้วยการชักจูงสั่งสอน

การจำกัดห้ามปรามนั้นพึงเห็นตามที่เรานำมาใช้แล้วเช่นห้ามว่าสัตว์ชนิดนั้นชนิดนี้ พึงเว้นจากการฆ่าและข้อห้ามอื่น ๆ เป็นอันมากที่เราได้ประกาศห้ามไว้แล้ว แต่การชักจูงสั่งสอน เช่นว่าไม่ควรทำอันตรายเบียดเบียนสัตว์ และไม่ควรฆ่าสัตว์นั้น เป็นเหตุให้มนุษยนิกรเจริญขึ้นในธรรมมากกว่า

เพื่อให้เป็นตามนี้จึงให้จารึกนี้ไว้ เพื่อว่าโอรสนัดดาแห่งเราจักได้กระทำต่อเนื่องตามเราตลอดไปจนดวงอาทิตย์ดวงจันทร์หาไม่แล้ว โดยการปฏิบัติตามเช่นนั้นก็จะได้ประโยชน์ทั้งในโลกนี้โลกหน้า ธรรมลิขิตนี้จารึกไว้โดยเรา เมื่อเราราชาภิเศกแล้ว ๒๗ ปี

ในเรื่องจารึกนี้ พระเจ้าเทวานัมปริยะ ปริยะทรรศินะ มีพระราชโองการว่า ธรรมลิขิตนี้พึงจารึกลงไว้ตามหลักศิลาหรือแผ่นศิลาที่หาได้ เพื่อว่าจักได้ทนอยู่นาน ๆ

ตามเนื้อความแห่งศิลาจารึกข้างบน ท่านผู้อ่านย่อมจะเห็นแยบคายว่า ที่พระเจ้าอโศกทรงสั่งสอนน้อมนำประชาชนในทางธรรมานุธรรมปฏิบัตินั้น พระองค์ทรงใช้วิธีหลายอย่างประกอบกัน แต่จะกล่าวเนื้อความแห่งธรรมของพระองค์ก่อน พระองค์รับสั่งไว้ในศิลาจารึกว่า ธรรมเป็นเนื้อนาบุญ และธรรมนั้นประกอบด้วย สาธเว หรือ พหุ—กยาเน ความประพฤติดี ๑ อปิ—อาสินเว ความปราศจากเครื่องเศร้าหมอง ๑ ทยา ความกรุณา ๑ ทาเน ความ

โอบอ้อมอารี ๑ สเจ ความซื่อสัตย์ ๑ โสจเย ความบริสุทธิ์ ๑ และมาทเว ความอ่อนโอน ๑

ธรรมทั้ง ๗ ข้อนี้ เข้าใจว่าพระเจ้าอโศกมีพระราชประสงค์ให้ประชาชนของพระองค์ยึดถือเป็นหลักทั่ว ๆ ไปในความประพฤติ และในการปฏิบัติหน้าที่กิจธุระ อนึ่ง ในศิลาจารึกซึ่งท่านผู้อ่านคงจะเห็นว่าบางแห่งทรงใช้คำว่า "ธรรม" โดยท่านองที่ชอบกลอยู่บ้างนั้น คำว่า "ธรรม" ในที่เช่นนั้นดูเหมือนจะทรงมุ่งถึงธรรมทั้ง ๗ ข้อนี้เอง แต่อย่างไรก็ดีธรรมเหล่านี้ก็เป็นเพียงหัวข้อ ซึ่งบางข้อก็กินถึงความประพฤติปฏิบัติอย่างกว้างขวาง เป็นการเหวี่ยงแหคลุมไปหมด ฉะนั้นเพียงแต่กำหนดหัวข้อธรรมไว้ก็คงไม่ได้ประโยชน์เท่าใดนัก พระเจ้าอโศกจึงได้ทรงแจกแจงความประพฤติปฏิบัติอันเป็นเครื่องยังธรรมเหล่านั้นให้สำเร็จประโยชน์ด้วย

เพื่อยังธรรมทั้ง ๗ ข้อให้สำเร็จประโยชน์ด้วยดี พระเจ้าอโศกทรงรับสั่งว่า ไม่ควรฆ่าสัตว์มีชีวิต ไม่ควรเบียดเบียนสรรพสัตว์ ซึ่งรวมตลอดถึงมนุษย์ด้วย ทรงรับสั่งซ้ำ ๆ ในศิลาจารึกเป็นอันมากว่าคนพึงอ่อนน้อมต่อบิดามารดา พึงอ่อนน้อมต่อผู้มีอาวุโส พึงเคารพนบนอบต่อครูบาอาจารย์ พึงโอบอ้อมอารีเผื่อแผ่และประพฤติโดยละมุนละม่อมต่อพราหมณ์ ต่อสมณะ ต่อเพื่อนฝูง คนคุ้นเคย คนร่วมพรรคร่วมพงศ์ ต่อทาส คนรับใช้ คนยากจนและคนสิ้นคิด

พระองค์ทรงยกย่องความประพฤติสุภาพเรียบร้อย ความเป็นผู้เสมอต้นเสมอปลาย ความเป็นผู้ไม่สุรุ่ยสุร่ายในการอยู่กินใช้สอย

และความเป็นผู้ไม่สะสมไว้โดยความตระหนี่ ทรงสรรเสริญความสังวรตนและความพิจารณาตนของตนเองเพื่อให้เป็นผู้มีจิตใจบริสุทธิ์ เพราะผู้ไม่สังวรตนและผู้ไม่พิจารณาตนเป็นผู้กีดกั้นไม่ให้จิตใจของตนเจริญและบริสุทธิ์ขึ้นได้ พระองค์รับสั่งว่า "คนมักดูแต่ส่วนดีของตนเท่านั้น เขาย่อมกล่าวแก่ตนว่า สิ่งดีอันนี้อันนี้เราได้ทำ ตรงกันข้าม เขาไม่ดูส่วนที่เป็นบาปและไม่กล่าวเตือนตนว่า เราได้ทำบาปอันนี้อันนี้ หรือว่านี้คือเครื่องเศร้าหมอง แต่ว่าที่จริงส่วนนี้เห็นได้ยาก ถึงเช่นนั้นพึงพิจารณาว่าสิ่งเหล่านี้ชักนำให้เกิดความเศร้าหมอง คือ จัณฑิเย ความดุร้าย ๑ นิฏฐุริเย ความกักขฬะหยาบคาย ๑ โกเธ ความโกรธ ๑ มาเน ความหยิ่งจองหอง ๑ และอิสยา ความริษยา ๑ และด้วยเหตุนั้นเราจักไม่ทำตนเองให้ตกต่ำ" ดังนี้

อนึ่ง พระองค์ทรงเห็นว่าธรรมนั้นมีความหมายเป็นที่จับใจนัก จึงควรที่จะน้อมความประพฤติปฏิบัติทั้งหลายเข้าไปหา เพราะความประพฤติปฏิบัติในธุระกิจปกติของหมู่ชน ถ้าผนวกแนบอยู่กับธรรมก็จะมีผลดีบริสุทธิ์ถาวร ในเรื่องนี้พระองค์ทรงน้อมทาน การให้การอนุเคราะห์อย่างธรรมดาเข้าหาธรรมทาน น้อมการมงคลตามธรรมเนียมประเพณีเข้าหาธรรมมงคล พระองค์ทรงยกย่องทานการให้ แต่ทานที่ทรงยกย่องอย่างยิ่ง คือธรรมทาน และธรรมทานของพระองค์ก็มีข้อปฏิบัติเพียงง่าย ๆ พระองค์รับสั่งว่า "ไม่มีทานใดเทียมเท่าธรรมทาน ไม่มีความคุ้นใดเทียมเท่าความคุ้นในธรรม ไม่มีความผูกฝ่ายใดเทียมเท่าความผูกฝ่ายในธรรม ไม่มีความเกี่ยวดองใด

เทียมเท่าความเกี่ยวดองในธรรม จากธรรมย่อมเกิดความประพฤติละมุนละม่อมต่อทาสและคนรับใช้ เกิดความเคารพอ่อนน้อมต่อบิดามารดา เกิดความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่เพื่อน คนคุ้นเคยและญาติและพราหมณ์และสมณะ กับการไม่ฆ่าสัตว์ สิ่งนี้ควรที่ผู้เป็นบิดา ผู้เป็นพี่เป็นน้อง ผู้เป็นมูลนาย ผู้เป็นเพื่อนหรือคนคุ้นเคย แม้ถึงผู้เป็นเพื่อนบ้านจะพึงกล่าวว่า "นี้เป็นบุญ นี้ควรทำ" ในที่แห่งหนึ่งพระองค์รับสั่งว่า อันธรรมทานนั้นใครจะให้แก่ใครก็ควรจะได้ทั้งสิ้น จะเป็นบิดาให้แก่บุตร หรือบุตรให้แก่บิดา หรือเพื่อนบ้านให้แก่กัน ก็ควรจะได้ทั้งนั้น หมายความว่าไม่ควรถือตัว ไม่ควรให้มีอะไรกีดขวางธรรมทานได้ และธรรมทานตามความหมายของพระเจ้าอโศก นับเอาตั้งแต่การตักเตือนชี้ผิดชี้ถูกแก่กันขึ้นไปทีเดียว นัยหนึ่งรวมทั้งความอนุเคราะห์ในทางธรรมด้วย

ในเรื่องการมงคลตามประเพณีนิยมนั้น พระเจ้าอโศกตรัสไว้ว่า "ประชาชนประกอบการมงคลกันต่าง ๆ เมื่อเกิดป่วยไข้ เมื่อทำการสมรส เมื่อเกิดบุตรธิดา และเมื่อไปทางไกล โอกาสเหล่านี้และโอกาสที่คล้ายคลึงกัน ประชาชนย่อมประกอบการมงคลกันต่าง ๆ ในเรื่องนี้ยิ่งพวกผู้หญิงยิ่งทำการมงคลหยุมหยิมไม่มีประโยชน์มากมายกว่า อันการมงคลนั้นย่อมปราศจากสงสัยว่าควรกระทำ แต่การมงคลเช่นกล่าวนี้ให้ผลน้อย การมงคลซึ่งให้ผลใหญ่ก็คือธรรมมงคล ก็ความประพฤติละมุนละม่อมต่อชนชั้นทาส กรรมกรและชนชั้นต่ำต้อย ความเคารพนบนอบต่อครูอาจารย์ ความบังคับ

ตนไว้ได้ในเรื่องไม่เบียดเบียนสัตว์ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่พราหมณ์และสมณะนั้นเป็นเนื้อนาบุญ ความประพฤติเหล่านี้และที่คล้ายคลึงกันนี้เป็นธรรมมงคล เพราะฉะนั้นผู้เป็นบิดา ผู้เป็นบุตร ผู้เป็นพี่เป็นน้อง ผู้เป็นมูลนาย เป็นเพื่อนหรือคนคุ้นเคย หรือแม้จนถึงผู้เป็นเพื่อนบ้าน จึงควรจักกล่าวว่า "นี้เป็นการบุญ มงคลนี้ควรกระทำจนกว่าจะได้ผล และเมื่อทำแล้ว เราจักทำซ้ำอีก" พระเจ้าอโศกรับสั่งว่าการมงคลอื่น ๆ นั้นมีปกติเป็นของไม่แน่นอนว่าจะได้ผล เพราะบางโอกาสก็ได้ บางโอกาสก็ไม่อาจเกิดผลอะไรได้ แต่ธรรมมงคลเหล่านี้ไม่ต้องอาศัยโอกาส ถึงแม้ว่าในภพนี้จะยังไม่ได้ผล ก็คงจะได้ผลอันไม่รู้หมดในภพหน้า ถ้าหากว่าภพนี้ได้ผลแล้วไซร้ ไปภพหน้าก็ยังได้อีกด้วย

อีกประการหนึ่ง ทรงสรรเสริญความชนะในทางธรรม หรือธรรมวิชัย เรื่องนี้ทรงยกพระองค์เองเป็นเครื่องชี้โทษดังที่ท่านผู้อ่านจะได้เห็นจากข้อความในศิลาจารึกแผ่นที่ ๑๓ ของพระองค์แล้ว ในนั้นทรงกล่าวถึงความทุกข์ยากเดือดร้อนของชาวกลิงค์ ซึ่งได้รับเนื่องจากพระองค์ทรงใช้กำลังอำนาจเข้าข่มบังคับให้เขายอมแพ้ ภายหลังกลับทรงได้คิดว่าการแผ่อำนาจ ที่จะได้ผลแท้จริง มีแต่การแผ่ธรรมานุภาพเท่านั้น เพราะเมื่อธรรมานุภาพได้ชัยชนะแล้ว ผลที่เกิดจากชัยชนะเช่นนั้นก็มีแต่ความปีติชื่นชม และแผ่ไปได้ไกลเท่าไกล แม้ถึงในบ้านเมืองของชาวต่างประเทศซึ่งพระราชอำนาจของพระองค์ไม่สามารถแผ่ไปถึงได้ เป็นชัยชนะดีทั้งเมื่อนี้เมื่อหน้า

แต่เรื่องศาสนาเห็นได้ชัดว่า พระเจ้าอโศกทรงเอาพระทัยใส่แจกแจงความประพฤติปฏิบัติเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ก็ไม่น่าประหลาด เพราะตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ชาวมัธยมประเทศเป็นคนเห็นอะไรทุกสิ่งทุกอย่างเนื่องด้วยศาสนาไปหมด ฉะนั้นความแตกต่างตั้งรังเกียจกันด้วยเรื่องชาติและเรื่องชั้นวรรณะ เป็นต้น ก็ย่อมจะมีบัญญัติไว้ในศาสนาบางศาสนาด้วย เหตุนี้การที่จะแก้ร้ายให้กลายดีจึงจำต้องมุ่งที่ศาสนาเป็นสำคัญ

พระองค์ทรงชี้แจงว่า ศาสนาทุกศาสนาหรือนิกายทุกนิกายควรจะอยู่ในที่ใดใดด้วยกันได้ เพราะทุก ๆ ศาสนาทุก ๆ นิกายมีข้อมุ่งยิ่งยวดอยู่ที่จะชำระจิตใจให้บริสุทธิ์และสรรเสริญความสังวรตนด้วยกันทั้งนั้น คุณธรรม ๒ ข้อนี้ เป็นที่พึงประสงค์และเป็นต้นตอที่มาอันสำคัญของศีลของวินัย และของข้อวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ในทุกศาสนาทุกนิกาย แต่ประชาชนย่อมจะมีความพอใจและความยึดมั่นอยู่ต่าง ๆ กัน บรรพชิตจึงควรกระทำกิจของตน เช่นสั่งสอนน้อมนำให้มาเข้ารีต โดยเต็มที่บ้าง กระทำเพียงโดยส่วนบ้าง แต่ใครก็ดีถึงว่าจะเป็นผู้เอื้อเฟื้อเอาภาระ และเป็นผู้มีศรัทธาแก่กล้าในศาสนาหรือนิกายของตน ถ้าเป็นผู้ไม่สังวรตน เป็นผู้มีจิตใจไม่บริสุทธิ์ เป็นผู้ไม่รู้ว่าอย่างไรถูกอย่างไรผิดประกอบอยู่ด้วยแล้วไซร้ ความเอื้อเฟื้อเอาภาระและความศรัทธาแก่กล้านั้น ก็ไม่เป็นประโยชน์อะไรแก่ศาสนาหรือนิกายของตนเลย คือเพียงแต่บรรพชิตแสดงตนว่าเป็นผู้เอื้อเฟื้อเอาภาระในการเผยแผ่ศาสนาหรือนิกายของตน และมีศรัทธาแก่กล้าใน

ศาสนาหรือนิกายของตนเท่านั้น ก็ยังหาเป็นการเชิดชูศาสนาหรือนิกายของตนไม่ บรรพชิตนั้น ๆ จะต้องเป็นผู้สังวรตนและเป็นผู้มีจิตใจบริสุทธิ์อีกด้วย จึงจะเชิดชูศาสนาหรือนิกายของตนขึ้นได้

พระเจ้าอโศกไม่ทรงนับการแสดงความเอื้อเอาภาระ ในการเผยแผ่ศาสนา และการแสดงความนับถือศาสนาเพียงภายนอกเช่นการทำบูชาต่าง ๆ ว่าเป็นความสำคัญอย่างใดเลย แต่ทรงนับการแผ่สารธรรมหรือแก่นธรรมของศาสนาว่าเป็นข้อสำคัญนัก ทรงกล่าวว่าการแผ่ศาสนาและสารธรรมมีหลายอย่าง แต่รากแก้วอยู่ที่ความสังวรในการพูดจา คนไม่ควรกล่าวยกย่องศาสนาหรือนิกายของตนและกล่าวข่มขี่เบียดเบียนศาสนาหรือนิกายอื่นโดยไม่มีเหตุผล หรือมีเพียงเล็กน้อย ในโอกาสเช่นนั้นเช่นนี้ ตรงกันข้ามควรยกย่องศาสนาหรือนิกายอื่น ๆ เพราะเหตุนั้นบ้างเหตุนี้บ้าง เมื่อกระทำอยู่ดังนั้นก็ย่อมเป็นการเทอดศาสนา หรือนิกายของตนด้วย ทำประโยชน์แก่ศาสนาหรือนิกายอื่นด้วย ถ้าไม่ทำเช่นนั้นก็เบียดเบียนทั้งศาสนาเรานิกายเราและศาสนาเขานิกายเขา ด้วยว่าผู้แสดงความยกย่องศาสนาหรือนิกายของตนเพียงเพื่อเหตุที่ตนนับถือ และลบหลู่ศาสนาอื่นนิกายอื่นเพียงเพื่อเหตุที่จะเชิดชูศาสนาหรือ นิกาย ของ ตน ให้ รุ่ง โร จน์ ขึ้นเท่านั้น แท้ที่จริงผู้นั้นก็คือผู้ทำลายศาสนาหรือนิกายของตนนั่นเอง ก็เมื่อเช่นนี้จะพึงปฏิบัติอย่างใดเล่า พระเจ้าอโศกรับสั่งว่า ก็ต้องปรองดองเข้าหากันสิ ทรงอธิบายว่า คนควรฟังและพยายามที่จะได้ฟังอยู่เสมอ ๆ ซึ่งธรรมของผู้อื่น เพราะทุกศาสนาทุกนิกายก็ย่อม

มีข้อขำความรู้และข้อน้าวโน้มให้ประพฤติปฏิบัติในทางที่ดีอยู่ด้วยกันทั้งนั้น เมื่อกระทำเช่นนี้ก็จะเป็นเครื่องเชิดชูศาสนาหรือนิกายของตนขึ้น และจะทำให้ธรรมรุ่งโรจน์ขึ้น ศาสนาทุกศาสนาจะได้เป็นที่เกิดความรู้กว้างขวาง เป็นที่เหนี่ยวรั้งดึงดูดคุณธรรมความดีทั้งหลายเข้ามาไว้ได้

ในเรื่องศาสนานี้ถ้าประมวลความซึ่งเรี่ยรายอยู่ในศิลาจารึกเป็นอันมากของพระเจ้าอโศก ดูเหมือนพระองค์ใคร่จะแจกแจงให้ประชาชนเข้าใจว่า บรรดาศาสนาแต่ละศาสนาอาจแยกส่วนสำคัญออกได้เป็น ๒ ส่วน ซึ่งข้าพเจ้าจะเรียกอย่างขอไปทีว่า ลัทธิวิธีอย่าง ๑ และธรรมปฏิบัติอีกอย่างหนึ่ง อย่างแรกนั้นหมายความถึงพิธีกรรม บทบัญญัติในเรื่องวัตรปฏิบัติของบรรพชิตตลอดจนพระวินัย ข้อที่กล่าวถึงรากฐานแห่งความเชื่อเช่นเชื่อพระเจ้า และหน้าที่ของมนุษย์ต่อพระเจ้าเป็นต้น ส่วนอย่างหลังหมายเอาเฉพาะส่วนที่กล่าวถึงศีลธรรมความประพฤติและคุณงามความดีซึ่งสาธุชนย่อมประพฤติปฏิบัติอยู่โดยธรรมดา เช่นการสังวรตน การชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ การประพฤติดีและอื่น ๆ ที่กล่าวมาข้างต้น ก็เมื่อแยกศาสนาออกเป็นส่วนสัดเช่นนี้แล้ว ผู้มีวิจารณญาณย่อมจะเห็นว่าส่วนที่จัดเป็นลัทธิวิธีนั้น มีข้อแตกต่างขัดขวางกันมากในบรรดาศาสนาทั้งหลายเริ่มตั้งแต่รากฐานความเชื่อตลอดลงไปจนถึงพิธีกรรมปลีกย่อย แต่ในทุก ๆ ศาสนาส่วนที่ว่าด้วยศีลธรรมความประพฤติคือส่วนที่จัดเป็นธรรมปฏิบัตินั้น ว่าที่จริงก็เหมือน ๆ กัน

ทั้งสิ้น เพราะทุก ๆ ศาสนาสรรเสริญการประพฤติดี การชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ สรรเสริญความสังวรตน ความกรุณา ความโอบอ้อมอารี ความซื่อสัตย์ ความอ่อนโยน ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น ข้อที่เหมือนกันและร่วมกันเป็นสามัญอยู่ในศาสนาต่าง ๆ ทุกศาสนานี้ พระเจ้าอโศกทรงจัดเป็นสารธรรมหรือเป็นแก่นเป็นเนื้อแท้ของศาสนา ส่วนอื่นพูดให้เห็นง่ายก็คือเปลือก แต่ส่วนที่เป็นเปลือกนี้เอง คนมักจะถือว่าเป็นของสำคัญถึงเอาเป็นเอาตาย เพราะฉะนั้น ถ้าคนปล่อยสติไม่ยับยั้งก็อาจทุ่มเถียงกันได้ไม่มีที่สิ้นสุด ครั้นเมื่อทุ่มเถียงกันแล้วก็ย่อมจะกล่าวข่ม กล่าวเสียดสีศาสนาหรือพิธีกรรมของกันและกัน อันก่อให้เกิดความตั้งรังเกียจและความมุ่งร้ายทำลายกันในที่สุด พระเจ้าอโศกจึงทรงน้อมนำให้ประชาชนเลิกยึดถือเปลือกของศาสนาว่าเป็นสำคัญซึ่งเป็นความยึดถือผิด ให้หันมายึดถือแก่นอันเป็นเนื้อแท้ของศาสนา โดยชี้ให้ประชาชนเห็นความจำเป็นที่จะสดับตรับฟังเรื่องราวและธรรมของศาสนาอื่น เพื่อให้เกิดพหุ-ศรุต ความรู้กว้างขวางในธรรม และเกิดธัมมัสทีปนา คือความแจ่มแจ้งใน-ธรรม เมื่อเช่นนั้นแล้วประชาชนก็จะเล็งเห็นสารธรรมของศาสนาทั้งหลายและสามารถที่จะสร้างหลักธรรมที่ยึดเกาะของตนเองขึ้นได้

ธรรมของพระเจ้าอโศกกล่าวโดยสรุป ก็หมดความเพียงเท่านี้ แต่การแจกแจงข้อธรรมเหล่านั้นว่าที่แท้ก็เป็นคล้าย ๆ เทศน์ เพราะพระองค์จารึกธรรมบรรยายข้อโน้นบ้างข้อนี้บ้างลงในแผ่นศิลาหรือหลักศิลาแล้วโปรดให้ปักไว้ในที่ต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร

และออกพระราชกฤษฎีกากำชับให้ประชาชนไปประชุมฟังเจ้าพนักงานอ่านจารึกและอธิบายเพิ่มเติมในวันที่กำหนดไว้ แต่ในเรื่องเทศน์จะหวังผลอะไรมากนักก็หวังไม่ได้ พระเจ้าอโศกจึงทรงใช้วิธีน้อมนำอย่างอื่นประกอบด้วย ข้าพเจ้าจะกล่าวเพียงใจความ

๑) ทรงตั้งเจ้าพนักงานฝ่ายธรรมขึ้นใหม่หลายตำแหน่ง เท่าที่พบในศิลาจารึก คือตำแหน่งธรรมมหามาตย์ ตำแหน่งราชกะ ตำแหน่งวัชภูมิกะ ตำแหน่งยุกตะ ตำแหน่งปราเทศิกะ และตำแหน่งสตรียัถยักษมหามาตย์ เจ้าพนักงานเหล่านี้มีหน้าที่ต่างๆกัน และบางตำแหน่งก็กระทำการเกี่ยวกับผู้หญิงเป็นเฉพาะ แต่เข้าใจว่าหน้าที่ของเจ้าพนักงานเหล่านั้นคงจะมุ่งน้อมนำประชาชนในทางธรรมานุธรรมปฏิบัติทั้งสิ้น กล่าวโดยสรุปก็คือ มีหน้าที่คอยระงับดับข้อพิพาทและสมัครสมานบรรพชิตของศาสนาต่าง ๆ คอยตรวจตราว่ากล่าวให้บรรพชิตประพฤติปฏิบัติตนโดยสมควรกับเป็นผู้สั่งสอนประชาชน คอยดูแลทุกข์สุขของเหล่าบรรพชิต คอยจักจูงเจ้านายเชื้อพระญาติพระวงศ์และข้าราชการให้กระทำตนเป็นตัวอย่างแก่ประชาชนและบำเพ็ญการกุศลสาธารณะเที่ยวชักจูงน้อมนำประชาชนในทางธรรมานุธรรมปฏิบัติ โดยจัดให้มีการบรรยายธรรมตามหลักที่ได้วางไว้ ออกตรวจการภายในเวลากำหนดเพื่อดูแลว่าประชาชนได้ศึกษาธรรมและได้รับการปกครองที่ยุติธรรมเสมอต้นเสมอปลายอยู่หรือไม่ โดยเฉพาะก็คือตรวจตราให้การพิจารณาพิพากษาคดีเป็นไปโดยยุติธรรม ถ้าปรากฏว่าราษฎรคนใดถูกจองจำทำโทษเพราะถูก

ใส่ร้ายข่มเหง หรือเจ้าหน้าที่ผู้เกี่ยวข้องกระทำหยาบช้าทารุณ เจ้าพนักงานฝ่ายธรรมเหล่านี้ก็อาจสั่งปลดปล่อยไปเสียได้ อนึ่งเจ้าพนักงานเหล่านี้ต้องคอยชี้แจงให้ประชาชนและผู้มีอำนาจวาสนาในแว่นแคว้นอื่นที่อยู่นอกพระราชอำนาจและที่เข้ามารวมกับแว่นแคว้นมคธ ตามกระแสรับสั่งของพระเจ้าอโศกว่า "ชนทั้งหลายเป็นลูก. หลานของเรา และเพราะเป็นลูกหลาน เราก็ปรารถนาที่จะให้เขากลมเกลียวกันเป็นปึกแผ่นโดยความสมบูรณ์พูนสุขทั้งภพนี้ภพหน้า" และ "เขาไม่ต้องวิตกเดือดร้อนในเรื่องเรา เขาพึงไว้ใจว่าสิ่งที่จะได้รับจากเราจักมีแต่ความสุขความชื่นบาน ไม่ใช่ความทุกข์ เขาพึงเข้าใจต่อไปว่า พระราชาธิบดีจะร่วมสุขร่วมทุกข์กับเรา ฯ ล ฯ พระราชาธิบดีเป็นเหมือนประหนึ่งบิดาของเรา พระองค์ทรงเห็นแก่เราเหมือนเห็นแก่พระองค์เอง เราเป็นประหนึ่งลูกของพระราชาธิบดี" กล่าวเพียงเป็นตัวอย่างหน้าที่เจ้าพนักงานฝ่ายธรรมมีดังนี้

แต่เจ้าพนักงานเองพระเจ้าอโศกก็ทรงกวดขันมากเหมือนกัน ทรงให้จารึกพระบรมราโชวาทไปปักไว้ในสำนักราชการบางแห่ง พระองค์รับสั่งว่า "ชนทั้งหลายเป็นลูกหลานของเราและเพราะเป็นลูกหลานของเรา เราจึงปรารถนาให้เขากลมเกลียวกันเป็นปึกแผ่นโดยสมบูรณ์พูนสุขทั้งภพนี้ภพหน้า อย่างนี้เป็นความปรารถนาของเราแก่ปวงชน แต่เจ้าไม่เข้าใจความมุ่งหมายนี้เพียงพอ ข้าราชการบางคนถือตามนี้แต่ก็เป็นเพียงส่วนบุคคลไม่ทั้งหมด ฉะนั้นให้สังวรอยู่ในความมุ่งหมายนี้ ระเบียบวินัยความประพฤติก็ได้วางไว้ดีแล้ว เพิ่ง

มีข้าราชการคนเดียวทำทารุณหรือจองจำราษฎรโดยไม่สมควร การเช่นนั้นไม่สมควรจะเป็นเหตุถึงจองจำหรือถึงฆ่า และคนทั้งหลายที่ไกล ๆ ออกไปก็ย่อมจะได้ทุกขเวทนาด้วย อาศัยเหตุนั้นเจ้าควรจะมุ่งมั่นไว้ว่า เจ้าจะปฏิบัติโดยสายกลาง ไม่มีใครที่จะกระทำการได้เรียบร้อยดีถ้ามีความฤษยา ขาดความอดทน มีความเหี้ยมโหด ความหุนหันพลันแล่น ความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ความเกียจคร้าน และความท้อแท้ดองอยู่ในสันดาน เหตุนี้เจ้าพึงมุ่งมั่นไว้ว่าความเช่นนั้นจะไม่ดองอยู่ในสันดานของเจ้า และรากแก้วของสิ่งนี้ก็คือมีความอด-ทนและไม่หุนหันพลันแล่น หลักความประพฤติมีอยู่ดังนี้ว่า: "คนท้อแท้ย่อมไม่เจริญขึ้น แต่คนควรจักเคลื่อนไป ควรจักเจริญ ควรจักก้าวหน้า ฯลฯ" พระบรมราโชวาทของพระเจ้าอโศกประทานแก่เจ้าพนักงาน มีเรี่ยรายอยู่ในศิลาจารึกเป็นอันมาก และทรงกล่าวเตือนหลายข้อ ข้าพเจ้ายกมาอ้างเพียงให้เห็นเป็นตัวอย่าง

๒) ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสาธารณประโยชน์มีการตั้งโรงทาน ตั้งโรงพยาบาลสำหรับคนและโรงพยาบาลสำหรับสัตว์ บำรุงพันธุ์ไม้ต่าง ๆ ที่ใช้เป็นสมุนไพรสำหรับรักษาโรคของคนและของสัตว์ ถ้าพรรณไม้ที่ใช้เป็นสมุนไพรไม่มีในพระราชอาณาจักรก็โปรดให้ขวนขวายหามาจากต่างประเทศ โปรดให้สร้างถนน ปลูกต้นไม้รายตามถนนเพื่อเป็นร่มเงาแก่คนและสัตว์ ขุดสระน้ำและทำเรือนน้ำ ปลูกศาลาที่พักตามระยะทางและสร้างสวนสาธารณะเหล่านี้เป็นต้น การที่ทรงบำเพ็ญกิจเพื่อสาธารณประโยชน์ทั้งหลาย

นี้ ว่าโดยกิจการนั้นเองก็เป็นการพระราชกุศลอยู่ทางหนึ่งแล้วแต่ยังทรงหวังให้ประชาชนคุ้นในการบำเพ็ญทาน คุ้นในการแสดงความกรุณาและแสดงความโอบอ้อมอารีแก่คนและสัตว์โดยไม่เลือกหน้า ซึ่งพระองค์ทรงเรียกว่าคุ้นในการบำเพ็ญธรรมอีกทางหนึ่งด้วย หมายความว่านอกจากเทศน์ข้อธรรมแล้ว พระองค์ยังทรงทำให้เห็นว่าข้อธรรมนั้น ๆ พึงแสดงออกเป็นของที่จับต้องได้รู้รสได้โดยอาการอย่างไรด้วย

๓) ทรงกระทำพระองค์เองเป็นตัวอย่าง เช่นแต่ก่อนมาพระราชาธิบดีมักเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราไปยังสถานที่ไกลเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ มีการเที่ยวล่าสัตว์และเล่นสนุกต่าง ๆ รวมเรียกว่าการวิหารยาตรา การเช่นนั้นพระราชาธิบดีได้โอกาสดับตรับฟังทุกข์สุขของประชาชน ได้ทอดพระเนตรเห็นความเป็นไปของพลเมืองได้โอกาสศึกษาภูมิประเทศ ได้โอกาสฝึกปรือทหารคล้าย ๆ การซ้อมรบก็จริง แต่ก็เป็นความเดือดร้อนแก่คนและสัตว์ได้มากเหมือนกัน พระเจ้าอโศกจึงทรงเปลี่ยนเป็นการธรรมยาตรา คือเสด็จไปสู่สังเวชนียสถานต่าง ๆ ในทางศาสนา เช่นเสด็จไปสวนลุมพินีที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประสูติ และสถานสัมโพธิที่ทรงตรัสรู้เป็นต้น ตามทางที่เสด็จไปถ้ามีโอกาสก็ทรงบำเพ็ญทาน ทำที่พึ่งให้เกิดแก่คนหาที่พึ่งมิได้ ฯลฯ การเสด็จพระราชดำเนินเช่นนี้ยังคงรักษาส่วนที่เป็นคุณของการวิหารยาตราไว้ได้ และส่วนอื่นแทนที่จะเป็นโทษก็กลับเป็นประโยชน์เครื่องอนุโมทนาของประชาชนเพิ่มขึ้นด้วย

อนึ่ง ทรงประพฤติปฏิบัติพระองค์เป็นตัวอย่างในการทำหน้าที่ พระองค์ประกาศพระราชกฤษฎีกาไว้ว่า "แต่เดิมมา (พระราชาธิบดี) มิได้ปฏิบัติราชการและรับฟังรายงานในทุก ๆ เวลา เราจึงให้กระทำดังนี้ คือ ทุกเวลาและในสถานที่ทุกแห่ง แม้เรากำลังเสวย กำลังประทับอยู่ในที่รโหฐาน กำลังประทับอยู่ในคอกสัตว์หลวง ประทับบนหลังม้าหรือประทับอยู่ในพระราชอุทยาน ผู้จะนำกิจทุกข์สุขของประชาชนกราบทูลพึงเข้าไปกราบทูลได้ กิจทุกข์สุขของประชาชนเราทำได้ในที่ทุกแห่ง และเมื่อเราสั่งอะไรด้วยวาจาให้ใครกระทำหรือประกาศเป็นการเฉพาะเรื่องหรือมีกิจราชการด่วนขึ้นแก่เหล่ามหามาตย์ ก็ขออย่าให้มีการขัดขวางโต้เถียงกันในสภา เราสั่งว่าพึงนำความกราบทูลเราโดยตรงในทุกสถานที่และทุกเวลา การที่เราได้กวดขันและปฏิบัติข้อราชการมาแล้วนั้นเรายังไม่พอใจ เพราะความสุขสมบูรณ์แก่ชาวโลกเป็นหน้าที่อันเราเคารพ และรากแก้วของเรื่องนั้นก็คือการกวดขันให้ปฏิบัติหน้าที่ ไม่มีหน้าที่อันใดสูงกว่าหน้าที่ทำความสุขสมบูรณ์แก่ชาวโลก และสิ่งที่เราจักทำได้เพียงเล็กน้อยก็คือ การชำระหนี้แก่ปวงสรรพสัตว์ การทำให้เกิดความสุขสมบูรณ์แก่เขาในโลกนี้ และทำให้เขาได้ประสบเช่นนั้นในโลกหน้า ฯลฯ"

๔) ทรงแก้ไขประเพณีเดิมอันไม่ต้องด้วยธรรมให้เป็นธรรม มีตัวอย่างทรงห้ามไม่ให้ทำพิธีสมาชบางอย่าง และแปลงพิธีสมาชบางอย่างเข้าหาทางธรรม พิธีสมาชนั้นได้ความว่ามี ๒ อย่าง อย่าง

หนึ่งคือประชุมพลเมืองทั่วไปเลี้ยงในเทศกาล และของเลี้ยงที่สำคัญก็คือเนื้อสัตว์ ฉะนั้นคราวหนึ่ง ๆ ก็เห็นจะต้องฆ่าสัตว์ลงมากมายก่ายกองจึงจะพอกันกิน พิธีเช่นนี้โปรดให้เลิก อีกอย่างหนึ่งประชุมพลเมืองเล่นกีฬาหรือมีการเล่นให้ดู อย่างหลังนี้ไม่มีโทษ แต่ส่วนการเล่นทรงเปลี่ยนจากการเล่นเพื่อให้ดูกันสนุก เป็นแสดงเรื่อง-ราวทางศาสนา เช่นแสดงเรื่องทำบุญได้บุญ ทำบาปได้บาป บุญหรือบาปนั้นทรงให้แสดงเป็นเรื่องความเป็นไปในสวรรค์ หรือในนรกดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง ทรงห้ามการฆ่าสัตว์ในครัวหลวง ได้ความว่าแต่ก่อนๆ มาพระราชาธิบดีโปรดให้เจ้าพนักงานครัวหลวงแจกเนื้อสัตว์แก่ชาว-เมืองทุกวัน เพื่อให้ชาวเมืองจงรักภักดี นานมาก็กลายเป็นธรรมเนียมซึ่งครัวหลวงต้องฆ่าสัตว์วันละหลาย ๆ หมื่นทุกวัน ธรรมเนียมอันนี้พระเจ้าอโศกโปรดให้เลิก ทรงกล่าวไว้ในศิลาจารึกว่าได้ทรงสั่งให้ครัวหลวงฆ่านกยูงเพียงวันละ ๒ ตัวและกวางวันละตัว กวางนั้นที่จริงก็ฆ่าไม่เสมอทุกวัน และต่อไปทรงคิดจะเลิกให้เด็ด-ขาด ไม่ฆ่าสัตว์ในครัวหลวงทีเดียว

๕) ทรงห้ามไม่ให้ฆ่าสัตว์ทำบูชายัญในพระราชสำนัก และห้ามไม่ให้ประชาชนฆ่าสัตว์ในที่บางแห่งหรือบางชนิดหรือบางฤดูกาล ข้อนี้พึงสังเกตว่าพระเจ้าอโศกมิได้ทรงห้ามการฆ่าสัตว์อย่างเด็ดขาด หรือห้ามโดยไม่มีข้อยกเว้น ข้อยกเว้นนั้นพิจารณารายละเอียดเห็น

ได้ว่าทรงมุ่งไม่ให้ฆ่าสัตว์เพื่อเห็นแก่การฆ่าหรือฆ่าสัตว์ชนิดที่ฆ่าแล้วก็ไม่เป็นประโยชน์อะไร อนึ่งคงทรงมุ่งไม่ให้ฆ่าสัตว์ในที่เพาะพันธุ์หรือในฤดูที่สัตว์จะขยายพันธุ์

๖) ทรงชำระความประพฤติปฏิบัติของบรรพชิตในบางศาสนาให้บริสุทธิ์ ถ้าศาสนาใดแตกนิกายกันและพอจะรวมเข้าได้ ก็โปรดจัดให้รวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว และคอยคุมไม่ให้ศาสนาต่าง ๆ แตกนิกายออกไปได้อีก บรรพชิตผู้ทำลายคณะคือผู้แสดงลัทธิธรรมค้านลัทธิธรรมเดิมของตน โปรดให้ขับเสียจากคณะ ได้แก่บังคับให้ละเพศบรรพชิต อนึ่งทรงตักเตือนบรรพชิตให้ดำรงตนอยู่ในฐานะอันสมควรที่เป็นผู้สั่งสอนน้อมนำประชาชน อย่าให้เกี่ยงแย่งริษยากันในเรื่องลัทธิศาสนา ให้สังวรตนและชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์

โดยสรุปธรรมของพระเจ้าอโศกและวิธีการประกอบก็มีใจความตามที่กล่าวมา ซึ่งว่าที่แท้ดูเหมือนน้ำคือวิธีการประกอบจะมากกว่าเนื้อคือข้อธรรม แต่การที่น้ำมากกว่าเนื้อในเรื่องเช่นนี้ก็ไม่น่าประหลาด เพราะธรรมนั้นมากหรือน้อยข้อไม่สู้สำคัญนัก ความสำคัญอยู่ที่สามารถตรึงให้ติดแน่นลงในจิตใจปวงชน และให้ปวงชนแสดงข้อธรรมนั้นออกเป็นความประพฤติปฏิบัติโดยปกติได้ ก็พระเจ้าอโศกเป็นพระราชาธิบดีพระราชกิจของพระองค์ไม่ใช่เพียงแต่เทศน์และคงไม่มีพระราชประสงค์ให้ประชาชนเรียนธรรมไว้สำหรับพูดกันเล่น แต่มีพระราชประสงค์จะให้ประพฤติปฏิบัติตามนั้นจนติดเป็น

นิสสัย จึงทรงกระทำทั้งสั่งสอน น้อมนำชักจูง ทำตัวอย่างให้เห็น และที่พอจะใช้พระราชอำนาจได้ก็ทรงใช้ กล่าวเฉพาะข้อธรรม ท่านผู้อ่านย่อมจะเห็นได้ว่าที่จริงก็เป็นเพียงหัวข้อธรรมอย่างดาด ๆ แต่เราท่านไม่ควรลืมว่า พระเจ้าอโศกเป็นฆราวาส และตั้งพระราชหฤทัยจะสั่งสอนน้อมนำประชาชนซึ่งเป็นฆราวาสด้วยกัน ฉะนั้น ธรรมของพระองค์มิได้เป็นไปเพื่อประสงค์จะยกปวงชนข้ามโอฆวัฏฏสงสาร ที่จริงเป็นเรื่องครึ่งโลกครึ่งธรรมอย่างไรชอบกลอยู่ เพราะเท่าที่อาจเล็งเห็นพระราชประสงค์ของพระองค์ได้ ก็ทรงมุ่งเพียงให้เป็นธรรมสำหรับน้อมนำประชาชนให้อยู่ร่วมกันโดยความสมัครสมานกลมเกลียวและมีความสุขสมบูรณ์ทั่วหน้า พูดอีกอย่างหนึ่งก็เพื่อจะปลูกภราดรภาพให้เจริญงอกงามขึ้นในประชาชนเท่านั้น จริงอยู่ได้ทรงรับสั่งในที่หลายแห่งว่าทรงน้อมนับผลในโลกหน้าสำคัญกว่าผลในโลกนี้ แต่ผลในโลกหน้าก็ทรงมุ่งเพียงชั้นสวรรค์ ซึ่งเป็นชั้นที่ทางศาสนาบัญญัติว่ายังอยู่ในแดนเวียนว่ายตายเกิด เพราะฉะนั้นเมื่อรวมความลงก็คงอยู่ในความประสงค์ให้ประชาชนเกิดความกะตือรือร้นที่จะอยู่ในแดนเวียนว่ายตายเกิดนี้ให้จริงจัง อยู่อย่างคิดเอาดีบเอาดีให้มีความสมบูรณ์พูนสุข ไม่ใช่อยู่ไปอย่างซังกะตายตามความคิดเห็นเดิมของประชาชนในมัธยมประเทศ ก็การที่ประชาชนจะอยู่ด้วยกันโดยมีความสมบูรณ์พูนสุขนั้น พระเจ้าอโศกทรงเห็นว่าประชาชนควรประพฤติดีเสมอต้นเสมอปลาย มีความกรุณา มีความซื่อสัตย์ โอบอ้อมอารีเผื่อแผ่ สุภาพอ่อนโยนละมุนละม่อมต่อกัน ทุกคน

ควรสังวรตนเพียรชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ และคอยขจัดเหตุที่จะทำให้เกิดอารมณ์ประทุษร้ายเบียดเบียนผู้อื่นขึ้น ซึ่งเราท่านย่อมจะเห็นว่าความประพฤติปฏิบัติเพียงเท่านั้น เป็นการเพียงพออยู่แล้วที่จะทำให้ประชาชนไม่ว่าในแดนไหนประเทศใด อยู่กันได้โดยมีความสมัครสมานกลมเกลียว มีความสุขความสมบูรณ์อย่างเต็มที่

แต่ธรรมของพระเจ้าอโศก นอกจากเพียงพอที่จะบันดาลประโยชน์สุขโดยบริบูรณ์แก่ประชาชนแล้ว ผู้ศึกษายังเห็นว่าเป็นธรรมอันพอดีอีกด้วย ความพอดีในฐานะที่เป็นข้อธรรมไม่มากและง่าย ๆ ก็อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเห็นกันว่าในสมัยของพระองค์มัธยมประเทศมีลัทธิศาสนาที่แตกต่างขัดแย้งกันอยู่เป็นอันมาก ธรรมของพระเจ้าอโศกเป็นธรรมซึ่งมุ่งความสมัครสมานของประชาชนทุกชาติชั้นวรรณะและทุกศาสนา ฉะนั้นถ้ากำหนดให้มีข้อที่ศาสนาใดศาสนาหนึ่งสามารถยกขึ้นเป็นเหตุตั้งรังเกียจได้ หรือรับข้อธรรมของศาสนาใดศาสนาหนึ่งมากไปจนประจักษ์ความลำเอียงขึ้น ความประสงค์ก็จะไม่สำเร็จไปด้วยดี แต่แม้จะมีบังคับอยู่รอบด้านเช่นนี้ พระเจ้าอโศกก็ยังทรงสามารถกำหนดข้อธรรมให้ปลอดโปร่งเข้าไหนเข้าได้ในบรรดาศาสนาทุกศาสนา เพราะข้อธรรมนั้นลัทธิศาสนาใด ๆ ก็สรรเสริญยกย่องว่าเป็นกัลยาณธรรมด้วยกันทั้งสิ้น อนึ่ง ผู้ศึกษาศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกยังเห็นกันว่า ในการกำหนดข้อธรรมเหล่านี้ พระเจ้าอโศกคงได้ตั้งพระราชหฤทัยที่จะทรงใช้ถ้อยคำความหมายตามคัมภีร์ของศาสนาโน้นบ้างศาสนานี้บ้าง และศาสนาไหน ๆ

จะอ้างว่าทรงยืมข้อธรรมในศาสนาของตนไปใช้ก็มีเหตุพอจะอ้างได้ ฉะนั้นในกาลภายหลังต่อมาศาสนาเก่าของชมภูทวีปแทบทุกศาสนาจึงมีเรื่องราวอันแสดงความปีติยินดีว่าพระเจ้าอโศกได้ทรงทนุบำรุงศาสนาของตน ยกตัวอย่างเช่นเรื่องราวในพระพุทธศาสนาเป็นต้น แต่แท้ที่จริงความในศิลาจารึกไม่ได้บ่งว่าพระเจ้าอโศกทรงทนุบำรุงหรือยกย่องศาสนาใดศาสนาหนึ่งเป็นการเฉพาะเลย จริงอยู่พระเจ้าอโศกทรงนับถือพระพุทธศาสนา แต่ก็มิได้ทรงยกย่องหรือทนุบำรุงให้ขึ้นหน้าจนปรากฏความลำเอียงแก่ศาสนาใดๆ มิได้ ที่แท้คงจะทรงทนุบำรุงและยกย่องอย่างมากเท่าที่จะทรงกระทำได้ด้วยกันทุกศาสนา การเป็นเช่นนี้ จึงนับว่าธรรมของพระเจ้าอโศกเป็นธรรมอันเพียงพอที่จะบันดาลประโยชน์สุขแก่ประชาชน พอดีแก่ประชาชนในข้อที่ไม่มากและไม่ลึกซึ้งอะไรนัก ทั้งเป็นธรรมที่ปลอดโปร่งเข้าไหนเข้าได้ อีกประการหนึ่งนอกจากข้อธรรมที่ทรงสั่งสอนน้อมนำประชาชนว่าอย่างนั้นอย่างนี้แล้ว ถ้าเราตรวจพระราชอัธยาศัยและพระราชกิจตลอดจนน้ำพระราชหฤทัย เราก็จะเห็นว่าได้ทรงประพฤติปฏิบัติตามข้อธรรมทุกอย่างของพระองค์ด้วย พระคุณธรรมและพระปรีชาสามารถของพระเจ้าอโศกจึงเป็นสิ่งน่าพิศวงนัก

ก็ธรรมของพระเจ้าอโศกนั้น เมื่อมีข้อธรรมเพียงพอที่จะให้ประชาชนผู้ประพฤติปฏิบัติตามสำเร็จประโยชน์สุข เกิดความสมัคร-สมานกลมเกลียวโดยทำนองภราดรภาพขึ้นในประชาชนด้วย และเป็นข้อธรรมพอดีปลอดโปร่งไปในบรรดาศาสนาทั้งหลายด้วยดังกล่าว

มาแล้ว ก็คงจะเป็นธรรมสมสมัยในกาลครั้งโน้น แต่ธรรมของพระเจ้าอโศกซึ่งจารึกลงไว้ในแผ่นศิลา เมื่อแผ่นศิลาจมดิน ข้อธรรมก็จมตามไปเหมือนกัน และจมอยู่เช่นนั้นนับ ๑๐๐๐ ปี เมื่อคนสมัยนี้ค้นหาพบกันขึ้น ก็ว่ากันว่าศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกเป็นโบราณวัตถุอันบรมโบราณยิ่งนัก ที่ว่ากันเช่นนั้นว่ากันในส่วนวัตถุ แต่ในส่วนเนื้อความแห่งศิลาจารึกหรือธรรมของพระองค์ดูเหมือนจะยังไม่โบราณล้าสมัยอะไรเลย

ในบ้านเมืองเรา ข้อที่พระเจ้าอโศกทรงมุ่งจะกำจัดคือทิฏฐิในศาสนา ถ้าจะมีก็มีอยู่ไม่มากนัก กล่าวเฉพาะศาสนาต่อศาสนาดูเหมือนจะไม่มีเลย ทั้งนี้นับว่าเราท่านได้รักษาจิตใจไว้ด้วยดีตลอดมา และแม้ว่าเราท่านมีความวิตกกังวลอยู่บ้างในเรื่องธรรมยุตติกับมหานิกาย ก็ดูเหมือนว่าเราเพียรจะสมัครสมานกันอยู่โดยอาศัยวิธีตามทางธรรมเป็นที่ตั้ง แท้ที่จริงความสมัครสมานที่จะเป็นไปด้วยดีและถาวรก็อยู่ที่ใจเราเอง ถ้าเรามุ่งความสมัครสมาน มั่นในความสังวรตนไม่เทิดนิกายหนึ่งโดยข่มอีกนิกายหนึ่ง พิจารณาตนคอยกำจัดทิฏฐิโดยมุ่งต่อสารธรรมพึงเหตุพึงผลของท่านโดยน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และยอมเสียสละละความนึกคิดในทางริษยาไม่เอาชนะด้วยกำลังด้วยอำนาจเข้าหักโหม มุ่งชนะโดยธรรมหรือธรรมวิชัยตามวิธีของพระเจ้าอโศกอยู่ การก็จะค่อย ๆ สำเร็จแล้วสำเร็จด้วยดีเด็ดขาดในที่สุด ด้วยประการฉะนี้บางทีอโศกธรรมจะยังสมสมัย แม้ในบ้านเมืองเราและแม้เป็นกาลล่วงมากกว่า ๒๐๐๐ ปีแล้ว

อีกประการหนึ่ง ถึงว่าสมัยนี้ลัทธิศาสนาหยุดเกิดขึ้นในโลกแล้ว และปวงชนก็ทราบความเผ็ดร้อนของทิฏฐิในศาสนาจากเรื่องราวเก่าแก่จนเข็ดกันแล้ว แต่ก็มีของใหม่ที่คล้าย ๆ ลัทธิศาสนาเกิดขึ้นมาแทนในโลกคือลัทธิการเมืองซึ่งกำลังเกิดชุก และลัทธิการเมืองก็อยู่ในวิสัยที่จะมีทิฏฐิได้เช่นเดียวกับลัทธิศาสนา เมื่อเช่นนี้บางทีธรรมของพระเจ้าอโศกอาจยังสมสมัยสำหรับเป็นเครื่องน้อมนำประชาชนให้รักษาความสมัครสมานและภราดรภาพ โดยวิธีสังวรตนและกระทำใจตามนัยที่พระเจ้าอโศกได้ทรงแนะไว้ กล่าวมาด้วยเรื่องอโศกธรรมก็จบเพียงเท่านี้

ขุนศิริวัฒนอาณาทร

วชิราวุธ

ขอให้นามสกุลของนายร้อยเอก
ขุนโยธีสุข (กอน) ตามที่ขอมานั้น ว่า
"<u>ศิริวัฒนกุล</u>" (เขียนเปนตัวอักษรโรมัน ว่า
"<u>Sirivadhanakul</u>") อันเปนมงคลนาม

ขอให้สกุลศิริวัฒนกุล
มีความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงอยู่ในกรุงสยาม
ชั่วกัลปาวสาร ฯะ

พระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร
วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ,ศ,๒๔๕๖

เรื่องเชื้อสายพระมหาราชครูศิริวัฒน

แต่งและรวบรวมโดย

ขุนศิริวัฒนอาณาทร (ผล ศิริวัฒนกุล)

คำชี้แจงเรื่องเชื้อสายพระมหาราชครูศิริวัฒน

เรื่องเชื้อสายพระมหาราชครูศิริวัฒนนี้แบ่งเบ็นสองตอน คือว่าด้วยลำดับเชื้อสายตอนหนึ่ง และที่เล่าเรื่องราวเฉพาะบุคคลในเชื้อสายนี้อีกตอนหนึ่ง ตอนที่กล่าวด้วยเรื่องเฉพาะตัวบุคคลนั้น ข้าพเจ้าแต่งเอง ส่วนตอนที่ว่าด้วยลำดับเชื้อสายเบ็นของรวบรวมจากที่ท่านผู้อื่นได้ทำไว้จึงต้องมีคำชี้แจง

การตรวจสอบสืบถามทำเบ็นลำดับเชื้อสายขึ้นนั้น เข้าใจว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงทำขึ้นก่อน เพราะทรงสนพระทัยในประวัติเจ้าพระยาสุรินทราชาซึ่งหลวงศรีวรวัตรกล่าวถึงในหนังสือพงศาวดารเมืองพัทลุง ที่หลวงศรีวรวัตรแต่งแล้วถวายเพื่อทรงตรวจ เบ็นเหตุให้ทรงสอบสวนเรื่องราวเชื้อสายของเจ้าพระยาสุรินทราชา จนได้ความแล้วทรงเขียนเบ็นแผนที่ลำดับสกุลขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ดังสำเนาลายพระหัตถ์ประทานไปถึงหลวงศรีวรวัตร รวม ๔ ฉบับ ซึ่งข้าพเจ้าได้พิมพ์ไว้ในที่นี้แล้ว* ในแผนที่นั้นสมเด็จกรมพระยาดำรงได้ทรงบอกแหล่งที่มาของเรื่องไว้ว่า ได้ตรวจสอบจากแผนที่ลำดับสกุล ฉบับของท้าวอนงครักษา (ละม้าย) หลวงพิสุทธิภัณฑรักษ์ (แต้ม ศิริวัฒนกุล) รวบรวม ๑ ฉบับของหลวงศรีวรวัตร (พิณ จันทโรจวงศ์) ๑ ฉบับของพระมิตรกรรมรักษา (นัดดา บุรณศิริ) และคำชี้แจงของคุณหญิงเนื่อง

---

*ดูพงศาวดารเมืองสงขลาและพัทลุง พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงแขเพ็ชราภิบาล

เพชรรัตน์สงคราม ๑ ฉบับของขุนนนทวิจารณ์ (นนท์ ทองอิน)๑ พระบรมราชาธิบายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชวิจารณ์จดหมายความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี ๑ และเรื่องปฐมวงศ์ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘ อีกทางหนึ่ง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ เจ้าภาพในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระองค์เจ้าหญิงกนกวรรณเลขา ขอให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณเลือกเรื่องหนังสือถวายสำหรับพิมพ์แจก สมเด็จกรมพระยาดำรงได้ทรงขอแรงพระยารัตนกุลอดุลยภักดี (จำรัส รัตนกุล) ช่วยตรวจลำดับสกุลเก่า อันมีฉบับอยู่ในหอพระสมุด และสืบถามเพิ่มเติมเรียบเรียงใหม่ พิมพ์ถวายในงานนั้นให้ชื่อว่าลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ ๑ ลำดับสกุลที่ได้พิมพ์คราวนี้มี ๗ สกุล มีสกุลเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ และสกุลสิงหเสนีรวมอยู่ด้วย ในการรวบรวมทำลำดับสกุลที่กล่าวนั้น ปรากฏว่าพระยาสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี) พระยาราชพินิจจัย (อุไทยวรรณ อมาตยกุล) พระยากัลยาณมิตรนิกรวงศ์ และพระพินิจสารา (ทิม บุณยรัตพันธุ์) ได้ช่วยเหลือด้วย

ในชั้นหลังต่อมาหลวงพิสุทธิภัณฑรักษ์ (แต้ม ศิริวัฒนกุล) ได้มีความอุตสาหรวบรวมบรรดาของเก่าเท่าที่มีอยู่ และสืบสวนเพิ่มเติมทำเป็นแผนที่ลำดับสกุลขึ้น ได้ความละเอียดต่อชั้นลำดับญาติลงมาจนถึงชั้นใกล้เคียงกับสมัยปัจจุบัน ข้าพเจ้าจึงได้ขออนุญาตหลวงพิสุทธินำมาพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้ แต่ไม่สามารถพิมพ์ตามอย่างของ

หลวงพิสุทธิได้ เพราะจะเป็นแผ่นใหญ่โตเกินไปจึงได้คัดเป็นรายการมาลงไว้ วิธีนี้ไม่สดวกในการดูการอ่านด้วยประการทั้งปวง สู้วิธีโยงเส้นเป็นแผนผังของหลวงพิสุทธิไม่ได้ เป็นแต่สดวกในการพิมพ์เท่านั้น ข้าพเจ้าขออภัยไว้ในที่นี้

ลำดับสกุลฉบับของหลวงพิสุทธิ เมื่อสอบทานกับ ๒ ฉบับที่สมเด็จกรมพระยาดำรงได้ทรงทำ และทรงให้พระยารัตนกุลรวบรวมขึ้นนั้น ปรากฏว่าเท่าที่หนังสือ ๒ ฉบับนั้นมีอยู่เพียงใดในฉบับของหลวงพิสุทธิก็มีอยู่เหมือนกัน เว้นแต่ทางสายสกุลสิงหเสนีฉบับของหอพระสมุดมีละเอียดกว่า ข้าพเจ้าจึงพิมพ์ฉบับของหอพระสมุดไว้อนึ่ง ในฉบับของหอพระสมุด ตอนที่กล่าวถึงสกุล เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ สมเด็จกรมพระยาดำรงได้ทรงอธิบายความเบื้องต้นไว้ ข้าพเจ้าจึงตัดเฉพาะความตอนนั้นมาพิมพ์ในที่นี้ด้วย กล่าวโดยสรุปก็คือ ลำดับสายสกุลที่ข้าพเจ้าพิมพ์ขึ้นในครั้งนี้ ได้เอาผลงานของท่านทั้งหลายที่กล่าวแล้วมารวมไว้ในที่แห่งเดียวกัน ขอถวายพระกุศลและความสำนึกในบุญคุณแด่ท่านเหล่านั้นโดยทั่วกัน

เรื่องลำดับเชื้อสาย ที่กล่าวข้างบนเป็นเรื่องทำขึ้นเมื่อได้มีประกาศพระราชบัญญัตินามสกุลแล้ว (พ.ศ. ๒๔๕๕ หรือ พ.ศ. ๒๔๕๖) เพราะพระราชบัญญัติ ฉบับนั้น เป็นต้นเหตุ ให้เกิดมี ผู้นิยม ตรวจสอบและสืบสวนทำลำดับสกุลขึ้นโดยแพร่หลาย แต่การที่ผู้ใหญ่บอกเล่าลูกหลานให้จดจำเชื้อสายของตนไว้ย่อมมีมาแต่โบราณ ยกตัวอย่างเมื่อข้าพเจ้าอายุประมาณ ๑๑ ปี (พ.ศ. ๒๔๕๒) ก็ได้เคยฟังคุณย่า

ท้าวอนงครักษา (ละม้าย) ท่านบอกเล่าเรื่องสกุลและกำชับให้จดจำ จึงเข้าใจถึงวิธีที่ท่านผู้ใหญ่แต่ก่อนบอกเล่าเรื่องราวของสกุลสืบต่อกันมาอย่างไร เรื่องลำดับสกุลที่คุณย่าท้าวอนงครักษาบอกและกำชับให้ข้าพเจ้าจดจำไว้นั้น บอกสายสกุลตั้งแต่พระมหาราชครูศิริวัฒนตรงลงมาถึงบิดาข้าพเจ้าเท่านั้น ไม่มีกิ่งก้านสาขา เพื่อให้จดจำเฉพาะสายของตนได้โดยแม่นยำ มีหนังสือกล่าวถึงเรื่องลำดับสกุลชั้นก่อนประกาศพระราชบัญญัตินามสกุล เป็นตัวอย่างอีกฉบับหนึ่งเป็นหนังสือของท่านชีหน่าย ปรากฏความที่หน้าปกว่า "หน่ายน้อง พร้อมด้วยวงษ์ญาติ เป็นผู้จัดการ ปลงศพ คุณท้าว อนงครักษา (ละม้าย) พิมพ์โรงพิมพ์วิจารณ์เจริญผล ตำบลตลาดนางเลิ้ง รัตนโกสินทรศก ๑๓๐" หนังสือเรื่องนี้ตกมาอยู่ที่ข้าพเจ้าอย่างไรจำไม่ได้ แต่ข้าพเจ้ารู้จักคุณย่าหน่าย ท่านบวชเป็นรูปชีอยู่ที่วัดบวรมงคล ตำบลบางพลัด เคยไปมาเยี่ยมเยียนคุณอาวิ์พร้อมเสมอ ท่านถึงแก่กรรมเมื่อใดจำไม่ได้แน่ จำได้เพียงว่าเป็นภายหลังข้าพเจ้ากลับจากสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ และข้าพเจ้าได้ไปในงานปลงศพท่าน อายุท่านประมาณ ๘๐ ปี เป็นธิดาพระเมืองสวรรคโลก (หนู) เป็นหลานพระยาจินดารังสรรค์ ข้าพเจ้าเคยไปเยี่ยมคุยกับท่าน แต่เพิ่งมาพบหนังสือของท่านเมื่อท่านถึงแก่กรรมไปเสียนานแล้ว จึงเสียดายโอกาสที่จะได้สอบถามหาความรู้ ข้าพเจ้าพิมพ์เรื่องของท่านไว้ตรงตามต้นฉบับ เพื่อต่ออายุหนังสือ แต่ก็สงสัยว่าเหตุไฉน ท่านเรียกพระยาวิเศษสุนทรว่าเจ้าคุณวิเศษรักษา

และระบุว่าชื่อตัวพระยาวิสูตรโกษา ชื่อวัน รายหลังนี้พอจะสันนิษฐานได้ว่าพิมพ์ผิด เพราะอันลายมือเขียนผู้เรียงพิมพ์อาจอ่านเป็นวันได้ มีข้อความซึ่งสมควรจะต้องเตือนไว้ว่า คำว่าเดี๋ยวนี้หรือถ้อยคำทำนองนั้นก็ต้องหมายความว่าในสมัยราว ๆ พ.ศ. ๒๔๕๔ ซึ่งเป็นเวลาพิมพ์หนังสือเล่มนั้น อนึ่ง แม้มีถ้อยคำบางคำ เช่นเจ้าจอมยุงาน ซึ่งควรจะเป็นเจ้าจอมอยู่งาน ก็ขอท่านอย่าได้สงสัยว่าจะมีพิรุธบกพร่องในการคัดลอก ข้าพเจ้าได้สอบทานถูกต้องกับต้นฉบับ เพราะเห็นว่าหนังสือฉบับนี้เป็นหลักฐานสำคัญของสกุลอย่างหนึ่ง

สำเนาลายพระหัตถ์
ของสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ฉบับที่ ๑

วันที่ ๑๖ เมษายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๐*

ถึง หลวงศรีวรวัตร

ฉันได้รับจดหมายลงวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๑* ส่งหนังสือพงศาวดารเมืองพัทลุง ซึ่งหลวงศรีวรวัตรคิดตบแต่งขึ้นมาให้ฉันตรวจแก้ไข เพื่อถ้าเห็นเป็นการสมควรและเป็นประโยชน์บ้างแล้วจะได้นำเข้ารวบรวมไว้ในหนังสือประชุมพงศาวดาร

*เลขศักราชคงจะสับที่กันเมื่อคัดลอก/ขุนศิริวัฒน

เมื่อฉันได้รับจดหมายกำลังติดธุระแต่งหนังสือ ซึ่งเป็นเรื่องเร่ง จึงต้องวางพงศาวดารของหลวงศรีวรวัตรไว้ข้างตัวชั่วคราว มาได้อ่านต่อวันที่ ๙ เมษายน อ่านจบในพักเดียว ด้วยมีความยินดีที่หลวงศรีวรวัตรมีความสามารถและความพากเพียรเรียบเรียงหนังสือพงศาวดารเช่นนี้ได้อีกคน ๑ ฉันขออนุโมทนาความพากเพียร และอำนวยพรขอให้มีความเจริญ

หนังสือพงศาวดารเมืองพัทลุงของหลวงศรีวรวัตร เมื่อได้อ่านตรวจดูตลอดแล้ว ข้อที่ชอบใจมีมาก แต่เห็นไม่เป็นประโยชน์แก่หนังสือที่จะกล่าวส่วนชมในจดหมายฉบับนี้ ที่จะเป็นประโยชน์จริงต้องติ เพราะจะได้แก้ไขปรับปรุงหนังสือนั้นให้ดียิ่งขึ้นไปอีก

เรื่องพงศาวดารเมืองพัทลุง ว่าที่แท้เป็น ๓ ตอน คือที่ ๑ ตอนดึกดำบรรพ์ ความตอนนี้เป็นแต่เรื่องเล่ากันมาเกือบจะไม่มีสาระในทางพงศาวดาร เช่นเรื่องนางเลือดขาวนั้น แต่จะทิ้งเสียทีเดียวก็ไม่ได้ ตอนที่ ๒ เรื่องครั้งกรุงเก่า มีหลักฐานที่จะสืบสวนได้บ้างพอรู้เป็นกระท่อนกระแท่น นับว่ามีสาระในพงศาวดาร ตอนที่ ๓ ตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรีมาจนกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนนี้เป็นพงศาวดารแท้ด้วยมีหลักฐานวันคืนมั่นคง หนังสือพงศาวดารเมืองพัทลุงของหลวงศรีวรวัตร จะทำให้ดีต้องแบ่งเป็น ๓ ตอนดังว่า ตอนดึกดำบรรพ์เก็บเรื่องเขาเล่ากันมาอย่างไร จดลงถ้ามีความเห็นควรอธิบายก็อธิบายด้วย

ตอนที่ ๒ เรื่องในสมัยกรุงเก่านั้น หนังสือเก่ายังมีที่จะต้องตรวจหนังสือพวกวัดเขียนเป็นต้น แต่หนังสือเหล่านี้ ฉันสงสัยว่าจะเป็นหนังสือปลอมปะปนอยู่มาก เพราะเวลาฉันเที่ยวทางโน้น ฉันตรวจพบหนังสือเก่าที่เมืองนครและเมืองพัทลุงหลายฉบับ เป็นหนังสือเก่าจริง ๆ แต่ที่สงสัยว่าปลอมนั้น ด้วยหนังสือเหล่านั้นเป็นเรื่องเดียวกันหมด ต่างแต่ศักราช คือคงมีพระครูอะไรองค์ ๑ เข้ามาทูลพระราชาคณะผู้ใหญ่ให้ถวายพระพรพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่าว่า วัดวาทรุดโซม จึงมีรับสั่งแก่พระศรีภูริปรีชา ให้ตราพระราชกำหนดพระราชทานข้าโปรดคนทานกัลปนา ห้ามมิให้เจ้าเมืองกรมการเอาไปใช้สรอย ลงปลายมีคำแช่งชัก ว่าถ้าใครฝ่าฝืนพระราชกำหนดนั้น ให้ตกนรกหมกไหม้อะไรต่าง ๆ บรรดาหนังสือครั้งกรุงเก่าที่ปะที่เมืองนคร เมืองพัทลุง มีแต่ว่าอย่างนี้ทุกฉบับจึงนึกสงสัยว่า เดิมจะมีพระราชกำหนดเช่นนั้นจริงแต่สักฉบับ ๑ สองฉบับ ทีหลังพวกพระขอจำลองลอกไปไว้คุ้มตัว แล้วจึงเลยเกิดแก้วันคืน จึงกลายเป็นหนังสือมากมายหลายฉบับนัก

ความสันนิษฐาน ด้วยสิ่งของโบราณ ที่มีอยู่ ในท้องที่ ก็เป็นสิ่งสำคัญ สันนิษฐานว่าเมืองพัทลุงเดิมเห็นจะอยู่ที่จะทิ้งพระ อย่างเช่นหลวงศรีวรวัตรว่านั้นเป็นถูก ทีหลังในครั้งหนึ่ง พวกอุยังตนักขึ้นมาตีเมืองแตก จึงย้ายมาตั้งเมืองใหม่ที่บางแก้ว แถววัดเขียนนั้นเอง ที่ว่าดังนี้ เพราะที่จะทิ้งพระและที่บางแก้วมีวัดวา เห็นได้ว่าเป็นที่ตั้งบ้านเมืองทั้งสองแห่ง แต่ที่จะทิ้งพระเก่ากว่าที่บางแก้ว ผีมีอรู้ได้แน่ว่าในครั้งกรุงเก่า

คำที่เรียกว่าอุยังตนักนั้น ภาษามลายูแปลว่า "ปลายแหลม" หมายความว่า "ปลายแหลมมลายู" เพราะฉะนั้นพวกอุยังตนักที่ขึ้นมาตีเมืองพัทลุงนั้น คือพวกแขกมลายูมาจากเมืองยะโฮนั้นเอง

ศักราชที่พวกอุยังตนักมาตีเมืองพัทลุง ที่หลวงศรีวรวัตรลงไว้ว่า แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น ก็เห็นจะถูก มีเหตุการณ์อย่างหนึ่งซึ่งเป็นเครื่องประกอบ คือ ในคราวพระเจ้าหงสาวดียกมาตีกรุงเก่า ในพระราชพงศาวดารว่า พระยาตานียกเข้ามาช่วยไทย ครั้นทัพหงสาวดียกกลับไปแล้ว พระยาตานีเห็นไทยอ่อนกำลังปลกเปลี้ย บังอาจเป็นขบถขึ้นที่กรุงเก่า ความอันนี้ส่อให้เห็นว่าเมื่อพระยาตานีกลับไปคราวนั้น กิตติศัพท์จะเลื่องลือว่า กรุงศรีอยุธยาปลกเปลี้ยลงมาก พวกแขกมลายูจึงกำเริบ ขึ้นมาตีหัวเมืองชายแดนไทย กวาดต้อนผู้คนไป ความปรากฏในจดหมายเหตุชาวต่างประเทศว่า ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ได้เมืองปัตตานีและเขตแดนคืนมาดังแต่ก่อนหมด แต่แถวเมืองพัทลุงบ้านเมืองคงรกร้างด้วยผู้คนที่เหลือแขกกวาดเห็นจะแตกฉาน สมเด็จพระนเรศวรหรือสมเด็จพระเอกาทศรถในแผ่นดินต่อมา จึงทรงอนุญาตให้พระสงฆ์เกลี้ยกล่อมรวบรวมผู้คน และยกเว้นราชการให้พวกข้าโปรดคนทาน เป็นต้นเหตุของพระราชกำหนดที่เป็นหนังสือเก่ามีสืบมาในเมืองพัทลุง

อันพระนามพระเจ้าแผ่นดินที่ปรากฏในหนังสือเก่าว่า "พระเอกาทศรถ" นั้นไม่ใช่แต่เฉพาะพระองค์ที่เป็นสมเด็จพระอนุชาของพระนเรศวรพระองค์เดียว ถึงพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ต่อมาภายหลัง ก็ใช้พระนามเอกาทศรถนั้น ถ้าพบพระนามในหนังสือเก่าจะเอาพระนามเป็นหลักว่าพระองค์ไหนนั้นไม่ได้ ต้องดูศักราช

ได้ความในจดหมายเหตุต่างประเทศว่า ต่อมาในชั้นแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม์ จนแผ่นดินพระนารายณ์ มักทรงตั้งขุนนางแขกเป็นเจ้าเมืองสงขลาและถึงเมืองนครด้วย เช่นพระยารามเดโช ที่เป็นขบถต่อพระเพทราชา ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารก็เป็นแขก ถึงเมืองพัทลุง เจ้าเมืองก็น่าจะเป็นเชื้อสายแขกจึงติดต่อลงมาจนถึงต้นสกุล ณ พัทลุง ด้วยเหตุว่า คงจะมีแขกสลัดยกทัพเรือขึ้นมาปล้นสดมภ์เนือง ๆ ไม่ใช่แต่คราวพวกอุยังตนักคราวแรกคราวเดียว พวกแขกชำนาญในการรบพุ่งทางเรือ จึงเอาแขกทางในกรุงตั้งออกไปอย่างหนามยอกเอาหนามบ่ง คงจะเป็นเช่นนี้อยู่สักคราว ๑ ครั้นแขกอ่อนกำลังลงจึงตั้งไทยเป็นเจ้าเมือง ในสมัยเมื่อจวนสิ้นกรุงเก่า

ในตอนกรุงรัตนโกสินทร์ ในตอนที่หลวงศรีวรวัตรจดมาละเอียดลออแจ่มแจ้ง ดีกว่าฉบับเดิมที่ปรากฏว่าหมื่นสนิทปลัดกรมหมื่นไกรสรวิชิตได้แต่งไว้แต่ก่อน

หลวงศรีวรวัตรจด มีดีโดยเฉพาะในเรื่องเจ้าพระยาสุรินท-ราชา ซึ่งไม่เคยรู้ประวัติมาแต่ก่อน เคยรู้แต่ว่ามีเจ้าพระยาสุรินทราชาคน ๑ เป็นท่านองสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต เมื่อ

ในรัชกาลที่ ๑ จะโปรดให้เข้ามาเป็นสมุหพระกลาโหมต่อเจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ขอตัวไม่ยอมเข้ามา เลยอยู่หายเงียบไปที่มณฑลนั้น ได้ทราบความอีกอย่างหนึ่งว่า บุตรเจ้าพระยาสุรินทราชาได้เป็นปลัดเมืองพัทลุงคน ๑ และยังมีบุตรเหลืออยู่ที่เมืองถลางอีก ความนอกจากนี้ในเรื่องเจ้าพระยาสุรินทราชาพึ่งปรากฏแก่ฉันในหนังสือหลวงศรีวรวัตร ซึ่งน่าจะสมจริง แต่สอบหนังสืออื่นยังพบเนื้อความแตกต่างไปบ้าง ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

ในหนังสือปฐมวงศ์* พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ไว้ เป็นเนื้อความว่า มารดาของเจ้าขรัวเงินเป็นน้องสาวของภรรยาเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ๆ มีบุตรชายชื่อนายฤทธิ์ นายฤทธิ์จึงนับเป็นลูกพี่ลูกน้องกับเจ้าขรัวเงิน นายฤทธิ์ได้หม่อมบุนนาค ธิดาของพระยาวิชิตณรงค์เป็นภรรยา พระยาวิชิตณรงค์เป็นพี่ชายของเจ้านคร ด้วยเหตุนี้นายฤทธิ์จึงเกี่ยวดองกับเจ้านครโดยทางข้างภรรยา

เมื่อกรุงเก่าเสีย เจ้านครตั้งตัวขึ้นเป็นอิสระ ได้อาศัยนายฤทธิ์เป็นกำลัง ด้วยนายฤทธิ์เป็นลูกสมเด็จเจ้าพระยา รู้ราชการงานเมืองมาก จึงตั้งให้นายฤทธิ์เป็นมหาอุปราชเมืองนคร ครั้นขุนหลวงตากตั้งตัวได้ที่กรุงธน ปรารภจะลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช ท่านขรัวเงินอยู่ในกรุงธน มีความวิตกถึงนายฤทธิ์จึงลงไปเมืองนคร ไปตักเตือนนายฤทธิ์ ๆ บอกว่าจะคิดหลีกเลี่ยงออกจาก

---

* พิมพ์ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘

ตำแหน่งมหาอุปราช แต่ไม่ปรากฏว่าได้ออก สิ้นเรื่องนายฤทธิ์ในพระราชนิพนธ์เพียงนี้

คราวนี้ไปปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อขุนหลวงตากยกกองทัพหลวงลงไปถึงเมืองนคร เจ้านครให้อุปราชยกมาต่อสู้ พ่ายแพ้ขุนหลวงตาก ๆ จับอุปราชได้ เจ้านครกับเจ้าพัฒอพยพหลบหนีไปเมืองตานี พระยาตานีส่งตัวกลับมาถวายขุนหลวงตาก ๆ ตั้งเจ้านราสุริยวงศ์ หลานเธอให้ครองเมืองนครแล้วเอาตัวเจ้านครกับอุปราชเข้ามากรุงธน แต่ไม่ได้เอาโทษอย่างใดปล่อยออกรับราชการ ความในหนังสือพระราชพงศาวดารดังนี้ทำให้เข้าใจว่าอุปราชที่ขุนหลวงตากจับได้นั้นคือ นายฤทธิ์บุตรเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์นั่นเอง

ต่อมาได้ความในหนังสือพระราชพงศาวดาร และจดหมายเหตุอื่นยุติต้องกันว่า เจ้านราสุริยวงศ์พิราลัย ขุนหลวงตากทรงตั้งเจ้านครเป็นเจ้าประเทศราช กลับไปครองเมืองนคร เจ้าพัฒบุตรเขยเจ้านครได้เป็นอุปราชออกไปในคราวนี้ ชื่อนายฤทธิ์อุปราชสาปสูญตั้งแต่จับเข้ามาจากเมืองนคร ไม่ปรากฏว่ารับราชการในตำแหน่งใด หรือเป็นตายอย่างไร ถ้ามีตัวยังอยู่พอสันนิษฐานได้ว่าถึงจะได้เป็นขุนนางหรือไม่ได้เป็น คงมาฝากตัวอยู่กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ด้วยเหตุเป็นญาติกับเจ้าขรัวเงิน บางทีจะได้เป็นขุนนางอยู่กรมช้างในครั้งกรุงธน หรือในตอนต้นรัชกาลที่ ๑ ด้วย

ชื่อว่าเจ้าพระยาสุรินทราชานั้น ตรงกับชื่อจางวางกรมช้างซ้ายในทำเนียบศักดินาพลเรือนว่า "พระสุรินทราชานราธิบดี ศรีสุริยศักดิ์" ดังนี้ คงจะเป็นพระยาอยู่ก่อนเมื่อทรงตั้งออกไปเป็นเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต จึงได้เป็นเจ้าพระยาในคราวเดียวกับเจ้าพัฒอุปราชได้เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช พิเคราะห์ดูรูปความตามที่กล่าวมานี้ ดูข้อความงามจะสมจริงยิ่งนัก ผิดกันในข้อสำคัญแต่ในพระราชนิพนธ์ว่าอุปราชเมืองนครชื่อฤทธิ์ ในหนังสือพงศาวดารเมืองพัทลุง ที่หลวงศรีวรวัตรแต่งว่า เจ้าพระยาสุรินทราชาชื่อจัน ชวนให้สงสัยว่า อาจเป็นคนละคนดอกกระมัง ถ้าเป็นคนละคนแล้วเจ้าพระยาสุรินทราชา จัน ก็มิใช่ญาติของเจ้าขรัวเงิน ปัญหาอันนี้ฉันอยากรู้ให้แน่นอน หลวงศรีวรวัตรอยู่ในสกุลเจ้าพระยาสุรินทราชารู้อย่างไรและอาจสืบสวนให้ได้ความถ่องแท้เพียงใดขอให้บอกมาให้ทราบหน่อย

ส่วนหนังสือพงศาวดารเมืองพัทลุงนั้น ถ้าจะให้ดีปรุงเสียใหม่ให้เป็น ๓ ตอนอย่างว่า แต่ระวังหน่อย ศักราชที่ลงในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงเก่าผิดหลายแห่ง ฉันได้สอบใหม่พิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดารภาค ๕ บางทีหลวงศรีวรวัตรจะยังไม่มี จึงส่งมาให้พร้อมกับจดหมายฉบับนี้เล่มหนึ่ง

ดำรงราชานุภาพ

สำเนาลายพระหัตถ์

ฉบับที่ ๒

วันที่ ๒๗ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๖๑

ถึง หลวงศรีวรวัตร

จดหมายเหตุวันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้รับแล้ว เมื่อมีจดหมายไปถึงหลวงศรีวรวัตรแล้ว ใจฉันผูกพันธ์เรื่องเจ้าพระยาสุรินทราชา ไม่ได้นิ่งเปล่าอยู่ ได้ตรวจหนังสือจดหมายเหตุและสืบถามพวกเชื้อสายวงศ์สกุล จนได้ความแจ่มแจ้งในเรื่องสกุลของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ทั้งเส้นจันทโรจวงศ์ เส้นบุรณศิริ เส้นภูมิรัตน และเส้นศิริวัฒนกุล ถึงได้เขียนลงเป็นแผนที่ เกิดมีผู้ต้องการ จึงคิดจะพิมพ์ พิมพ์แล้วจะส่งมาให้หลวงศรีวรวัตรด้วยฉบับหนึ่ง

เรื่องประวัติของเจ้าพระยาสุรินทราชานั้น ก็สอบได้ความแจ่มแจ้งเป็นดังนี้ คือ

เจ้าพระยาสุรินทราชาเป็นบุตรเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ มารดาของเจ้าพระยาสุรินทราชาเป็นพี่มารดาเจ้าขรัวเงิน เจ้าพระยาสุรินทราชาได้ธิดาของพระยาวิชิตณรงค์ ซึ่งเป็นพี่ชายเจ้านครเป็นภรรยา จึงเกี่ยวดองกับเจ้านครเป็นหลานเขย เรื่องชื่อตัวนั้นเห็นจะชื่อจันท์ ที่เรียกว่านายฤทธิ์ เพราะเป็นหลวงฤทธิ์นายเวรมหาดเล็ก แต่ก่อนเรียกกันแต่ว่า "นายฤทธิ์" ดังปรากฏอยู่ในจดหมาย

หลวงอุดมสมบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเรียกพระยาเสน่หามนตรี เมื่อยังเป็นหลวงนายฤทธิ์ ก็เรียกแต่ว่า "นายฤทธิ์" เจ้าพระยาสุรินทราชา เป็นอุปราชเมืองนครนั้นเป็นแน่ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีจับเข้ามาได้ ไม่เอาโทษ ตั้งให้เป็นพระยาศรีอรรคราช ชื่อมีปรากฏในจดหมายเหตุตั้งข้าราชการในรัชกาลที่ ๓ แรกปราบดาภิเษกว่า "ตรัส เอาพระยาศรี* อรรคราช ปลัดเมืองนครเก่าเป็นพระยาราชวังเมือง" แต่ตำแหน่งพระยาศรีอรรคราชนั้นน่าจะอยู่ในกรมท่ามิใช่กรมช้าง เมื่อเป็นพระยาราชวังเมืองแล้วคงจะได้เลื่อนที่เป็นพระยาสุรินทราชาก่อนเพราะตำแหน่งพระยาสุรินท-ราชนราธิบดีศรีสุริยศักดิ์ นี้ เป็นตำแหน่งสมุหพระคชบาลซ้าย ถ้าจะว่าอย่างทุกวันนี้ก็คือ เลื่อนจากกรมขึ้นเป็นอธิบดีกรมช้าง แล้วจึงโปรดให้ออกไปรักษาราชการเมืองถลาง อันเป็นหน้าด่านต่อแดนพม่า คงจะออกไปเมื่อเสร็จสงครามพม่าคราวแรก เมื่อท้าวเทพกษัตรี ท้าวศรีสุนทรรักษาเมืองไว้ได้นั้น ต่อมาจึงได้เป็นเจ้าพระยา

บุตรเจ้าพระสุรินทราชาสืบได้ ๔ คน คือพระยาพัทลุง (จุ้ย) คน ๑ นายอิน ปู่ของหลวงศรีวรวัตร คน ๑ พระยาวรนารถสัมพันธ์ (พิณ) บิดาพระทิพกำแหง (แต้ม) ซึ่งเป็นบิดาหลวงยกกระบัตร พี่ของหลวงศรีวรวัตร คน ๑ นายฤกษ์ อยู่ที่เมืองถลาง ที่แต่งพงศาวดารเมืองถลาง คน ๑

---

* ตามพระราชพงศาวดารเป็นพระยาอินทรอรรคราช อนึ่งชื่อจันท์นั้น เขียนว่าจันทร์ก็มี ว่าจัน ก็มี และบางแห่งก็เป็นจันทน. ขุนศิริวัฒน

หนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕ ที่ว่ายังไม่ได้รับนั้น ฉันจะถามเจ้าพนักงาน ถ้ายังไม่ได้ส่ง จะให้ส่งไปให้

ดำรงราชานุภาพ

สำเนาลายพระหัตถ์

ฉบับที่ ๓

วันที่ ๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๑

ถึง หลวงศรีวรวัตร

ได้บอกมาในจดหมายฉบับก่อน ว่าฉันกำลังรวบรวมจะเขียนแผนที่เส้นสกุลเจ้าพระยาสุรินทราชา บัดนี้รวบรวมสำเร็จแล้วได้วานเขาพิมพ์ขึ้นดู ฉันได้ส่งมาให้หลวงศรีวรวัตร พร้อมกับจดหมายฉบับนี้ฉบับหนึ่ง หวังใจว่าจะชอบ

ดำรงราชานุภาพ

สำเนาลายพระหัตถ์

ฉบับที่ ๔

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๑

ถึง หลวงศรีวรวัตร

ได้รับจดหมายแล้ว ซึ่งทักท้วงมา ๒ ข้อในจดหมายนั้นเป็นข้อที่ฉันได้ตรวจดูก่อนแล้ว

สกุลเหนือแต่เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ขึ้นไป ที่จริงฉันไม่อยากจะเอาลงในตาราง ด้วยไม่มีหลักฐานอันใดนอกจากที่กล่าวกัน ที่เอาลงเพราะพวกลูกน้องพระยาไกรใช้นามสกุลว่า "ศิริวัฒนกุล" จึงจำต้องบอกไว้ให้รู้ ข้อที่ว่าเป็นเจ้าพระยามหาอุปราชนั้น มีหลักฐานแต่เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์คนเดียว ด้วยจดหมายเหตุของทูตลังกาบอกไว้ชัดเจนว่า เป็นตำแหน่งเจ้าพระยามหาอุปราชสมด้วยเรื่องราวในพระราชพงศาวดารที่มีความชอบมาก และที่กล่าวว่าเมื่ออสัญญกรรม โปรดให้เรียกว่าพระศพนั้น กลัวพวกลูกหลานจะเข้าใจหลงไปว่าเจ้าพระยาพิษณุโลกนั้นเป็นเจ้าพระยามหาอุปราช

เรื่องพระยาวรวุฒิไวย บิดาของหลวงศรีวรวัตรนั้น ฉันได้พบจดหมายเหตุในรัชกาลที่ ๔ ว่า เป็นพระวรนาฏสัมพันธ์ ที่เป็นพระยาวรนาฏสัมพันธ์นั้นคนหนึ่งต่างหาก ชื่อพิณ เป็นอยู่ปีเดียวก็ถึงอนิจกรรมในปีชวด จุลศักราช ๑๒๑๔ มีหมายรับสั่งปรากฏอยู่

ใบเส้นสกุลอย่างฉันส่งไปให้หลวงศรีวรวัตรนั้น ได้พิมพ์ขึ้นไว้ ๕๐ ใบ จะส่งไปให้ใครอีกก็นึกกระดากใจอยู่ ด้วยเป็นของคิดทำขึ้นดูเล่น มิใช่จดหมายเหตุในราชการ รู้ว่าจะมีพวกพ้องขอ จึงให้พิมพ์ไว้ ไม่ต้องคัดลอกบ่อย ๆ ถ้าพวกจันทโรจวงศ์ที่อยู่เมืองพัทลุงใครจะต้องการบ้างบอกมา จะส่งไปให้

ดำรงราชานุภาพ

สกุลเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์*

สกุลเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ไม่มีนามสกุลโดยเฉพาะ ในเวลานี้เป็นต้นของสกุลที่มีนามอย่างอื่นร่วมกันถึง ๔ สกุล คือ สกุลจันทโรจวงศ์ ๑ สกุลบุรณศิริ ๑ สกุลภูมิรัตน ๑ แลสกุลศิริวัฒนกุล ๑

มีคำกล่าวว่าเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์เป็นเชื้อพราหมณ์เทศ แลออกชื่อบรรพบุรุษถอยหลังขึ้นไปอีก ๒ ชั่ว คือว่า บิดาเป็นที่เจ้าพระยาพิศณุโลก แลปู่เป็นที่พระมหาราชครูศิริวัฒนพราหมณ์ เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ความที่กล่าวตอนบรรพบุรุษของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ จะมีอะไรเป็นหลักถานหาปรากฏแก่ข้าพเจ้าไม่ แต่เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์นั้นว่าชื่อตัวชื่ออู่ เดิมเป็นขุนชำนาญในหนังสือพระราชพงษาวดารหาขานสร้อยชื่อไม่ เข้าใจว่าเป็นข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระภูมินทรราชา พระเจ้าท้ายสระ

ในหนังสือพระราชพงษาวดารกล่าวว่า เมื่อปีขาลพ.ศ.๒๓๐๑ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระประชวรหนักจะสวรรคต มอบราชสมบัติพระราชทานเจ้าฟ้าอภัยราชโอรส เจ้าฟ้าพรพระอนุชาธิราช ซึ่งเป็น

---

* พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ จากเรื่องลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาค ๑

พระมหาอุปราชไม่ยอม พอเสด็จสวรรคตก็เกิดรบกันขึ้นกลางเมือง เจ้าฟ้าอภัยได้พระธนบุรีเป็นนายทหารออกรบ พระมหาอุปราชจวนจะแพ้ ถึงทรงดำริห์ว่าจะหนี แต่ขุนชำนาญอาสาออกไปรบเอาชัยชนะได้ พระมหาอุปราชได้ราชสมบัติ จึงทรงตั้งขุนชำนาญเป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ที่โกษาธิบดี ต่อมาได้เลื่อนยศเป็นที่เจ้าพระยามหาอุปราช แต่คงว่าที่พระคลังตลอดมาจนถึงอสัญกรรมในแผ่นดินเจ้าฟ้าพร ซึ่งทรงพระนามว่า พระมหาธรรมราชา ฤาเรียกกันว่า สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการศพอย่างพระศพเจ้านาย มีเรื่องประวัติในหนังสือพระราชพงษาวดารดังกล่าวมานี้

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยลำดับเชื้อสาย

ต้นสกุลลำดับที่ ๑

พราหมณ์สกุลนี้เดิมมาแต่รามประเทศอินดู มาสู่กรุงสุโขทัย ครั้งนั้น ยังเป็นเมืองหลวงได้เข้ารับราชการมาหลายชั่ว ภายหลังตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นพราหมณ์สกุลนี้จึงมารับราชการในกรุงศรีอยุธยา จนถึงท่านพราหมณ์ศิริวัฒนต้นสกุลวงศ์นี้

ลำดับที่ ๒

พระมหาราชครู พระครูศิริวัฒนมีบุตรคือ พระมหาราชครูปโรหิตจารย์ราชสุภาวดีบรมหงษ์องค์ปุริโสดมพราหมณทิชาจารย์ (มูริศโคมโรมรามราช) ในแผ่นดินพระเพ็ธราชาธิราช

ลำดับที่ ๓

พระมหาราชครูปโรหิตาจารย์ ฯ มีบุตรคือ

๑. เจ้าพระยาสุรสีห์พิศมาทิราช (เมฆ)

๒. เจ้าพระยามหาสมบัติ (ผล)

ลำดับที่ ๔

เจ้าพระยาสุรสีห์พิศมาทิราช มีบุตรคือ

๑. เจ้าพระยานเรนทราภัย (บุญเกิด)

๒. เจ้าพระยาสุรินทรภักดี (บุญมี)

๓. เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่)

เจ้าพระยามหาสมบัติ (ผล) มีบุตรคือ

๑. ธิดา เลื่อน

๒. กรมหมื่นนรินทร์พิทักษ์ (หม่อมมุก) เป็น นายกวด หุ้มแพร กรุงธนบุรี พระสวามีกรมหลวงนรินทรเทวี (กุ) พระเจ้าน้องนางเธอในสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๓. เจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน)

๔. ท้าวทรงกันดาน (ทองศรี)

๕. ทองเภาไปอยู่ประเทศพม่า เป็นพระราชมารดา พระเจ้าธีบอ

๖. เจ้าพระยาอภัยราชา (บื่น)

ลำดับที่ ๕

เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์—ท่านผู้หญิงน้อยพี่สาวมารดาเจ้าขรัวเงิน พระราชบิดากรมหลวงเทพหริรักษ์ มีบุตรคือ

๑. เจ้าพระยาราชภักดี (สว่าง)

๒. เจ้าพระยาอินทรอภัย (อรุณ)

๓. เจ้าพระยาสุรินทราชา (จันท)

๔. ท่านผู้หญิงจำรัส ในเจ้าพระยาพระคลัง (ฉิม)

๕. พระยาวิเศษสุนทร (บุนนาค นกเล็ก)

๖. ท้าวอินทสุริยา (แก้ว)

๗. ท้าววรจันทร์ (ปุก)

๘. พระยาทัศฎาจตุรงค์ (ขนมต้ม)

๙. บุตร ด่อน

๑๐. ธิดา จีน

กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ (หม่อมมุก) มีโอรสคือ

๑. กรมหมื่นนรินทรเทพ (พระองค์เจ้าฉิม) ต้นสกุลนรินทร-กุล ณ อยุธยา

๒. กรมหมื่นนเรนบริรักษ์ (พระองค์เจ้าแจ่ง)

เจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน) มีบุตรคือ

๑. พระยาบ่ระชาชีพ (คช)

๒. พระยาประชาชีพ (ทองจีน)

๓. จัน (ท่านผู้หญิงในสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ดิษ บุนนาค)

๔. หลวงนายชิดภูบาล (ทรัพย์ ทองอิน) ต้นสกุลทองอิน

เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) มีบุตรคือ

๑. เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ต้นสกุล สิงหเสนี

ลำดับที่ ๖

เจ้าพระยาสุรินทราชา (จันท) มีบุตรคือ

๑. เจ้าจอมมารดาอำพัน แผ่นดินกรุงธนบุรี

๒. บุตร ทัด

๓. พระยาพัทลุง (จุ้ย)

๔. บุตร อิน

๕. พระยาวรนาถสัมพันธ (พิน)

๖. พระยาถลาง (เริก)

พระยาวิเศษสุนทร (บุนนาค นกเล็ก) คุณหญิงสั้นธิดาพระเจ้านครศรีธรรมราช มีบุตรคือ

๑. เจ้าจอมมารดาพุ่ม รัชกาลที่ ๑

๒. พระยาจินดา รังสรรค์ (แก้ว แขก)

๓. บุตร จุ้ย (ลูกหลานอยู่บางมด)

๔. หลวงเสน่ห์สรชิต (พราหมณ)

๕. บุตร ทอง

๖. เจ้าจอมวัน รัชกาลที่ ๓

๗. ธิดา เพียร

พระยาทัศฎาจตุรงค์ (ขนมต้ม) มีบุตรคือ

๑. เจ้าจอมศุข

๒. เจ้าจอมนิ่ม

๓. หลวงวีชัยเสนา (พึ่ง) ต้นสกุล ชัชกุล

๔. บุตร อิน

ท่านด่อนมีบุตรคือ

๑. บุตร น้อย

กรมหมื่นนรินทรเทพมีโอรสคือ

๑. ม.จ. สนุ่น

จัน ท่านผู้หญิงในสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์(ดิษ บุนนาค) มีบุตรคือ

๑. สมเด็จเจ้าพระยาบรมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

๒. พระยาสุริยวงศ์มนตรี (ชุ่ม บุนนาค)

หลวงนายชิตภูบาล (ทรัพย์ ทองอิน) มีบุตรคือ

๑. มหาดเล็กวิเศษมกทองอิน

ลำดับที่ ๗

เจ้าจอมมารดาอำพัน แผ่นดินกรุงธนบุรี มีโอรสคือ

๑. พระองค์เจ้าวรนิภา

ท่านอิน มีบุตรคือ

๑. ธิดา จัน

๒. ธิดา อิ่ม

๓. พระยาวรวุฒิวัย (น้อย)

๔. บุตร เลียง

๕. ธิดา ปุก

พระยาวรนารถสำพันธ์ (พิน) มีบุตรคือ

๑. พระทิพกำแหง (แต้ม)

เจ้าจอมมารดาพุ่ม รัชกาลที่ ๑ มีพระโอรสคือ

๑. กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ (พระองค์เจ้าคันธรส)

พระยาจินดารังสรรค์ (แก้ว แขก) มีบุตรคือ

๑. พระยาพฤฒาบดี (เผื่อน)
๒. หลวงอาสาสำแดง (แตง)
๓. ธิดา เอม
๔. พระยาราชโยธา (ทองอยู่)
๕. บุตร ดิศ
๖. พระยาอนุชิตชาญชัย (อุ่น)
๗. ธิดา น้อย
๘. ธิดา สุ่น
๙. บุตร คุ้ม
๑๐. พระยานรานุกิจมนตรี (ปาน)
๑๑. บุตร แย้ม
๑๒. บุตร หนู
๑๓. บุตร พึ่ง
๑๔. บุตร เอี่ยม

หลวงเสน่ห์สรชิต (พราหม) มีบุตร คือ

๑. เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี)

ม.จ.สนุ่น มีบุตรคือ

๑. พระยาอร่ามมณเฑียร (ม.ร.ว. ใหญ่)

๒. ธิดา ม.ร.ว. จำบี

๓. บุตร ม.ร.ว. จ้าจิก

มหาดเล็กวิเศษมกทองอิน—เอี่ยม มีบุตรคือ

๑. นวม ทองอิน ภรรยาเจ้าพระยาภานุวงศ์ (ท้วม บุนนาค)

๒. นุ่ม ทองอิน ภรรยาพระอินทราสา (บุญ วิเศษกุล)

๓. บุตร เนตร ทองอิน

๔. นารถ ทองอินภรรยาพระภักดีวิรัชพากย์ (บุนนาค)

ท่านน้อย มีบุตร คือ

๑. บุตร ล้าย

๒. ธิดา พลับ

หลวงวิชัยเสนา (พึ่ง) มีบุตรคือ

๑. หลวงวิชัยเสนา (สายใจ)

๒. บุตร สายจิตร

ท่านอิน มีบุตรคือ

๑. บุตร ขำ

๒. ธิดา อิ่ม

ลำดับที่ ๘

ท่านอิ่ม มีบุตรคือ

๑. พระยาเพ็ชฎา (พลับ) ต้นสกุล สุคนธพล

พระยาวรวุฒิวัย (น้อย) มีบุตรคือ

๑. พระยาอภัยบริรักษ์ (เนตร)

๒. หลวงศรีวรวัตร (พิณ)

๓. คุณหญิงแข เพ็ชราภิบาล (พ่วง ณ สงขลา)

๔. บุตร ตาด

๕. นางนิวาสสากลกิจจา

พระทิพกำแหง (แต้ม) มีบุตรคือ

๑. หลวงภักดี (นุ้ย)

๒. บุตร ช่วง

พระยาพฤฒาบดี (เผือน) มีบุตร คือ

๑. บุตร ถิน

๒. บุตร ผึ่ง

๓. จมื่นสท้านมณเฑียร (สิงห์)

๔. นายจ่าเร่ง (ชู)

๕. บุตร พอน

๖. ท้าวศรีสัจจานุรักษ์ (เหลี่ยม)

หลวงอาสาสำแดง (แตง) มีบุตรคือ

๑. เจ้าพระยาสิริรัตน (หงษ์ สุจริตกุล)

๒. ท้าววนิดา (เหม)

๓. สมเด็จพระปิยะมาวดี (เปี่ยม)

๔. พระยาราชภักดี (โค)

พระยาราชโยธา (ทองอยู่) มีบุตรคือ

๑. ธิดา อิ่ม

๒. ธิดา เนื่อง

๓. บุตร เล็ก

๔. ท้าวอนงครักษา (ละม้าย ศิริวัฒนกุล)

๕. เจ้าจอมนุ่ม

๖. พระยาไกรโกษา (เทศ ภูมิรัตน)

๗. พระยาวิสูตรโกษา (อัน ศิริวัฒนกุล)

๘. พระวรราชวรานุรักษ์ (ด้วง ศิริวัฒนกุล)

๙. พระยาราชานุประดิษฐ (นารถ ศิริวัฒนกุล)

๑๐. บุตร ศุข

พระยาอนุชิตชาญชัย (อุ่น) มีบุตรคือ

๑. พระยามหาเทพ (จุ้ย)

๒. ธิดา กิ่ง

พระยานรานุกิจมนตรี (ปาน) มีบุตรคือ

๑. พระยาเพ็ชรรัตนสงคราม (เลื่อง)

๒. พระศรีสัตยารักษ์ (จำเริญ)

ท่านหนู มีบุตรคือ

๑. ชีหน่าย

๒. บุตร ชุ่ม

๓. บุตร นวม

๔. ขุนเวชสิทธิ์บริหาร(เปลี่ยน)

เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุณศรี) ต้นสกุลบูรณศิริ มีบุตรคือ

๑. บุตร แสง

๒. พระยาธรรมจรันยานุกูลกิจ (จำเริญ)

๓. ธิดา เปลี่ยน

๔. ธิดา ถมยา

๕. บุตร กรุด

๖. นายราช จำนงค์ (แข)

๗. ธิดา อบเชย

๘. ธิดา แหวว

ท่านสายจิตร มีบุตรคือ

๑. บุตร เป๋า

๒. พระยาอุปการศิลปเสริฐ (อั๋น ชัชกุล)

พระยาอร่ามมณเฑียร (ม.ร.ว.ใหญ่) มีบุตรคือ

๑. ม.ล. ชุมสาย

๒. ม.ล. เชย

๓. ธิดา ม.ล. แย้ม

๔. ธิดา ม.ล. แช่ม

๕. ธิดา ม.ล. หงิม

๖. หุ้มแพร นายจิตร ปรีชา (ม.ล. จุ่น)

๗. ร.อ. ม.ล.สิทธิ์

๘. ธิดา ม.ล. เลื่อม

๙. ม.ล. ลออ

นุ่ม ทองอิน พระอินทราสา (บุญ วิเศษกุล) ต้นสกุล วิเศษกุล มีบุตรคือ

๑. เสน่ห์ วิเศษกุล—เยื้อง บุนนาค

๒. บัว วิเศษกุล

๓. พระยาสุรินทราชา (นกยุง วิเศษกุล)

๔. ธิดา เฉลิม วิเศษกุล

๕. คุณหญิงราชมนตรี (เลื่อม วิเศษกุล)

๖. หลวงวิสูตรสุนทร (บุนนาค วิเศษกุล)

๗. หลวงจักรานุกิจ—ถวิล ณ มหาชัย

ท่านเนตร ทองอิน—แมะ มีบุตรคือ

๑. มล ทองอิน

๒. นิล ทองอิน

๓. พระพินิจพจนาตถ์ (น่อม ทองอิน)

๔. นิตย์ ทองอิน

๕. ขุนนนท์วิจารณ์ (นนท์ ทองอิน)

๖. นัยน์ ทองอิน

๗. เนื่อง ทองอิน

๘. นิ่ม ทองอิน

นารถ ทองอิน—พระภักดีวิรัชพากย์ (บุนนาค) มีบุตรคือ

๑. เจือ บุนนาค

ลำดับที่ ๘

พระยาเพ็ชฎา (พลับ) มีบุตรคือ

๑. พระยาวิสูตรบริหาร (บุษย์)
๒. ธิดา ชุ่ม

พระยาอภัยบริรักษ์ (เนตร) มีบุตรคือ

๑. นางมณีนิสัยสุนทรการ
๒. บุตร แดง
๓. หลวงธนาทรพินิศ (เล็ก)
๔. บุตร สาย
๕. ธิดา ฟอน
๖. ธิดา ศิริ
๗. ธิดา มลิ
๘. ธิดา เกษร
๙. นางเสงี่ยม ประดิษฐ
๑๐. บุตร วิเวก
๑๑. ธิดา สุภาพ
๑๒. นางมณฑาอารีราช

๑๓. นางละมัยจรูญบูรกิจ

๑๔. ธิดา ลม่อม

หลวงศรีวรวัตร (พิณ) มีบุตรคือ

๑. นางลอองวรยุต

๒. บุตรสำอางค์

๓. นางวรรณาอรรถวิบูลย์

๔. นางประไพบรรจงเวชกิจ

๕. บุตร อำนวย

๖. ธิดา จำลอง

๗. บุตร ชิต

๘. คุณหญิงเลมียดพิทักษ์ธรรมสุนทร

คุณหญิงแขเพ็ชราภิบาล มีบุตรคือ

๑. หลวงจรูญบุรณกิจ (จรูญ ณ สงขลา)

๒. นายวิชิตดุรงค์ศักดิ์ (สว่าง ณ สงขลา)

๓. นางบุปผากำจรจตุรงค์

๔. นางยุพาสกลรักษา

๕. นางสายหยุดนฤบดินทร

๖. ธิดา สุวรรณ

๗. ธิดา ลมูล

๘. ธิดา จรัส

หลวงภักดี (นุ้ย) มีบุตรคือ

๑. นางเยื้อนเทพราช

๒. นางแย้มมณตรี

๓. ขุนอรรถ (อรรถ)

๔. ธิดา ผาด

๕. ธิดา เอม

๖. ธิดา บึ่น

๗. ขุนโลหะกิจ (สวัสดิ์)

ท่านช่วง มีบุตรคือ

๑. ขุนบวร (ขาบ)

๒. บุตร ลอย

จมื่นสท้านมณเฑียร (สิงห์) มีบุตรคือ

๑. ธิดา สอาด

๒. บุตร ด่อน

๓. ธิดา ปลื้ม

๔. พระเสนานุชิต (ฉิน)

พระยาราชภักดี (โค) มีบุตรคือ

๑. เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม)

พระยาไกรโกษา (เทศ ภูมิรัตน) มีบุตรคือ

๑. คุณหญิงเนื่องเพ็ชรัตนสงคราม

๒. จมื่นสิทธิแสนยารักษ์ (โชติ ภูมิรัตน)

๓. พระยามหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรัตน)

๔. ธิดา สงวน

๕. ธิดา ปรุง

๖. นางศิริเสนานุชิต

๗. ธิดา ผัน

๘. นางแถมเสถียรรักษา

พระยาวิสูตรโกษา (อ้น ศิริวัฒนกุล) มีบุตรคือ

๑. หลวงศิริไอยสวรรค์ (ถม ศิริวัฒนกุล)

๒. หลวงหิรัญไพรัช (เปลี่ยน ศิริวัฒนกุล)

๓. พระพิทักษ์ฤทธิรงค์ (ชิต ศิริวัฒนกุล)

๔. ธิดา เยื้อน

๕. ร.ท. เลื่อน ศิริวัฒนกุล

๖. บุตร แย้ม

๗. หลวงมูลนิเวศรักษา (กอน ศิริวัฒนกุล)

๘. บุตร ทองดี ศิริวัฒนกุล

๙. นางเจิมประเจิดอักษรลักษณ์

๑๐. นางผาดเวชสิทธิ์บริหาร

๑๑. ธิดา พร้อม ศิริวัฒนกุล

๑๒. ร.ท. ขุนศิริวัฒนไชย (ทองหล่อ ศิริวัฒนกุล)

พระวรราชวรานุรักษ์ (ด้วง ศิริวัฒนกุล) มีบุตรคือ

๑. ธิดา เชย

๒. บุตร ตาด

๓. บุตร สุดใจ ศิริวัฒนกุล

๔. นางกลิ่นกรีฑาพล

๕. ธิดา นวม

พระยาราชานุประดิษฐ (นารถ ศิริวัฒนกุล) มีบุตรคือ

๑. จมื่นรักษพิมาน (ฉาก)

๒. นางเพิ่มสุทธาสินีนารถ

๓. บุตร เริ่ม

๔. บุตร ช่วง

๕. นางน้อมมูลนิเวศน์รักษา

๖. ธิดา อาบ

๗. ร.ท. ขุนสินรณการ (สิน ศิริวัฒนกุล)

๘. บุตร พูน ศิริวัฒนกุล

๙. ธิดา สอางค์

พระยามหาเทพ (จุ้ย) มีบุตรคือ

๑. พระพรหมภิบาล (เพิ่ม ภูมิรัตน)

๒. เจ้าจอมถนอม

๓. ธิดา สำอางค์

๔. พระยานาวาพลพยุหรักษ์ (ชม ภูมิรัตน)

๕. บุตร เอก

๖. ธิดา ลออง

๗. บุตร นันทน์

พระยาเพ็ชรัตนสงคราม (เลื่อง) มีบุตรคือ

๑. หลวงประเสริฐอักษร (เมธ ภูมิรัตน)

๒. หลวงประกาศโกศัยวิทย์ (เสริม ภูมิรัตน)

๓. ธิดา เกษร

๔. หลวงนิคมบริรักษ (สืบ ภูมิรัตน)

๕. ธิดา แข

๖. พ.อ. หลวงอนุมานเมทนี (เทพ ภูมิรัตน)

๗. นางอนงค์นิเวศน์

พระศรีสัตยารักษ์ (จำเริญ) มีบุตรคือ

๑. นางวาทวิมล (เจือ)

๒. ขุนวิชิตพาหนะการ (วุฒิ)

๓. ธิดา เอิบ

ท่านแสง มีบุตรคือ

๑. บุตร เอี่ยม

พระยาธรรมจรันยานุกูลกิจ (จำเริญ) มีบุตรคือ

๑. คุณหญิง อำพันอภิรักษ์ราชอุทยาน

๒. พระยามหานิเวศน์ (กระจ่าง บูรณศิริ)

๓. หลวงไกรกรีฑา (ยรรยง บูรณศิริ)

๔. หลวงโกษานุกร (ชาตรี บูรณศิริ)

๕. หลวงพิไชย (ชลอ บูรณศิริ)

๖. พระยาอรรคราชวราทร (ภัสดา)

๗. จมื่นมหาสนิท (มานพ บูรณศิริ)

๘. พระยาอุเทนเทพโกสินทร (ประสาร บูรณศิริ)

๙. หลวงอินทรมนตรี (เขจร บูรณศิริ)

เสน่ห์ วิเศษกุล—เยื้อง บุนนาค มีบุตรคือ

๑. บุตร เสนาะ วิเศษกุล

๒. น.อ. ยูร วิเศษกุล

๓. ธิดา นงเยาว์ วิเศษกุล

พระยาสุรินทราชา (นกยูง วิเศษกุล) เนื่อง สุวรรณสุภา มีบุตรคือ

๑. นางแจ่มศรีสุวพันธ์

๒. ธิดา นวลแข วิเศษกุล

๓. บุตร สุรินทร์ วิเศษกุล

๔. ธิดา กอบแก้ว วิเศษกุล (ในพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพยอาภา)

พระพินิจพจนาตถ์ (น่วม ทองอิน) เสงี่ยม มีบุตรคือ

๑. นับดรเนตร ทองอิน

๒. เอื้อพันธุ์ ทองอิน

๓. เสาวณิต ทองอิน

นตย์ ทองอิน—สุย ปริกสุวรรณ์ มีบุตรคือ

๑. สนิทเนตร ปริกสุวรรณ์

๒. สุทธิเนตร ปริกสุวรรณ์

๓. บุตร ศุขเนตร ปริกสุวรรณ์

ขุนนนทวิจารณ์ (นนท์ ทองอิน)—สุวรรณ์ มีบุตรคือ

๑. มนูญศิริ ทองอิน

๒. อนันต์

๓. ธิดา บังอร

ลำดับที่ ๑๐

ท่านสอาด มีบุตรคือ

๑. ขุนอินทร์ (ผล)

๒. บุตร พฤกษ

๓. นางองุ่นภิรมย์

๔. นางอ่อนเทพ

ท่านปลื้ม มีบุตรคือ

๑. นางอรุณบริรักษ์

๒. บุตร โรจน์

พระเสนานุชิต (ฉิน) มีบุตรคือ

๑. พ.ท. ประจวบ

๒. ธิดา เนียม

๓. ธิดา สำอาง

เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม) มีบุตรคือ

๑. พระยาอุดมราชภักดี (โถ)

๒. พระสุจริตสุดา (เปรื่อง)

๓. บุตร สวาส

๔. คุณหญิงพัวอนุรักษ์ราชมณเฑียร

๕. พระพิบูลย์ไอศวรรย์ (เปรียบ)

๖. พระนางอินทรศักดิ์ศจี (ประไพ)

๗. ธิดา เพียบ

๘. นายกวดหุ้มแพร (โต)

๙. บุตร เกื้อ

๑๐. บุตร จิตติ

๑๑. บุตร สุจินต์

๑๒. อุทัย

จมื่นสิทธิแสนยารักษ์ (โชติ ภูมิรัตน) มีบุตรคือ

๑. บุตร สม ภูมิรัตน

๒. ธิดา ขาบ

๓. ธิดา เจริญ

๔. นางผินธรเณนทร์

๕. ธิดา สงัด

๖. ธิดา นิตย์

๗. ธิดา แนบ

๘. ธิดา เพ็ง

๙. ธิดา หล่อง

พระยามหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรัตน) มีบุตรคือ

๑. ธิดา ประดับ

๒. บุตร ไกรเกรียง

๓. บุตร เกรียงไกร

๔. บุตร น้อย

ท่านสงวน มีบุตรคือ

๑. ธิดา ศรีครอบ

นางแถมเสถียรรักษา มีบุตรคือ

๑. ธิดา เพื่อน

หลวงศิริไอยสวรรค์ (ถม ศิริวัฒนกุล) มีบุตรคือ

๑. ธิดา อุ่น

๒. นางศรีวรราช (ประเสริฐ)

๓. ธิดา ประสิทธิ์ ศิริวัฒนกุล

๔. บุตร ประสาท ศิริวัฒนกุล

หลวงหิรัญไพรัช (เปลี่ยน ศิริวัฒนกุล) มีบุตรคือ

๑. หลวงพิสุทธิภัณฑรักษ (แต้ม วิสุทธิ์ ศิริวัฒนกุล)

๒. ธิดา เจิม

๓. นางวรฤทธิ (เจือ)

๔. บุตร จรัล ศิริวัฒนกุล

พระพิทักษ์ฤทธิรงค์ (ชิต ศิริวัฒนกุล) มีบุตรคือ

๑. ธิดา พริ้ม

๒. ธิดา พูน

๓. บุตร เชื้อ

๔. น.อ. ชาญ ศิริวัฒนกุล

ร.ท. เลื่อน ศิริวัฒนกุล มีบุตรคือ

๑. บุตร สรวง ศิริวัฒนกุล

๒. พ.ท. ขุนสมรภูมิ (สม ศิริวัฒนกุล)

๓. บุตร สิงห์ ศิริวัฒนกุล

๔. บุตร สอน ศิริวัฒนกุล

๕. บุตร ฉัตร ศิริวัฒนกุล

๖. ธิดา ประยงค์

หลวงมูลนิเวศรักษา (กอน ศิริวัฒนกุล) มีบุตรคือ

๑. บุตร จรูญ ศิริวัฒนกุล

๒. บุตร เคลือบ ศิริวัฒนกุล

๓. บุตร สำเริง ศิริวัฒนกุล

๔. พ.ต. ณรงค์ ศิริวัฒนกุล

ท่านทองดี ศิริวัฒนกุล มีบุตรคือ

๑. ธิดา ผัน

๒. ขุนศิริวัฒนอาณาทร (ผล ศิริวัฒนกุล)

๓. ธิดา ผิว

๔. บุตร ครอบ

๕. บุตร มงคล

๖. บุตร สมพงษ์

นางผาดเวชสิทธิ์บริหารมีบุตรคือ

๑. ธิดา สมทรง

ร.ท. ขุนสิริวัฒนไชย (ทองหล่อ ศิริวัฒนกุล) มีบุตรคือ

๑. บุตร อาทร

๒. ธิดา อ่อนศรี

๓. บุตร วิสัย

๔. บุตร ไกวัลย์

๕. บุตร ครรชิต

๖. ธิดา ชื่อธิดา

๗. บุตร อุดร

๘. บุตร วิเศษ

๙. บุตร เคารพ

๑๐. บุตร นพรัตน์

๑๑. บุตร วิจิตร

ท่านสุดใจ ศิริวัฒนกุล มีบุตรคือ

๑. ธิดา สังวาลย์

๒. บุตร สวัสดิ์ ศิริวัฒนกุล

๓. บุตร สว่าง ศิริวัฒนกุล

๔. ธิดา เสงี่ยม

นางกลิ่นกรีฑาพล มีบุตรคือ

๑. บุตร เกษม

จมื่นรักษพิมาน (ฉาก) มีบุตรคือ

๑. พ.ท. ขุนเชษฐชยวรรธน (เชษฐ ศิริวัฒนกุล)

๒. ธิดา ตุ้ม

ท่านเริ่ม มีบุตรคือ

๑. คุณหญิงเอื้อนวิชัยประชาบาล

พระพรหมภิบาล (เพิ่ม ภูมิรัตน) มีบุตรคือ

๑. หลวงประชัญคดี

๒. ธิดา สนิท

๓. ธิดา แถบ

ท่านสำอางค์ มีบุตรคือ

๑. พระบรรจง (ก้าน คฤหเดช)

๒. นางองุ่นกสิผล

พระยานาวาพลพยุหะรักษ์ (ชม ภูมิรัตน) มีบุตรคือ

๑. บุตร ศิริ ภูมิรัตน

๒. พระพิชัยบุรินทรา (สอาด ภูมิรัตน)

๓. นางส้องพิสุทธิภัณฑรักษ

ท่านเอี่ยม มีบุตรคือ

๑. บุตร อิ่ม

คุณหญิงอำพันอภิรักษ์ราชอุทยาน มีบุตรคือ

๑. พระยาราชพินิจจัย (อุไทยวรรณ อมาตยกุล)

พระยามหานิเวศน์ (กระจ่าง บูรณศิริ) มีบุตรคือ

๑. หลวงจรัญญานุวัตร (นพคุณ)

๒. ขุนเขตตา (นพรัตน)

๓. หลวงติโร (ชัชวาลย์)

หลวงไกรกรีฑา (ยรรยง บูรณศิริ) มีบุตรคือ

๑. คุณหญิงเลมียดประภากรวงศ์

๒. คุณหญิงเกสรประทุมราชพินิจจัย

๓. หลวงมงคลแมน (สังข์)

๔. บุตร สิงห์

พระยาอรรคราชวราทร (ภัสดา) มีบุตรคือ

๑. พระมิตรกรรมรักษา (นัดดา บูรณศิริ)

๒. หลวงวุฒิสาร (สุปรีดา บูรณศิริ)

๓. นายฉันหุ้มแพร (สมจินดา บูรณศิริ)

๔. บุตร มุกดา บูรณศิริ

๕. บุตร อัศดา บูรณศิริ

๖. บุตร ไทย่วดา บูรณศิริ

จมื่นมหาสนิท (มานพ บูรณศิริ) มีบุตรคือ

๑. หลวงบวรเสน่หา (นพวงศ์ บูรณศิริ)

พระยาอุเทนเทพโกสินทร (ประสาร บูรณศิริ) มีบุตรคือ

๑. พระยาบูรณศิริ (ปราโมทย์ บูรณศิริ)

๒. บุตร ประโยชน์ บูรณศิริ

๓. บุตร ประยูร บูรณศิริ

๔. ท่านผู้หญิงประยงค์เดชสหกรณ์

๕. บุตร ประหยัด บูรณศิริ

หลวงอินทรมนตรี (เขจร บูรณศิริ) มีบุตรคือ

๑. หลวงเลขาวิจารณ์ (ศรีสุข บูรณศิริ)

สกุลสิงหเสนี*

สกุลสิงหเสนี นับถอยหลังขึ้นไปถึงเจ้าพระยาอภัยราชา(ปิ่น) เป็นต้น เจ้าพระยาอภัยราชาปิ่นนั้น แต่แรกเป็นเสมียนข้าหลวงเดิม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อเสด็จเถลิงถวัลย ราชสมบัติ ได้เป็นพระยาพลเทพ ที่เกษตราธิการ ต่อมาได้เป็นเจ้า พระยามหาเสนาบดี ที่สมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ ๑ ต่อเจ้า พระยามหาเสนา ฯ บุนนาค ถึงรัชกาลที่ ๒ เลื่อนเป็นเจ้าพระยา อภัยราชา ขึ้นไปรับราชการในตำแหน่งสมเด็จเจ้าพระยา ฝ่ายพระ ราชวังบวร ฯ

ต้นสกุลสิงหเสนี นับต่อมาอีกชั้น ๑ คือ เจ้าพระยาบดินทร์ เดชาสิงห์ ที่สมุหนายกในรัชกาลที่ ๓ ท่านเป็นบุตรของเจ้าพระยา อภัยราชาปิ่น เดิมเป็นจมื่นเสมอใจราช หัวหมื่นมหาดเล็กในรัชกาล ที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ ไปรับราชการวังหน้า เป็นที่พระยาเกษตร รักษา ถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงตั้งเป็นพระยาราชสุภาวดี รบศึกเวียงจันทร์ มีความชอบ ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดี แล้วเลื่อนเป็นเจ้า พระยาบดินทร์เดชา ฯ ที่สมุหนายก

---

*คัดจากเรื่องลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาค ๑

วงศ์เจ้าพระยาบดินทร์เดชา สิงห์ ชั้น ๑

เจ้าพระยาบดินทร์เดชา สิงห์ ต้นสกุล สิงหเสนี เป็นสมุหนายกในรัชกาลที่ ๓ มีบุตรธิดา คือ

๑. จมื่นมหาสนิท น้อย
๒. ธิดาชื่อบัว ทำราชการฝ่ายใน
๓. คุณหญิงแย้ม พระยาราชสุภาวดี ปาน
๔. เจ้าพระยามุขมนตรี เกด
๕. นางเกษร พระวิสูตรโยธามาตย์
๖. เจ้าพระยายมราช แก้ว
๗. คุณหญิงมรกฎ พระยาพิบูลสงคราม นุ้ย
๘. เจ้าจอมกลีบ ในรัชกาลที่ ๓
๙. คุณหญิงปุก พระยาวิเชียรคีรี เม่น
๑๐. เจ้าจอมมาลัย ในรัชกาลที่ ๓
๑๑. ธิดาชื่อพุ่ม
๑๒. ธิดาชื่อพลอย
๑๓. จมื่นประธานมณเฑียร
๑๔. นายขำ มหาดเล็ก
๑๕. นางทิม พระอภัยพลรบ
๑๖. สารภี พระศรีกาพสมุด บุญมี
๑๗. นางพุ่มเป็นภรรยานายเอี่ยม
๑๘. นางอำพัน พระเสนีพิทักษ์ ทองสุก

๑๙. จมื่นประธานมณเฑียร เวียง

๒๐. นายราชบริรักษ์ น่วม

๒๑. ธิดาชื่อแผน

วงศ์เจ้าพระยาบดินทร์เดชา สิงห์ ชั้น ๒

เจ้าพระยามุขมนตรี เกด มีบุตรธิดา คือ

๑. พระยากำแหงสงคราม อิ่ม

๒. พระยาราชโยธา เนียม

๓. พระโยธาธิราช ทองคำ

๔. พระยาสุเรนทรราชเสนา พึ่ง

๕. พระยาณรงค์เรืองฤทธิ เอม

๖. นายคล้าย มหาดเล็ก

๗. หลวงภักดีนุรักษ์ สวัสดิ์

๘. หลวงพิทักษ์สาลี หอม

นางเกษร พระวิสูตรโยธามาตย์ มีบุตรธิดา คือ

๑. ขุนอินทรรักษา บุษย์

๒. หลวงเทพามาตย์ จร

๓. นายกลิ่น มหาดเล็ก

๔. นายฉัน มหาดเล็ก

๕. นายเผื่อน

เจ้าพระยายมราช แก้ว มีบุตรธิดา คือ

๑. คุณหญิงปุ้ย พระยาราชโกษา จันทร์
๒. พระยาเพ็ชรชฎา ดิศ
๓. ธิดาชื่อทิม
๔. พระพรหมบริรักษ์ เหม
๕. คุณหญิงขลิบ พระยาเพ็ชรรัตน โมรา
๖. ธิดาชื่อชุ่ม
๗. นายเย่
๘. พระยานครราชเสนี กาด
๙. ธิดาชื่อศิลา
๑๐. นายเดช มหาดเล็ก
๑๑. นายใจ มหาดเล็ก
๑๒. พระอินทราธิบาล เจ็ก
๑๓. นางอ่อง ภรรยานายโต๊ะ มหาดเล็ก
๑๔. นายพิศาลยุทธกิจ ดัด
๑๕. ธิดาชื่อนิ่ม
๑๖. ธิดาชื่อนิล
๑๗. นายสว่าง มหาดเล็ก
๑๘. นายเอี่ยม
๑๙. นายกลั่น
๒๐. ธิดาชื่อตุ่ม

๒๑. นางปริก พระอมรสินธพ นก

๒๒. คุณหญิงเทศ พระยาภักดีภูบาล คง

๒๓. ธิดาชื่ออิ่ม

๒๔. นายชม

๒๕. ธิดาชื่อเจียม

๒๖. ธิดาชื่อเอม

๒๗. นายอั้น

วงศ์เจ้าพระยาบดินทร์เดชา สิงห์ ชั้น ๓

นายอิ่ม กำแหงสงคราม มีบุตรธิดาคือ

๑. นางตั้ง หลวงเสนีพิทักษ์ พร

๒. นายนิจ

๓. ธิดาชื่อผัก

๔. นายเวียน

๕. นายศิริ

พระยาราชโยธา เนียม มีบุตรธิดา คือ

๑. ธิดาชื่อลม้าย

๒. ขมื่นรักษ์พิมาน ตาด

๓. หลวงชาญภูเบศร์ เพิ่ม

๔. นายกัน

๕. นายช่วง

๖. นายชิด

๗. นายแดง

๘. ธิดาชื่อจีน

๙. ธิดาชื่อสุด

๑๐. ธิดาชื่อนุ่ม

๑๑. ธิดาชื่อเอี่ยม

๑๒. ธิดาชื่อเล็ก

พระยาสุเรนทร์ราชเสนา พึ่ง มีบุตรธิดา คือ

๑. นายชุ่ม

๒. นายชม

๓. นายพันโท หลวงจงพยุหะ ท้วม

๔. นายร้อยโท แก้ว

๕. นายจ่าง

๖. นายเร่

๗. ธิดาชื่อเจิม

๘. ธิดาชื่อจันทร์

พระยาณรงค์เรืองฤทธิ เอม มีบุตรธิดา คือ

๑. นางพัน พระสยามนนทเขตร

๒. พระยาณรงค์เรืองฤทธิ์ อรุณ

๓. ท่านผู้หญิงตาด เจ้าพระยาวงศานุประพัทธ์

หม่อมราชวงศ์สท้าน สนิทวงศ ณ กรุงเทพ

๔. เสงี่ยมภรรยา พระยากลาโหม (เขมร)

๕. พระขจรศักดาเดช หลุย

๖. พระเสนาพิพิธ มงคล

๗. หลวงสุนทร กระจ่าง

๘. หลวงวิชิต โต

๙. นางสงวน พระอภัย เพิ่ม

๑๐. นายชิต

คุณหญิงปุ้ย พระยาราชโกษา จันทร์ มีบุตรธิดา คือ

๑. นายโต มหาดเล็ก

๒. ธิดาชื่อตลับ

๓. นายพับ มหาดเล็ก

๔. พระยาอุไทยธรรม หรุ่น

๕. ธิดาชื่อพร้อม

๖. ธิดาชื่อพวง

พระยาเพ็ชรชฎา ดิศ มีบุตรธิดา คือ

๑. พระยาไกรโกษา ทัต

๒. พระยาอนุชิตชาญไชย สาย

๓. พระยาสิงหเสนีศรีสยาเมนทรสวามิภักดิ สอาด

๔. คุณหญิงจีบ พระยาพิพิธ ชม

๕. ธิดาชื่อนาค

๖. ธิดาชื่อเชย

๗. หลวงสุนทรภูษา จีน

๘. นายฤกษ์

๙. พระยาประเสริฐสุนทร กระจ่าง

๑๐. ธิดาชื่อทองสุก

พระพรหมบริรักษ์ เหม มีบุตรธิดา คือ

๑. คุณหญิงหงษ์ พระยาสิงหเสนีศรีสยาเมนทร สวามิภักดิ สอาด

๒. พระเหมสมาหาร เพิ่ม

๓. พระยาสยามนนทเขต อั้น

๔. ธิดาชื่อวัน

นายเย่ มีธิดา คือ

๑. คุณหญิงตุ่ม พระยาประเสริฐสุนทราศรัย

พระยานครราชเสนี กาด มีบุตรธิดา คือ

๑. นางพร้อม พระเหมสมาหาร

๒. ธิดาชื่อสว่าง

๓. นายแดง

๔. ธิดาชื่อแพ

๕. นายพ่วง

๖. ธิดาชื่อสาย

๗. ธิดาชื่อสิน

นายใจ มหาดเล็ก มีบุตรธิดา คือ

๑. นายวงศ์

๒. นายน้อม

๓. ธิดาชื่อนวน

๔. ธิดาชื่อเลี่ยม

๕. ธิดาชื่อรอด

พระยาอินทราธิบาล เจ๊ก มีธิดา คือ

๑. ธิดาชื่อพ่วง

๒. ธิดาชื่อเสงี่ยม

๓. ธิดาชื่อเมี้ยน

๔. ธิดาชื่อเลื่อน

๕. ธิดาชื่อหวอ

นายพิศาลยุทธกิจ ดัด มีบุตรธิดา คือ

๑. ธิดาชื่อแจ่ม

๒. หลวงประมาณ แจ้ง

นางปริก พระอมรสินธพ นก มีบุตรธิดา คือ

๑. พระรถ ฉาย

๒. ธิดาชื่อวิง

๓. ธิดาชื่อแฝด

๔. พระนาวี สมบุญ

วงศ์เจ้าพระยาบดินทร์เดชา สิงห์ ชั้น ๔

นายโต มหาดเล็ก มีบุตรธิดา คือ

๑. นายดั้น

๒. ธิดาชื่อพัน

๓. ธิดาชื่อจิ้ว

๔. นายแดง

พระยาอุไทยธรรม หรุ่น มีบุตรธิดา คือ

๑. นายราชาวุธ โป๊ด

๒. นายเสนองานประพาศ กาด

๓. นายป่ำ

๔. นายแกล๊บ

๕. ธิดาชื่อกัลยา

พระยาไกรโกษา ทัต มีบุตรธิดา คือ

๑. นายฮั่น

๒. นายจร มหาดเล็ก

๓. นายชื่น มหาดเล็ก

๔. นายเทียบ

๕. ธิดาชื่อนพ

๖. ธิดาชื่อนวม

๗. หลวงวิไสยสิทธิเขตร จิตร

๘. นายร้อยเอก ถนอม

พระยาอนุชิตชาญไชย สาย มีบุตรธิดา คือ

๑. คุณหญิงสำลี พระยาอภัยรณฤทธิ์ เชย

๒. ธิดาชื่อสำรวม

๓. พระยาบุรีนวราษฐ ชวน

๔. นายมน

๕. นายชิต

๖. นายอรุณ

๗. นายสมุน

๘. ธิดาชื่ออนงค์

๙. นายสท้าน

๑๐. นายเสนาะ

พระยาสิงหเสนีศรีสยาเมนทรสวามิภักดิ สอาด มีบุตรธิดา คือ

๑. พระยาราชเสนา สหัส

๒. คุณหญิงเนื่อง พระยาบุรีนวราษฐ ชวน

๓. นายสมบุญ

๔. ธิดาชื่อสนิท

๕. หลวงศรีเสนี ลาด

๖. หลวงวิเศษพจนการ เต้ยม

๗. นายอ๊อด

๘. นายฉัตร

๙. นายโชติ์

หลวงสุนทรภูษา จีน มีบุตร คือ

๑. นายเรือโท กวง

๒. นายเจือ

นายฤกษ์ มีบุตร คือ

๑. นายร้อยโท จำปา

พระยาประเสริฐสุนทร กระจ่าง มีบุตรธิดา คือ

๑. ธิดาชื่อเจือ

๒. ธิดาชื่อเจริญ

๓. นายจำรูญ

๔. ธิดาชื่อจำรัส

๕. ธิดาชื่อจวง

๖. นายจำเนียน

วงศ์เจ้าพระยาบดินทร์เดชาสิงห์ ชั้น ๕

คุณหญิงสำลี พระยาอภัยรณฤทธิ์ เชย มีบุตรธิดา คือ

๑. นายเชิด

๒. นายชาญ

๓. ธิดาชื่อสุกัลยา

พระยาบุรีนวราษฐ ชวน มีบุตรธิดา คือ

๑. ธิดาชื่อเสมอ

๒. นายขจร

พระยาราชเสนา สหัส มีบุตรธิดาคือ

๑. ธิดาชื่อนัดดา

๒. นายศุขเกษม

๓. นายเสริม

๔. ธิดาชื่อศรี

๕. ธิดาชื่อประสนีย์

พระเหมสมาหาร เพิ่ม มีธิดา คือ

๑. คุณหญิงถนอม พระยาราชเสนา สหัส

พระสยามนนทเขตร อั้น มีธิดา คือ

๑. คลี่ภรรยา พระยาบุรีนวราษฐ ชวน

๒. ธิดาชื่อคลาย

พิศดาร

วงษ์ตระกูลพราหมณ์
แยกมาสายเจ้าพระยาสุรสีห์พิศมาธิราช (เมฆ)
ผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก*

เดิมเป็นพราหมณ์มาแต่รามประเทศอินดู มาสู่กรุงสุโขทัย ครั้งนั้นเป็นเมืองหลวง ตระกูลพราหมณ์นั้นสืบมาในกรุงสุโขทัยหลายชั่ว มาภายหลังตั้งกรุงศรีอยุธยา ตระกูลพราหมณ์นั้นก็ลงมาสู่กรุงศรีอยุธยา รับราชการเป็นพระครูพิธีพราหมณ์มาหลายชั่ว จนถึงท่านผู้หนึ่งชื่อ บาริศโคมโรมรามราช เป็นพระมหาราชครูประโลหิตาจารย์ ในแผ่นดินพระเพ็ชร์ราชาธิราช พระครูประโลหิตาจารย์ มีบุตรชายหญิงหลายคน แต่จะอ๊อกนามจำเภาะท่านผู้หนึ่ง ชื่อนายเมฆ ๆ มิได้ไว้ผมอย่างพราหมณ์ได้มารับราชการในกรมมหาดเล็ก ภายหลังได้เลื่อนเป็นหลวงทรงบาศ ย้ายมารับราชการในกรมคชบาล หลวงทรงบาศ (เมฆ) ได้รับราชการมาหลายตำแหน่ง จนที่สุดโปรดเกล้าฯ เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิศมาธิราช ในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ ถือศักดินา ๑๐๐๐๐ ไร่ เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพระพิษณุโลก ส่วนความชอบของเจ้าพระยาสุรสีห์พิศมาธิราชนั้นแจ้งอยู่ในพงษาวดารฉบับหลวงแล้ว เจ้าพระ

---

*คัดจากฉบับของท่านชีหน่าย

ยาสุรสีห์พิศมาธิราชได้มีบุตรชายหญิงหลายคน แต่จะออกนามท่านผู้หนึ่ง ชื่อนายอู่ ๆ ได้เลื่อนยศหลายตำแหน่ง ที่สุดชีวิตเป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ว่าที่โกษาธิบดีถือศักดินา๑๐๐๐๐ไร่ ความชอบของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่) นั้นแจ้งอยู่ในพงษาวดารฉบับหลวงแล้ว เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่) มีภรรยาผู้หนึ่งมีบุตรชาย ๒ คน บุตรหญิง ๑ คน แต่สิ้นชีวิตเสียแต่กรุงยังไม่เสียแก่พม่าแล้วทั้ง ๓ คน ไม่จำเป็นจะต้องกล่าวนามในที่นี้ เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่) มีภรรยาอีกผู้หนึ่ง มีบุตรชายกับภรรยานี้ชื่อนายจันแต่กรุงยังไม่เสียแก่พม่านายจันได้เป็นหลวงนายฤทธิ์, แล้วตกลงมากรุงเทพ ฯ, มารับราชการในกรุงเทพ ฯ, ในแผ่นดินพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้าตั้งให้หลวงนายฤทธิ์เป็นพระยาราชวังเมือง, ส่วนมารดาของพระยาราชวังเมือง (จัน)นั้น ถึงแก่กรรมเสียแต่พระยาราชวังเมืองยังเยาอยู่ เมื่อมารดาของพระยาราชวังเมือง (จัน) ถึงแก่กรรมเสียแล้วนั้น ขุนหลวงพระบรมโกษได้พระราชทานเจ้าจอมผู้หนึ่งเป็นบุตรพระยาราชวังสรรค์เป็นแขก, ให้แก่เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่) เป็นท่านผู้หญิงได้รับพระราชทานเครื่องยศตามยศท่านผู้หญิง แลให้ถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา เมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่) ได้ท่านผู้หญิงที่พระราชทานนั้นได้มีบุตรกับท่านผู้หญิงนั้น คือ บุตรชายที่ ๑ ชื่อนายบุญนากนกเล็กแต่กรุงยังไม่เสียแก่พม่าได้เป็นที่พระหฤทัย ครั้นแผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้า ให้เป็นพระยาวิเศษรักษา (บุญนากนกเล็ก) บุตรหญิงที่ ๒ ชื่อแก้ว ได้ถวายตัวเป็นเจ้าจอมใน

แผ่นดินพระบรมโกษ ตกมากรุงเทพฯ ได้รับราชการในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้า ตั้งให้คุณแก้วเป็นท้าวอินสุริยา บุตรหญิงที่ ๓ ชื่อปุก คุณปุกได้ถวายตัวเป็นเจ้าจอมในแผ่นดินพระบรมโกษ ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้า ตั้งให้เป็นท้าววงจันทร์ บุตรชายที่ ๔ ชื่อนายขนมต้มตกมากรุงเทพฯ ได้รับราชการที่สุดชีวิตเป็นพระยาทัศฎา (ขนมต้ม) บุตรชายที่ ๕ ชื่อนายด่อน หาได้รับราชการตำแหน่งใดไม่ ได้เป็นมหาดเล็กตั้งแต่กรุงยังไม่เสียแก่พม่า ตกลงมากรุงเทพก็ยังไม่ได้รับราชการตำแหน่งใด บุตรหญิงที่ ๖ ชื่อจีน หมดบุตรของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่) แต่เท่านี้

ทีนี้จะกล่าวถึงท่านพระยาราชวังเมือง(จัน)ๆได้ท่านบุญนากเป็นท่านผู้หญิง และได้มีบุตรกับท่านผู้หญิงบุญนาก คือบุตรหญิงที่ ๑ ชื่อพัน ได้เป็นเจ้าจอมมารดา แต่ครั้งแผ่นดินขุนหลวงตากแล้วคุณพันได้มีบุตรชายผู้หนึ่งชื่อคุณทัด: บุตรชายที่ ๒ ชื่อจุ้ย นายจุ้ยได้เป็นพระยาพัทลุงแต่ไม่มีบุตร บุตรชายที่ ๓ ชื่ออิน คุณอินมีบุตรหญิงที่ ๑ ชื่อจัน บุตรหญิงที่ ๒ ชื่ออิ่มซึ่งเป็นมารดาพระยาเพ็ชรฎา (พลับ) บุตรชายที่ ๓ ชื่อน้อย นายน้อยที่สุดชีวิตได้เป็นพระยาพัทลุงเป็นบิดาพระยาพัทลุง (เนตร) ในทุกวันนี้ บุตรชายที่ ๔ ชื่อเลี้ยง บุตรหญิงที่ ๕ ชื่อปุก เมื่อท่านผู้หญิงบุญนากถึงแก่กรรมแล้ว พระยาราชวังเมือง (จัน) ได้มีภรรยาอีกผู้หนึ่ง มีบุตรกับภรรยาที่หลัง บุตรชายผู้หนึ่งชื่อพิมพ์ที่สุดชีวิตนายพิมพ์ได้เป็นพระยา

วรนารถสัมพันธ์ บุตรหลานพระยาวรนารถสัมพันธ์ซึ่งแจ้งอยู่ในเมืองพัทลุงแล้ว

เจ้าคุณวิเศษรักษามีท่านผู้หญิงผู้หนึ่งมีบุตรหญิงชื่อพุ่ม ๆ ได้เป็นเจ้าจอมมารดาในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระองค์เจ้าพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า "คันธรส" เป็นกรมหมื่นศรีสุเรนทร์ เมื่อท่านผู้หญิงผู้นั้นถึงแก่กรรมแล้วได้มาขอผู้น้องท่านผู้หญิงผู้นั้นเป็นท่านผู้หญิงต่อไป พระยาวิเศษรักษาได้มีบุตรกับท่านผู้หญิงนี้ บุตรชายที่ ๑ ชื่อนายแก้วแขก ที่สุดชีวิตเป็นพระยาจินดารังสรรค์ เจ้าคุณวิเศษมีภรรยาอีกผู้หนึ่ง มีบุตรชายชื่อจุ้ยลูกหลานอยู่ที่บางมด และมีภรรยาอีกผู้หนึ่งมีบุตรชายผู้ ๑ ชื่อพรามที่สุดชีวิตเป็นหลวงเสน่ห์สรชิต และมีภรรยาอีกผู้หนึ่งมีบุตรชายชื่อคุณทอง ๆ ศึกจากสมณะแล้วไปบวชเป็นตาผ้าขาว อยู่วัดพุทธชัยสวรรค์และมีภรรยาอีกผู้หนึ่งมีบุตรหญิงชื่อวัน เป็นเจ้าจอมในแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีภรรยาอีกผู้หนึ่ง มีบุตรหญิงชื่อเพียร หมดบุตรเจ้าคุณวิเศษรักษาแต่เท่านี้

เจ้าคุณจินดารังสรรค์ (แก้ว แขก) มีภรรยาผู้หนึ่งชื่อดี เป็นท่านผู้หญิง มีบุตรชายที่ ๑ ชื่อเผือน สุดชีวิตเป็นพระยาสุเมธาบุตรหญิงที่ ๒ ชื่อเอม บุตรชายที่ ๓ ชื่อทองอยู่ นายทองอยู่ที่สุดชีวิตเป็นพระยาราชโยธา (ทองอยู่) บุตรชายที่ ๔ ชื่อดิศ นายดิศยังไม่ทันเป็นราชการถึงแก่กรรมเสีย บุตรชายที่ ๕ ชื่อนายอุ่น ที่สุดชีวิตนายอุ่นเป็นพระยาอนุชิดชาญไชย บุตรหญิงที่ ๖ ชื่อน้อย บุตรหญิง

ที่ ๗ ชื่อสุ่น บุตรชายที่ ๘ ชื่อคุ้ม บุตรชายที่ ๙ ชื่อปาน นายปาน ที่สุดชีวิตเป็นพระยานรานุกิจ เจ้าคุณจินดารังสรรค์มีภรรยาอีกผู้หนึ่ง มีบุตรชายที่ ๑ ชื่อแย้ม บุตรชายที่ ๒ ชื่อหนู เป็นพระเมืองสวรรคโลก มีบุตรหญิงชื่อหน่าย และมีภรรยาอีกผู้หนึ่งชื่อพึ่ง มีบุตรชายชื่อเอี่ยม หมดบุตรเจ้าคุณจินดารังสรรค์แต่เท่านี้

เจ้าคุณราชโยธา (ทองอยู่) มีภรรยาผู้หนึ่งชื่ออิ่ม มีบุตรชายที่ ๑ ชื่อถัน ที่สุดชีวิตเป็นนายปรีดาราช บุตรหญิงที่ ๒ ชื่อเนื่อง บุตรชายที่ ๓ ชื่อเล็ก แล้วภรรยาผู้นั้นได้ล้างกันเสียแล้ว ต่อมาท่านได้ไปขอท่านผู้หนึ่งชื่อท่านทรัพย์ได้มาเป็นท่านผู้หญิง ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ท่านผู้หญิงทรัพย์เป็นบุตรพระยาเกษตรรักษา ท่านผู้หญิงทรัพย์ได้มีบุตรหญิงที่ ๑ ชื่อคุณละม้าย แต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับราชการเป็นเจ้าจอมยุงาน ต่อมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้า ตั้งให้เป็นท้าวอนงค์รักษา บุตรหญิงที่ ๒ ชื่อคุณนุ่มได้รับราชการเป็นเจ้าจอมยุงานแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว บุตรชายที่ ๓ ชื่อนายเทศ ที่สุดชีวิตนายเทศได้เป็นพระยาไกรโกษา บุตรชายที่ ๔ ชื่อนายวันที่สุดชีวิตนายวันได้เป็นพระยาวิสูตรโกษา บุตรคนที่ ๕ ชื่อนายด้วง ที่สุดชีวิตเป็นพระวรราชนุรักษ์ บุตรชายที่ ๖ ชื่อนายนาด ที่สุดชีวิตเป็นพระยาราชานุประดิษฐ บุตรชายที่ ๗ ชื่อศุขไม่ทันเป็นราชการก็ถึงแก่กรรมเสีย หมดบุตรพระยาราชโยธา (ทองอยู่) แต่เท่านี้

ทีนี้จะกล่าวบุตรเจ้าคุณสุเมธา (เผือน)ๆ ได้ไปขอท่านผู้หนึ่งมาเป็นท่านผู้หญิง ชื่อคุ้ม ได้มีบุตรชายที่ ๑ ชื่อถิน ถึงแก่กรรมเสียแต่ยังเยาว์ บุตรหญิงที่ ๒ ชื่อคุณผึ้ง บุตรชายที่ ๓ ชื่อสิงห์ ที่สุดชีวิตเป็นจมื่นสท้านมณเฑียร บุตรชายที่ ๔ ชื่อชู ที่สุดชีวิตเป็นจ่าเร่ง บุตรชายที่ ๕ ชื่อพอน บุตรหญิงที่ ๖ ชื่อเหลี่ยม ได้เป็นเจ้าจอมในแผ่นดินสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าตั้งให้เป็นท้าวสุพัฒนโภชา มาภายหลังโปรดเกล้าเลื่อนยศเป็นท้าวศรีสัตจานุรักษ์ หมดบุตรเจ้าคุณสุเมธาแต่เท่านี้

จะกล่าวถึงบุตรเจ้าคุณอนุชิตชาญไชยๆได้ไปขอท่านอ่วมบุตรพระยาเดโชมาเป็นท่านผู้หญิง มีบุตรชายที่ ๑ ชื่อจุ้ย ที่สุดชีวิตเป็นพระยามหาเทพ บุตรหญิงที่ ๒ ชื่อกิ่ง หมดบุตรเจ้าคุณอนุชิตชาญไชยแต่เท่านี้

ทีนี้จะกล่าวบุตรเจ้าคุณนรานุกิจ ๆ ได้ไปขอท่านพวงมาเป็นท่านผู้หญิง มีบุตรชายที่ ๑ ชื่อเลื่อง เป็นพระยาสุนทร บุตรชายที่ ๒ ชื่อจำเริญ ที่สุดชีวิตเป็นพระศรีสัตยรักษ์ หมดบุตรเจ้าคุณนรานุกิจเท่านี้

ทีนี้จะกล่าวบุตรเจ้าคุณทัศฎา (ขนมต้ม) ๆ ได้มีบุตรกับท่านผู้หญิงคนหนึ่ง เป็นชายเป็นพระมหาเทพ พระมหาเทพได้มีบุตรกับท่านผู้หญิงคนหนึ่ง บุตรหญิงที่ ๑ ชื่อศุข บุตรหญิงที่ ๒ ชื่อนิ่ม เป็นเจ้าจอมยุงานในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าทั้ง ๒ คน บุตรชาย

ที่ ๓ ชื่อพึ่ง ๆ เป็นหลวงวิไชยเสนา ๆ มีบุตรชายกับท่านผู้หนึ่งเป็นชายชื่อสายใจ แล้วมีบุตรกับภรรยาอีกผู้หนึ่งเป็นชายชื่อสายจิตร นายสายใจได้เป็นหลวงวิไชยเสนา แลบุตรเจ้าคุณทัศฎา ร่วมมารดาเดียวกันกับพระมหาเทพนั้นมีอีกคนหนึ่งเป็นชายชื่อคุณอิน ๆ มีบุตรชายผู้หนึ่งชื่อขำ บุตรหญิงที่ ๒ ชื่ออิ่ม หมดบุตรหลานเจ้าคุณทัศฎา (ขนมต้ม) แต่เท่านี้

ทีนี้จะกล่าวถึงบุตรเจ้าคุณชำนาญบริรักษ์อีกคนหนึ่ง ชื่อค่อน คุณค่อนได้มีภรรยาผู้หนึ่งมีบุตรชายชื่อคุณน้อย คุณน้อยได้มีภรรยาผู้หนึ่ง มีบุตรชายผู้หนึ่งชื่อล้าย คุณน้อยมีภรรยาอีกผู้หนึ่งเป็นหญิงชื่อพลับ นายล้าย มีภรรยาผู้หนึ่งมีบุตรเป็นหญิงชื่อหลิ่ม แลมีบุตรหญิงอีกคนหนึ่งชื่อเหลี่ยม ตั้งบ้านเรือนอยู่ถนนตีทองหน้าวัดสุทัศน์เดี๋ยวนี้.

ในงานฉลองโบสถ์ วัดใหม่พิเรนทร์ (ธนบุรี)
พ.ศ. ๒๕๐๕

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยประวัติบุคคล

สกุลวงศ์ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามว่า ศิริวัฒนกุล และสกุลที่เกี่ยวเนื่องนับว่าเป็นญาติกันอีกหลายสกุล เช่นสกุลภูมิรัตน สกุลจันทโรจวงศ์ สกุลสิงหเสนี สกุลบูรณศิริ เป็นต้นนั้น ผู้หลักผู้ใหญ่ท่านบอกเล่ากันต่อ ๆ ลงมาว่า สืบเชื้อสายมาจากพราหมณ์ซึ่งเดิมอยู่ที่รามนครประเทศอินเดีย แล้วได้เข้ามาสู่ประเทศนี้ตั้งแต่สมัยโบราณ อันเมืองรามนครนั้นตั้งอยู่ริมแม่น้ำคงคาคนละฝั่งเยื้องกันกับกรุงพาราณสี ที่จริงก็เป็นส่วนหนึ่งของกรุงพาราณสีนั่นเอง เพราะเมืองรามนครเป็นที่ตั้งพระราชวังและบ้านข้าราชการรวมทั้งสถานที่ราชการของพระมหากษัตริย์ผู้ครองกรุงพาราณสีและแว่นแคว้นอันเป็นราชอาณาเขต ที่แยกออกไปอยู่เสียต่างหากจากส่วนที่เป็นตัวนครใหญ่ก็เห็นจะเพื่อหลีกความจอแจลเล้าลลุมเท่านั้น

พระราชสำนักเมืองไทยในสมัยโบราณมีประเพณีใช้พราหมณ์รับราชการในตำแหน่งพราหมณ์ประโรหิตพวกหนึ่ง พราหมณ์พิธีพวกหนึ่ง พราหมณ์พฤฒิบาศพวกหนึ่ง และพราหมณ์โหรดาจารย์อีกพวกหนึ่ง อนึ่งในประเทศนี้ถือว่าข้าราชการพราหมณ์เป็นผู้ถือพรตทรงพรหมจรรย์จึงยกย่องเป็นพิเศษแม้กระทำความผิดเป็นอุกฤษโทษถึงชั้นเป็นกบฏท่านก็อภัยโทษ เพียงแต่เนรเทศออกไปเสียจาก

พระราชอาณาเขตเท่านั้น ดังกฎมณเฑียรบาลมาตรา ๑๔๐ และมาตรา ๑๔๑ ต่อไปนี้

๑๔๐ อนึ่งพราหมณาจารยโยคีโภคีอาดารศรีวาจารพญารี ถ้าโทษกามฉินท์ สุราฉินท์ พินทุฉินท์ ทรัพยฉินท์ โจรฉินท์ โทรห-ฉินทกรรม เสพยสุราปาณาติบาต บรธาระกรรม ลักทรัพยท่าน คิดกระบถคดโทรห โทษทั้งนี้ตามหนักตามเบา คือไหมทวีคูน ไหมจตุรคูน ด้วยทองแดง ถ้าโทษตายให้เดดสังวาร เดดสายธุรำเสียนิฤเทศไปต่างเมือง

๑๔๑ อนึ่งการอายัดพระมหาราชครู พระราชครูพระอาลักษณพระโหราธิบดี พระศรีมโหสถ พระศรีศักดิ์ ให้ทำกำหนดราชประเพนีโดยขบวนโบราณ แลให้ถือกำหนดพิทธีโดยตำหรับสาตราเวทมีทวาทโศศกโสพศกรรมเปนต้น แลบัถมาพิเศก ราชาภิเศก อินทราภิเศกสังครามาภิเศก อาจาริยาภิเศก แลการภิเศกโดยสาตรตำหรับทั้ง-ปวงแลจัดครูพิทธีให้ชอบด้วยสาตรบังคับอันขบวนการโดยการนั้นสมุหปธานทหารพ่อเรือนโดยพนักงาน แลได้เงินโดยการนั้นเท่าครูพิทธี ผี้ให้พระนามโดยการแผ่นดิน แลสมเดจ์พระอรรคมเหษีท่านลูกเธอหลานเธอเอกโท ได้เสื้อผ้าหมวกเงิน ตามใหญ่น้อยเอกโทให้นามวิเสศทั้งปวงผู้ได้งาน ให้เท่าตำแหน่งศักดิ์ ผี้ให้นามมิชอบโดยพยากรจัดครูพิทธีหมีต้องสาตร บังคับผู้ชุบโหมเวทมนตร บอกตำหรับผิดพลั้ง โทษพระอาลักษณมัดแขวน โทษพระมหาราชครู

พระราชครูพระโหราธิบดี พระศรีมโหสถ พระศรีศักดิ์ประคำใหญ่แขวนคอ

พระมหาราชครูศิริวัฒน

และ

พระมหาราชครูพระราชครูประโรหิตาจารย์

ท่านเล่ากันมาว่าสกุลพราหมณ์นี้เข้ามาอยู่ที่กรุงสุโขทัยก่อน แล้วจึงเลื่อนลงมาสู่กรุงศรีอยุธยา จะสืบเชื้อสายมาอย่างไรและนานเท่าใดไม่มีหลักฐาน เพิ่งมาจดจำกันไว้ตั้งแต่ชั่วของพระมหาราชครูศิริวัฒน ท่านผู้นี้เป็นพระมหาราชครูพิธีอยู่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภรรยาชื่อสาลี มีบุตรชายสองคน คนพี่รับราชการเป็นตำแหน่งพระมหาราชครูพระราชครูประโรหิตาจารย์* คนน้องชื่อพราหมณ์รามินทร์ จะรับราชการตำแหน่งใดหาทราบไม่ ข้าพเจ้าได้รู้จักกับสมาชิกของสกุลบุณยรัตพันธุ์หลายคน ท่านกล่าวว่าบรรพบุรุษของสกุลบุณยรัตพันธุ์ สืบเชื้อสายมาจากพราหมณ์รามินทร์ผู้นี้

---

* นามตามทำเนียบว่า พระมหาราชครูพระราชครูประโรหิตาจารย์ราชสุภาวดีศรีบรมหงษองคบุริโสดมพรหมญาณวิบูลสิลสุจริตวิวิทธเวทยพรหมพุทธาจารย์ นา ๑๐๐๐๐

เจ้าพระยาสุรสีห์พิศมาธิราชและเจ้าพระยามหาสมบัติ

พระมหาราชครูพระราชครูประโรหิตาจารย์ ฯ มีบุตรสองคน ชื่อนายเมฆและนายผล นายเมฆรับราชการในแผ่นดินพระเจ้าเสือเป็นที่หลวงทรงบาศอยู่ในกรมพระคชบาล ส่วนนายผลถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่ในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพร ซึ่งเรียกกันว่าพระบัณฑูรน้อย พึงสังเกตว่าตั้งแต่ชั่วคนลำดับที่ ๓ นี้ไป บรรพบุรุษของสกุลนี้ตัดผมมวยละเพศพราหมณ์ออกมารับราชการฝ่ายทหารพลเรือนและถือตัวว่าเป็นคนไทยตามธรรมดา เรื่องของนายเมฆและนายผลมีปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารซึ่งจะเชิญมาลงไว้ในที่นี้ แต่ขอชี้แจงว่าในแผ่นดินพระเจ้าเสือหรือพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์นั้น ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าเพชร พระราชโอรสองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราช เรียกกันว่าพระบัณฑูรใหญ่ และทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพร พระราชโอรสองค์รองเป็นพระบัณฑูรน้อย ข้อความตามพระราชพงศาวดารมีดังต่อไปนี้

"ในปีมเมียจัตวาศกนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวที่นั่งสุริยามรินทรมีพระราชหฤทัยปรารถนาจะใคร่เสด็จไปประพาสล้อม-ช้างเถื่อนในป่า จึงมีพระราชดำรัสสั่งสมุหนายกให้ตรวจเตรียมช้างม้ารี้พลแลนาวาพยุหทั้งปวงให้พร้อมไว้ ครั้นถึงวันอันกำหนด จึงเสด็จลงสู่เรือพระที่นั่งพรั่งพร้อมด้วยเรือพระบรมโอรสาธิราชเจ้า แล

เรือท้าวพระยาเสนาบดีพิริยโยธาพลากรทวยหาญทั้งหลาย แวดล้อมโดยเสด็จพระราชดำเนินเปนอันมาก จึงให้เคลื่อนขยายขบวนนาวาพยุหไปโดยลำดับชลมารค ครั้นถึงท่าเรือแขวงเมืองนครสวรรค์ จึงเสด็จขึ้นตั้งตำหนักประทับพลับพลาอยู่ตำบลบ้านหูกวาง แล้วทรงพระกรุณาให้ตั้งค่ายปีกกาล้อมฝูงช้างเถื่อน ณ ป่ายางกองทอง แลให้ทำค่ายมั่นสำหรับจะกันช้างเถื่อนเข้าจับนั้น แลให้เหล่าช้างเชือกไปไล่ล้อมกันช้างเถื่อนมาเข้าค่ายมั่น ครั้งนั้น เปนเทศกาลวสันตฤดู ฝนตกน้ำนองท่วมไปทั้งป่า คนทั้งหลายซึ่งทำค่ายนั้นลุยน้ำทำการเร่งรัดกัน ตั้งค่ายล้อมทั้งกลางวันแลกลางคืนจนเท้านั้นเปื่อยทนทุกข์ลำบากเวทนา ป่วยเจ็บทุพลภาพมาก อดอาหารซูบผอมล้มตายก็มาก อนึ่งในที่รวางค่ายหลวงที่ประทับ และที่ค่ายล้อมช้างต่อกันนั้น มีบึงหนึ่งใหญ่หลวงขวางอยู่หว่างกลาง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จไปทอดพระเนตรให้กันฝูงช้างเถื่อนเข้าจับในค่ายมั่น แลทางซึ่งจะเดินลัดตัดตรงไปค่ายล้อมนั้น ต้องผ่าข้ามบึงใหญ่นั้นไปจึงใกล้ ถ้าแลจะเดินหลีกไปให้พ้นบึงนั้นมีรยะทางอ้อมวงไปไกลนัก จึงมีพระบรมราชโองการตรัสสั่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ให้เปนแม่กองกะเกณฑ์คนถมถนนหลวงเปนทางสถลมารคข้ามบึงใหญ่นั้นไป ให้สำเร็จแต่ในเพลากลางคืนวันนี้ รุ่งสางขึ้นจะเสด็จพระราชดำเนินข้ามช้างพระที่นั่งไป แลให้เร่งรัดกระทำการให้แล้ว

ทันตามพระราชกำหนด* จึงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ รับสั่งแล้ว ก็ออกไปกะเกณฑ์ผู้คนในกองหลวงได้หมื่นเศษ แบ่งปันหน้าที่กันทำการถมถนนข้ามบึงใหญ่แต่ในกลางคืน บ้างขุดมูลดินแลตัดไม้น้อยใหญ่ทิ้งถมลงไป แล้วเอาช้างลงเหยียบให้ที่แน่น แลเร่งรัดกันทำการถมถนนทุบปราบราบรื่นแล้วตลอดถึงฝั่งฟากข้างโน้นเสร็จแต่ในกลางคืน แล้วเสด็จกลับเข้ามากราบทูลพระกรุณาว่าทางสถลมารคนั้นแล้วเสร็จดุจพระราชกำหนด ครั้นเพลาปัจจุสไสมยจึงพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เสด็จขึ้นเกย ทรงช้างต้นพลายสังหารคชสีห์เปนพระคชาธาร พร้อมด้วยช้างพระที่นั่งพระราชบุตรแลช้างท้าวพระยาเสนามาตย์ ราชพยุหโยธาพลากรเดินเท้าทั้งหลาย แวดล้อมโดยเสด็จพระราชดำเนินเปนอันมาก จึงเสด็จยาตราพระคชาธารไปโดยวิถีสถลมารคข้ามบึงนั้น ครั้นไปถึงกลางบึง แลที่นั้นเปนหล่มภูกนักถมทุบปราบไม่สู้แน่น แลเท้าหน้าช้างต้นเหยียบถลำจมลงไปแล้วกลับขึ้นได้ จึงค่อยจ้องจดยกย่างต่อไปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระพิโรธแก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์นั้นยิ่งนัก ดำรัสว่าอ้ายสองคนนี้มันเห็นว่ากูแก่ชราแล้วจึงชวนกันคิดเปนขบถแลทำถนนให้เปนพลุหล่มไว้ หวังจะให้ช้างซึ่งกูขี่นี้เหยียบถลำหล่มล้มลงแล้วมันจะชวนกันฆ่ากูเสีย หมายใจจะเอาราชสมบัติ แลพระองค์ตรัสเท่านั้นแล้ว ก็ขับพระคชาธารไป

---

* ดูเปนการใช้อำนาจเฉียบขาดเร่งรัดเหลือเกินนักก็จริง แต่สมัยโบราณการเช่นนี้ท่านถือเปนการซ้อมรบด้วย

ตามแถวถนนข้ามพ้นบึงขึ้นถึงฝั่ง จึงแปรพระภักตรเหลือบพระเนตร มาข้างเบื้องพระปฤษฎางค์ ทอดพระเนตรเห็นช้างพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ตามเสด็จติดท้ายช้างพระคชาธารมา ก็ยิ่งทรงพระพิโรธนัก จึงเยื้องพระองค์ทรงพระแสงของ้าวเงือจะฟัน เอาพระเศียรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวร จึงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระบัณฑูรน้อย ก็เอาด้ามพระแสงขอซึ่งทรงอยู่นั้น ยกขึ้นกันรับพระแสงของ้าวไว้ได้ด้วยฉับไว มิได้ต้องพระเชษฐาธิราชเจ้า ด้วยพระองค์ทรงชำนิชำนาญในการกระบี่กระบองมวยปล้ำว่องไวสันทัดอยู่แล้ว จึงเอาช้างทรงเข้ากันช้างพระเชษฐาธิราชเจ้า แลพากันขับช้างพระที่นั่งแล่นหนีไป สมเด็จพระบรมราชบิดุรงค์ก็ยิ่งทรงพระพิโรธเปนกำลัง แลจะไสพระคชาธารไล่ติดตามช้างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ไปในทันใดนั้น ฝ่ายควาญซึ่งอยู่ท้ายช้าง* พระที่นั่งเห็นว่าช้างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองจะหนีไปมิทัน จึงเอาขอท้ายช้างเกี่ยวท้ายช้างพระที่นั่งเข้าไว้ให้ค่อยรอช้าลง แลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์มีความกลัวพระราชอาชญาเปนกำลังก็เร่งรีบขับช้างพระที่นั่งแล่นหนีบุกป่าไป พระคชาธารจะไล่ติดตามไปมิทัน จึงมีพระราชโองการตรัสร้องประกาศไปแก่ข้าทูลลอองธุลีพระบาททั้งปวงว่า ท่านทั้งหลายจงช่วยกันติดตามจับเอาตัวอ้ายขบถสองคนมาให้เราจงได้ แล้วบ่ายพระคชาธารกลับมายังพลับพลาที่ประทับนั้น ส่วนตำรวจแลข้าราชการทั้งหลายก็ติดตาม

---

* ควาญที่อยู่ท้ายช้างพระที่นั่ง คือ หลวงทรงบาศ (เมฆ)

ไปพบสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์แล้วก็นำเอามาถวาย ณ ค่ายหลวง จึงมีพระราชดำรัศสั่งให้ลงพระราชอาชญา เฆี่ยนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์นั้นได้ยกหนึ่ง ๓๐ ที แล้วให้พันธนาเข้าไว้ด้วยสังขลิกพันธ์ แล้วดำรัศสั่งว่าให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนรับเสด็จ เพลาเช้ายกหนึ่งเย็นยกหนึ่ง เปนนิจทุกวันๆ ไปอย่าได้ขาด กว่าจะเสด็จพระราชดำเนินกลับลงไปพระนคร

"ขณะนั้นนายผลข้าหลวงเดิมคนหนึ่ง เข้าไปเฝ้าเยี่ยมสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ในเรือนโทษ จึงมีพระบัณฑูรตรัศว่าอ้ายผล บัดนี้สมเด็จพระราชบิดาทรงพระพิโรธ ดำรัศสั่งให้ลงพระราชอาชญาแก่กูทั้งสองทุกเพลาเช้าเย็นเปนนิจทุกวันๆ กว่าจะเสด็จกลับลงไป ณกรุงเทพมหานคร แลกูทั้งสองจะทนพระราชอาชญาได้ฤๅจะมิตายเสียฤๅ เองจะคิดประการใด นายผลได้ฟังดังนั้นก็เห็นว่าจะพ้นไภย จึงกราบทูลว่า ขอพระราชทานจงดำรัศสั่งให้ตำรวจเอาเรือเร็วรีบลงไปทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระไอยกีกรมพระเทพามาตย์ ซึ่งเสด็จอยู่ ณ พระตำหนักริมวัดดุสิตนั้นขึ้นมาช่วยกราบทูลขอโทษเห็นว่าจะทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้เปนมั่นคง ด้วยเหตุว่ากรมพระเทพามาตย์นี้มีคุณูปการเปนอันมาก ได้อุปถัมภ์บำรุงเลี้ยงรักษาสมเด็จพระราชบิดามาแต่ทรงพระเยาว์นั้น จะว่าไรก็ว่ากันได้เห็นจะขัดกันมิได้ แลซึ่งจะอุบายคิดอ่านไปอย่างอื่นนั้นเห็นว่าจะมิพ้นโทษสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ตรัศได้ทรงฟังดังนั้นก็เห็นชอบด้วย ทรงพระปีติโสมนัศยิ่งนัก จึงมีพระบัณฑูรตรัศใช้หลวง

กระเษตรรักษาให้เอาเรือเร็วรีบลงไปเฝ้าสมเด็จพระไอยกีกรมพระ-เทพามาตย์แลให้ทูลโดยมูลเหตุทั้งปวงให้ทราบสิ้นทุกประการ แล้วจงทูลว่าเราทั้งสองพี่น้อง ขอถวายบังคมมาแทบฝ่าพระบาทสมเด็จพระไอยกีเจ้าขอจงทรงพระกรุณาโปรดเชิญเสด็จขึ้นมาช่วยทูลขอพระราชทานโทษข้าพเจ้าทั้งสองโดยเร็วเถิด ข้าพเจ้าทั้งสองจึงจะ-รอดจากความตาย แลซึ่งบุคคลผู้ใดจะมาเปนที่พึ่งที่พำนัก ช่วยชีวิตข้าพเจ้าทั้งสองในครานี้เห็นไม่มีตัวแล้ว แลหลวงกระเษตรรักษารับสั่งแล้ว ก็มาลงเรือเร็วรีบลงไป ณ กรุงสามวันก็ถึง จึงเข้าไปเฝ้ากรมพระเทพามาตย์ ณ ตำหนักริมวัดดุสิตนั้น แล้วกราบทูลโดยมีพระบัณฑูรสั่งมานั้นทุกประการ สมเด็จพระไอยกีได้ทรงฟังดังนั้นก็ตกพระทัย จึงตรัศเรียกข้าหลวงสาวใช้สั่งให้ฝีพายผูกเรือพระที่นั่งมาประเทียบท่าเปนการเร็ว แล้วเสด็จโดยด่วนมาลงเรือพระที่นั่งให้รีบเร่งฝีพายขึ้นไป หลวงกระเษตรรักษาเปนเรือนำเสด็จรีบเร่งไปทั้งกลางวันกลางคืน สี่วันก็ถึงท่าเรือประทับ จึงเสด็จขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ณ พระตำหนักพลับพลานั้น จึงพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นกรมพระเทพามาตย์พระ-ราชมารดาเลี้ยงเสด็จขึ้นมาก็กระทำบัจจุคมนาการต้อนรับเชิญเสด็จให้ขึ้นนั่งร่วมราชอาศน์ ทรงถวายอภิวาทแล้วดำรัศถามว่า ซึ่งเจ้าคุณขึ้นมานี้ด้วยกิจธุระเปนประการใด จึงกรมพระเทพามาตย์กราบทูลว่า ได้ยินข่าวลงไปว่า พระราชบุตรทั้งสองเปนโทษจึงอุตสาหขึ้นมาทั้งนี้เพื่อจะทูลขอพระราชทานโทษ จึงมีพระราชโอง-

การตรัศเล่าให้กรมพระเทพามาตย์ทรงฟังว่า อ้ายสองคนนี้มันคิดการเปนขบถ เดิมข้าพเจ้าให้มันเปนแม่กองถมถนนข้ามบึงมันแสร้งทำเปนพลุหล่มไว้ ให้ช้างซึ่งข้าพเจ้าขี่นั้นเหยียบถลำลงแล้วมันจะคิดกันฆ่าข้าพเจ้าเสียจะเอาราชสมบัติ กรมพระเทพามาตย์จึงกราบทูลว่า อันพระราชบุตรทั้งสองนี้เปนลูกเพื่อนทุกข์เพื่อนยากของพ่อมาแต่ก่อน แลซึ่งจะคิดการขบถประทุษร้ายต่อพ่อนั้นหามิได้ กรมพระเทพามาตย์กราบทูลวิงวอนขอพระราชทานโทษไปเปนหลายครั้ง จึงทรงพระ-กรุณาโปรดพระราชทานโทษให้แก่กรมพระเทพามาตย์นั้น แล้วมีพระราชดำรัศมอบให้แก่กรมพระเทพามาตย์ว่า เจ้าคุณจงเอามันทั้งสองนั้นลงไปเสียด้วยเถิด อย่าให้มันอยู่กับข้าพเจ้าที่นี่เลย ถ้าแลจะเอามันไว้ที่นี่ด้วยข้าพเจ้าไซ้ มันจะคิดการขบถฆ่าข้าพเจ้าเสียอีกเปนมั่นคง แลกรมพระเทพามาตย์รับสั่งแล้วก็ไปถอดสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ออกจากโทษ แล้วทูลลาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพาเอาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์มาลงเรือพระที่นั่ง แล้วเสด็จกลับลงมายังกรุงเทพมหานคร

"ส่วนสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จด้วยช้างพระที่นั่ง และช้างดั้งช้างกัน ไปทอดพระเนตรให้กันช้างเถื่อนเข้าค่ายมั่น แลจับช้างเถื่อนได้ครั้งนั้นมากประมาณร้อยเศษ แล้วเสด็จกลับยังพระมหานครศรีอยุธยา ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ก็เสด็จมาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาทตามเคยมาแต่ก่อน แลสมเด็จ

พระราชบิดาก็สิ้นความพิโรธ ทรงพระกรุณาดำรัสสั่งกิจราชการงานพระนครดีเปนปรกติไปเหมือนแต่ก่อนนั้น"

เมื่อสมเด็จพระเจ้าเสือสวรรคตแล้ว* พระบัณฑูรใหญ่คือเจ้าฟ้าเพชรได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นสมเด็จพระภูมินทร์ราชา หรือเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ส่วนสมเด็จเจ้าฟ้าพรพระบัณฑูรน้อยได้รับอุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรฯ ครั้งนั้นโปรดเกล้าให้หลวงทรงบาศ (เมฆ) เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิศมาธิราชไปครองเมืองพิษณุโลก และโปรดเกล้าให้นายผลเป็นเจ้าพระยาไปครองเมืองเพชรบูรณ์** ในสมัยนั้นเมืองพิษณุโลกและเมืองนครศรีธรรมราชมีศักดิ์เป็นเมืองเอก เมืองเพชรบูรณ์ เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร เมืองตะนาวศรี เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองโท เจ้าเมืองเหล่านี้ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐ เสมอด้วยเสนาบดีที่จตุสดมภ์ เจ้าพระยาสุรสีห์นั้นได้ความว่า ในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ได้ย้ายราชการเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เห็นจะเป็นเพราะว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน กับสมเด็จกรมพระราชวัง

---

* ศักราชในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือคลาดเคลื่อนมาก ว่าตามพระราชพงศาวดารปีเสวยราชย์เป็น จ.ศ. ๑๐๕๙ หรือ พ.ศ. ๒๒๔๐ สวรรคต จ.ศ. ๑๐๖๘ หรือ พ.ศ. ๒๒๔๙ แต่ที่สอบสวนแล้วยุติว่าเสวยราชย์ จ.ศ. ๑๐๖๕ หรือ พ.ศ. ๒๒๔๖ สวรรคต จ.ศ. ๑๐๗๐ หรือ พ.ศ. ๒๒๕๑ ปีที่เสด็จไปล้อมช้างเถื่อนที่ป่ายางกองทอง ตกในราว ๆ ปีที่ ๓ ในรัชกาลคือประมาณ พ.ศ. ๒๒๔๙

** นามตามทำเนียบว่าเจ้าพญาสุรศรีพิศมาธิราช ชาติพัทยาธิเบศวราธิบดีอภัยพิริยบรากรมภาหุ เมืองพิศนุโลกเอกอุนา ๑๐๐๐๐ แลออกญาเพ็ชรัตนสงครามรามภักดี พิริยภาหะ เมืองเพชรบูรณ์ เมองโทนา ๑๐๐๐๐

บวร มีเรื่องกระทบกระทั่งกันขึ้น เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นข้าราชการผู้ใหญ่อยู่ในฐานะที่จะสมัครสมานทั้งสองฝ่ายได้จึงได้โปรดเกล้าให้ย้ายเข้ามาอยู่ในกรุง ในทำนองเทียบที่เจ้าพระยามหาอุปราช* แต่ท่านถึงแก่อสัญกรรมเสียก่อนสิ้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ส่วนเจ้าพระยาเพชรบูรณ์เข้าใจว่าจะอยู่ต่อมาจนถึง สมัยใกล้จะเสียกรุงแก่พม่าข้าศึก ปรากฏว่าในที่สุดชีวิตท่านเป็นเจ้าพระยามหาสมบัติ บางแห่งว่าเป็นสมเด็จเจ้าพระยา** ข้าพเจ้าเข้าใจว่าท่านคงจะได้กลับเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาเหมือนกัน อาจเข้ามาเป็นหัวหน้าข้าราชการในกรมพระราชวังบวรเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ทั้งนี้โดยข้าพเจ้าเห็นความประหลาดข้อหนึ่งคือเมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกปราบดาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติ และทรงอุปราชาภิเษกสมเด็จพระอนุชาธิราชขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรนั้นกรมพระราชวังได้ตรัสเอา

** ท่านผู้ใหญ่ยืนยันว่าเป็นเจ้าพระยามหาอุปราช ดังที่นาย ก.ศ.ร. กุหลาบเก็บเอาไปเขียนในหนังสือที่แต่งว่า "เจ้าพระยาธรรมา ฯ (บุญศรี) วงศ์ตระกูลพราหมณ์นาลิวัน เจ้าพระยาธรรมา ฯ (บุญศรี) เป็นบุตรหลวงเสน่ห์สรวิชิต (ชื่อพราหมณ์โต) ๆ เป็นบุตรพระยาวิเศษสุนทร (นาก นกเล็ก) ๆ เป็นบุตรเจ้าพระยามหาอุปราชย์ (อู่) ๆ เป็นบุตรเจ้าพระยามหาอุปราชย์ (เมฆ) นา ๒๐๐๐๐ ไร่ เจ้าพระยามหาอุปราชย์ (เมฆ) เป็นบุตรพระมหาราชครูปโรหิตาจารย์บาริศโกมโรมรามราช ๆ เป็นบุตรออกยาวิเศษสงครามรามภักดี ชื่อ ศิริวัฒน์ เสนาบดีจัตุสดมภ์กรมเมืองในแผ่นดินพระเจ้ารามาธิเบศ (ปราสาททอง) ท่านศิริวัฒน์ ผู้นี้มาจากอินเดียร์มาอยู่เมืองไทยจนได้เป็นเสนาบดี" แต่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพไม่ใคร่เต็มพระทัยที่จะทรงเห็นด้วย

* ดูพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๑ ซึ่งกล่าวยกย่องหม่อมมุกเมื่อจะตั้งท่านเป็นกรมหมื่นนรินทร์พิทักษ์ว่า ท่านเป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยามหาสมบัติครั้งกรุงเก่า

พระยาพลเทพ เป็นสมเด็จเจ้าพระยาซึ่งในขณะนั้นทางวังหลวงไม่มีข้าราชการคนใดมีฐานันดรถึงสมเด็จเจ้าพระยาเลย การที่ทรงประพฤติเช่นนี้ ถ้าไม่มีตัวอย่างเป็นที่อ้างมาก่อน ก็ดูกระไรอยู่

เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์

เจ้าพระยาสุรสีห์พิศมาธิราช มีบุตรที่ปรากฏชื่อ ๓ คนคือ ชื่อนายบุญเกิด เป็นเจ้าพระยานเรนทราภัย คนหนึ่ง และชื่อนายบุญมีเป็นเจ้าพระยาสุรินทรภักดีอีกคนหนึ่ง ท่านทั้งสองนี้จะมีประวัติอย่างไรหาปรากฏไม่

เจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ มีบุตรอีกคนหนึ่งชื่อนายอู่ ท่านผู้ใหญ่เล่าว่า นายอู่ผู้นี้เมื่อเป็นหนุ่มประพฤติตนไปในทางเป็นนักเลงจนกระทั่งท่านบิดาไม่กล้านำถวายตัวรับราชการอันเป็นประเพณีในสมัยนั้น นายอู่ไปได้ภรรยาเป็นบุตรสาวของพนักงานด่านขนอนหลวงที่วัดโปรดสัตว์ แต่ก็เป็นท่านองว่าเกิดความคับแค้นไม่อาจจะตั้งตัวอยู่ในพระมหานครต่อไปได้ จึงพาภรรยาเร่ร่อนไปพึ่งบุญเจ้าพระยาเพชรบูรณ์ซึ่งเป็นอาว์ เจ้าพระยาเพชรบูรณ์ตั้งให้เป็นขุนมีหน้าที่ในทางเก็บภาษีอากร มีชื่อว่าขุนชำนาญแต่จะมีสร้อยว่าอย่างไรหาทราบไม่ การตั้งแต่งเจ้าหน้าที่ไม่สูงกว่าชั้นขุนในหน้าที่ราชการบางตำแหน่งเช่นพนักงานที่มีหน้าที่ในทางภาษีอากรนั้น

เจ้าเมืองมีอำนาจแต่งตั้งได้ เรียกว่าขุนนางแม่ตั้ง หรือในชั้นหลังเรียกว่าขุนนางชั้นประทวน

ขอย้อนเล่าเรื่องตอนสมเด็จพระเจ้าเสือทรงประชวรในคราวเสด็จสวรรคตว่า ได้มีเหตุให้ทรงขัดเคืองเจ้าฟ้าเพชรพระมหาอุปราช จึงทรงมอบราชสมบัติพระราชทานเจ้าฟ้าพรพระบัณฑูรน้อย ครั้นสมเด็จพระเจ้าเสือสวรรคตแล้วพระบัณฑูรน้อยกลับถวายราชสมบัติแด่สมเด็จพระเชษฐาธิราช คือสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ สมเด็จพระ-เจ้าท้ายสระจึงได้ทรงตั้งพระบัณฑูรน้อยเป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรต่อมา สมเด็จพระเจ้าท้ายสระมีพระราชโอรสเป็นเจ้าเจ้าฟ้า ๓ พระองค์ คือ เจ้าฟ้านเรนทร์เป็นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าอภัยพระองค์หนึ่ง และเจ้าฟ้าปรเมศรอีกพระองค์หนึ่ง เมื่อเจ้าฟ้าทั้งสามเจริญพระชันษาขึ้นแล้ว สมเด็จพระเจ้าท้ายสระคงจะได้ทรงแสดงให้ปรากฏถึงพระราชประสงค์ที่จะให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอได้สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ไป พระราชประสงค์เช่นนี้ไม่เป็นที่พอพระทัยกรมพระราชวังบวร จึงได้เกิดหวาดระแวงและคุมเชิงกันขึ้นระหว่างวังหลวงกับวังหน้า เป็นเหตุให้เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ทรงปลีกพระองค์ออกทรงผนวชแล้วเลยไม่สึก ทั้งนี้เพราะทรงเห็นว่าพระราชบิดาได้รับราชสมบัติเพราะกรมพระราชวังบวรถวาย เมื่อสิ้นรัชกาลก็สมควรที่จะคืนราชสมบัตินั้นให้แก่กรมพระราชวังบวร ฯ ตัวอย่างความหวาดระแวงนี้ก็คือเมื่อ พ.ศ. ๒๒๖๖ เสด็จพระราชดำเนินไปโพนช้างที่เมืองนครนายก

ในเวลากลางคืนเดือนหงายวันหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปไล่ช้างเถื่อน พอพระจันทร์เข้าเมฆช้างกรมพระราชวังบวรซึ่งตามหลังช้างพระที่นั่งมา ไปทันช้างพระที่นั่งเข้ายั้งไม่ทัน ช้างพระที่นั่งกรมพระราชวังบวรจึงโถมแทงเอาท้ายช้างพระที่นั่งของพระเจ้าแผ่นดินจนควาญท้ายช้างกระเด็นตกจากช้างไป อุบัติเหตุครั้งนี้กรมพระ-ราชวังบวรต้องคอยทบทวนขอพระราชทานอภัยโทษและชี้แจงว่าความสัตย์จริงหาได้มีพระประสงค์ร้ายประการใดไม่ แต่อย่างไรก็ดีความหวาดระแวงก็ยังคุกรุ่นอยู่ เล่ากันมาว่า คราวหนึ่งเพื่อจะผ่อนคลายความตึงเครียด กรมพระราชวังบวรได้ปลีกพระองค์เสด็จขึ้นไปสำราญพระอิริยาบถอยู่ที่แขวงพระพุทธบาท ในครั้งนั้นเจ้าพระยาเพชรบูรณ์ลงมาเฝ้าเยี่ยมและนำหลานชาย คือขุนชำนาญเข้าถวายตัวด้วย ต่อจากนั้นขุนชำนาญคงจะได้เข้ามารับราชการอยู่ในกรุงศรีอยุธยา และมีชื่อเสียงขึ้นในหมู่ข้าราชการวังหน้า

มีข้อความกล่าวไว้เป็นนัยชอบกลแห่งหนึ่งในพงศาวดารฉบับพระจักรพรรดิพงษ์เจ้ากรมว่า "ลุศักราช ๑๐๘๙ ปีมะแม นพศก (พ.ศ. ๒๒๗๐) ทรงพระประชวรชิวหา ในปีนั้นสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จออกไปทรงผนวช ณ วัดกุฎีดาว สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าอภัยถามนายบุญมีราชวังเมืองกรมช้างพระราชวังบวร ฯ ว่าตัวไรมีผึ้งา นายบุญมีราชวังเมืองกราบทูลว่า

ช้างพลายสระสงสาร ช้างพลายแก้ว พลายรัดกลิ้ง รับวงพาด แลชนเถื่อนรับสั่งให้เอาช้างสามช้างไปพระราชวังหลวง แล้วสั่งว่า ช้างม้าซึ่งอยู่วังหน้านั้น อย่าให้ตะพุ่นจ่ายหญ้าให้ หลวงมณเฑียร-บาล หลวงกลาโหมเป็นโทษครั้งปลงศพพระอาจารย์วัดคูหา เข้าไปกราบทูลพระกรุณาให้เอามาไว้ในพระราชวังหลวง จึงมีพระราชโองการให้ไปต่อว่า ขุนหลวงกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ยอมถวาย จึงทรงพระกรุณาเอาหลวงมณเฑียรบาลใส่ที่พระบำเรอภักดี หลวงกลาโหมเป็นที่หมื่นไวยวรนารถ สองคนนี้ผิดทูลยุยงพระเจ้าอยู่หัวแลสมเด็จเจ้าท้าวเจ้าฟ้าอภัย ว่าถ้าหาหลวงจ่าแสน ขุนชำนาญนายชิตภูบาลมิได้ การดำริห์สิ่งใดก็จะสดวก"

ปรากฏหลักฐานจากจดหมายเหตุของสังฆราชชาวฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาร่วมสมัย พ.ศ. ๒๒๗๓ กล่าวถึงข้า-ราชการวังหน้าคนหนึ่ง ชื่อขุนชำนาญ ว่าเป็นคนโปรดของกรมพระราชวังบวร มูลกรณีมีว่าทางราชการต้องการวางข้อบังคับจำกัดวิธีการสอนศาสนาของคณะบาดหลวงฝรั่งเศสบางประการ และทางราชการต้องการให้สังฆราชลงนามรับรองในบันทึกข้อจำกัดนั้น เพื่อจะได้นำเอาไปประกาศเปิดเผยให้ประชาชนทราบ สังฆราชไม่ยอมลงนาม เพราะระแวงว่าจะเป็นการประจานศาสนาของตน ถ้าทางราชการจะคาดคั้นเอาให้ได้ สังฆราชและคณะบาดหลวงก็ขออนุญาตออกจากเมืองไทยกลับบ้านเมือง ความข้อนี้ทางราชการไม่พอใจ

เป็นอันมาก ขุนชำนาญเห็นว่าถ้าปล่อยไปเรื่องจะถึงแตกหัก เสียทางพระราชไมตรี จึงได้ส่งคนมาเชิญคนของสังฆราชคนหนึ่งไปแนะนำว่า ควรที่สังฆราชจะถวายดอกไม้ธูปเทียนแล้วขอพระราชทานอภัยโทษเสีย เพราะการที่ชาวต่างประเทศไม่ยอมปฏิบัติตามความประสงค์ของราชการแล้วขอออกไปเสียจากบ้านเมืองนั้น ทางราชการถือว่าเป็นการละเมิดพระบรมเดชานุภาพ เรื่องนี้สังฆราชเห็นด้วยจึงได้จัดดอกไม้ธูปเทียนไปหาเจ้าพระยาพระคลัง เพื่อนำความกราบบังคมทูล แต่เจ้าพระยาพระคลังกลับทำเป็นหนังสือคล้ายๆ หนังสือทัณฑ์บนมาให้สังฆราชลงนามซึ่งสังฆราชก็ยืนคำไม่ยอมลงนามเช่นเคย ขุนชำนาญจึงขอหนังสือฉบับนั้นไปพิจารณาตรึกตรองที่จะหาทางปรองดองกันภายหลัง ต่อมาเจ้าพระยาพระคลังฟ้องกล่าวโทษว่า การที่เรื่องยืดเยื้อไม่สำเร็จลงไปได้เพราะขุนชำนาญคนเดียวเป็นต้นเหตุ ขุนชำนาญจึงถูกสอบสวนต่อหน้าพระที่นั่ง สังฆราชบันทึกไว้ว่า "ขุนชำนาญได้ให้การว่า การที่ขุนชำนาญรับหนังสือทัณฑ์บนมาจากเสมียนนั้นก็เพราะขุนชำนาญเห็นว่า ถ้าได้เอาหนังสือทัณฑ์บนนี้ออกอ่านเป็นการเปิดเผยแล้ว ท่านสังฆราชและบาดหลวงทั้งหลายก็คงจะร้องคัดค้านปฏิเสธข้อความในหนังสือทัณฑ์บนนั้น ถ้าสังฆราชและบาดหลวงได้กระทำเช่นนี้แล้วก็จะมีความผิดโทษถึงประหารชีวิต และถ้าได้ประหารชีวิตสังฆราชและบาดหลวงแล้ว ก็จะต้องขาดพระราชไมตรีที่ได้มีไว้กับพระเจ้า

กรุงฝรั่งเศส เมื่อขุนชำนาญได้แก้ตัวเช่นนี้พระเจ้ากรุงสยามก็ทรงนิ่ง"

ความกระทบกระทั่งแตกร้าว ระหว่างพวกวังหลวงกับพวกวังหน้ามาปรากฏชัดเจนรุนแรงขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๕ พอสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงประชวรหนัก ก็มอบเวนราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้าฟ้าอภัย ซึ่งพระมหาอุปราชไม่ทรงยินยอม จะทรงยินยอมก็ต่อเมื่อราชสมบัติได้แก่ เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ ฝ่ายเจ้าฟ้าอภัยเมื่อพระราชบิดาพระราชทานราชสมบัติให้แล้ว ก็เตรียมทำสงครามกับกรมพระราชวังบวรทันที เมื่อฝ่ายวังหลวงเตรียมการเช่นนี้ ฝ่ายวังหน้าก็เตรียมบ้าง เพราะฉนั้นก่อนที่พระเจ้าแผ่นดินจะสวรรคต กองทัพวังหลวงกับวังหน้าก็ตั้งประชิดกันขึ้นกลางพระนคร โดยถือเอาคลองตั้งแต่ประตูข้าวเปลือกไปถึงคลองประตูจีนเป็นแดน พวกวังหลวงอยู่ทางฝั่งคลองฟากตะวันตก พวกวังหน้าอยู่ทางฝั่งคลองฟากตะวันออก และเมื่อตั้งค่ายประชิดกันเช่นนั้นก็เกิดการยิงกันขึ้นประปราย เช่นพวกวังหน้าเอาปืนส่องขุนศรีคงยศพวกวังหลวงตายลงคนหนึ่ง

พอสมเด็จพระเจ้าท้ายสระสวรรคต ทั้งสองฝ่ายก็เกิดรบกันจริงจังขึ้นทันที ใน ๒—๓ วันแรก ฝ่ายวังหน้าเสียทีเพลี่ยงพล้ำลงต้องถอยร่นแนวรบ พวกวังหลวงสามารถเอาปืนใหญ่ยิงเข้ามาในวังหน้าได้ กรมพระราชวังบวรถึงกับต้องให้ตระเตรียมที่จะหนีออกจากพระนคร แต่ขุนชำนาญขออาสานำทหารออกรบเป็นครั้งสุดท้าย ถ้าทรงได้ข่าวว่าตัวท่านตายในที่รบแล้วจึงค่อยเสด็จหนี การรบครั้งนั้น

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวความไว้ค่อนข้างจะตื่นเต้นครึกครื้นดังต่อไปนี้

"ครั้งนั้นพระธนบุรีมาอาสาเจ้าฟ้าอภัย ยกพลทหาร ๕๐๐ ข้ามคลองสพานช้าง เข้าตีค่ายวังหน้าแตกได้ ๒ ค่าย ๓ ค่าย รบพุ่งกันเป็นสามารถ พระมหาอุปราชรู้เหตุนั้นตกพระทัยปรารภจะหนีไป จึงปรึกษาด้วยข้าราชการว่าทหารเราฝีมืออ่อนกว่าเขา รักษาค่ายไม่ได้ เห็นจะรับเขามิหยุด เราจะคิดประการใด ขุนชำนาญจึงกราบทูลพระกรุณาว่า พระองค์อย่ากลัวอย่าเพ่อหนีก่อน ข้าพระพุทธเจ้าจะขออาสาถวายชีวิต จะขอตายก่อนพระองค์ ข้าพระพุทธเจ้าจะถวายบังคมลาออกไปรบกันกับข้าศึกบัดนี้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ม้าเร็วตามออกไปคอยดูข้าพระพุทธเจ้ารบกับข้าศึก ถ้าเห็นข้าพระพุทธเจ้าตายในที่รบแล้ว ให้ม้าใช้กลับมาจงเร็ว กราบทูลพระกรุณาให้พระองค์ทรงทราบว่าข้าพระพุทธเจ้านี้ตายแล้วจึงหนี ถ้าข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ตายอย่าเพ่อหนีก่อน ว่าแล้วถวายบังคมลามาจัดพลทหาร ๓๐๐ เศษออกไปถึงทัพพระธนบุรี ก็ขับไล่พลทหารเข้าจู่กระโจมตีหักหาญต่อต้านชิงไชยทลวงไล่ลุยประหารทยานพันแทงต่อแย้งต่อยุทธ ให้อึงอุตม์เอาไชย ขุนชำนาญทหารใหญ่บุกรุกไล่ไม่ท้อถอยระวังคอยป้องกัน รุกไล่ตีรันพันฟาด ทหารพระธนบุรีแตกหนีตายกันไป พระธนบุรีหาหนีไม่ ขึ้นม้าผูกเครื่องใหม่ใจหาญรับต้านทาน ขุนชำนาญทหารใหญ่บุกรุกไล่เข้าฟาดฟันพระธนบุรี พระธนบุรีแทงด้วยหอกผัดผันรบสู้กันเป็นสามารถ ขุนชำนาญถือดาบ

ฟาดสองมือมั่น จู่โจมโถมเข้าจ้วงฟัน ถูกพระธนบุรีนั้นคอขาดบนหลังม้าตายในที่รบ ขุนชำนาญคนขยันตัดศีศะมาถวาย ฝ่ายทหารทั้งหลายไล่ติดตามเข่นฆ่าพลโยธาวังหลวงไปจับได้บ้าง ตายก็เป็นอันมากในที่รบนั้น สมเด็จพระมหาอุปราชทอดพระเนตรเห็นศีศะพระธนบุรี มีพระทัยยินดียิ่งนัก ตรัสสั่งให้จัดพลทหารขึ้นเป็นอันมากจะให้ไปตีพระราชวังหลวง ฝ่ายพระราชบุตรทั้งสองพระองค์ คือเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร เห็นพลทหารปราชัยเป็นหลายครั้งก็สดุ้งตกพระทัยกลัว ให้เอาพระราชทรัพย์ต่าง ๆ เป็นอันมาก ลงเรือพระที่นั่งลำเดียวกัน ก็หนีไปในราตรีกาลโดยทางป่าโมก”

ในการเข้ายึดวังหลวงนั้น ท่านเล่ากันว่า เมื่อขุนชำนาญคุมทหารไปถึงประตูพระราชวังแล้ว ก็ร้องเรียกให้นายประตูเปิดรับ แต่นายประตูไม่ยอมเปิดกลับทำหยาบคายด่าว่าประจานต่าง ๆ ถึงทหารต้องพังประตูเข้าไป เมื่อเข้าประตูวังหลวงได้แล้ว ด้วยความโกรธท่านใช้ดาบฟันคอนายประตูขาดลงกับมือของท่านเอง ณ ที่นั้นมีคำเล่ากันว่า กว่าจะเข้าถึงตัวนายประตูได้ ขุนชำนาญได้ใช้ดาบฟันสายยูประตูหรือท่อนเหล็กดาลอะไรอย่างหนึ่งขาด ซึ่งข้าพเจ้าฟังแล้วคิดตามก็ไม่เข้าใจ แต่ว่ากันว่าดาบเล่มนี้ทำด้วยเหล็กดีอย่างวิเศษถึงสามารถฟันท่อนเหล็กขาด และเพราะเหตุที่เป็นดาบใช้ปราบปรามศัตรูเสี่ยงได้เสี่ยงเสียอย่างหวุดหวิดจนกระทั่งได้ยกสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินขึ้นครองราชสมบัติได้ จึงนับถือกันว่าเป็นดาบศักดิ์สิทธิ์ของสกุลสืบมา

กรมพระราชวังบวรขึ้นครองราชสมบัติเป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ หรือเรียกกันต่อมาว่า สมเด็จพระบรมโกษฐ์ โปรดเกล้าให้ขุนชำนาญเป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ว่าการกรมท่าหรือโกษาธิบดี หรือเจ้าพระยาพระคลังก็เรียก ครั้งนั้นกรมท่ามีหัวเมืองขึ้นคือ เมืองตราด เมืองจันทบุรี เมืองระยอง เมืองบางละมุง (ชลบุรี) เมืองสมุทรปราการ เมืองธนบุรี เมืองนนทบุรี เมืองสาครบุรี (สมุทรสาคร) และเมืองสมุทรสงคราม อนึ่งในสมัยนั้นสมุหพระกลาโหมมีความผิด จึงให้ยกหัวเมืองขึ้นของกรมพระกลาโหมมาขึ้นกับกรมท่าด้วย เป็นอันว่าหัวเมืองปักษ์ใต้ที่อยู่ใต้เมืองเพชรบุรีลงไปและเมืองในอ่าวไทยรวมทั้งเมืองมฤท เมืองตะนาวศรีขึ้นอยู่ในกรมท่าทั้งสิ้น ตำแหน่งโกษาธิบดีจึงเท่ากับตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีโดยพฤตินัย

ในรัชกาลสมเด็จพระบรมโกษฐ์นั้น มีคณะทูตเข้ามาจากประเทศลังกาเพื่อขอพระราชทานคณะสงฆ์ไทยไปให้อุปสมบทแก่ชาวลังกาเป็นการก่อตั้งสงฆมณฑลในประเทศนั้นขึ้นใหม่ เพราะสงฆมณฑลในประเทศลังกาขาดศูนย์มาเสียนานแล้ว คณะทูตเข้ามาถึงพระนครเมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๔ ข้าพเจ้าขอนำรายงานของคณะทูตเป็นบางท่อนบางตอนมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ เพื่อให้เห็นความเป็นไปและได้สัมผัสกับบรรยากาศในสมัยนั้นสักเล็กน้อย

รายงานราชทูตตอนหนึ่งว่า "ราชทูตลังการอพักอยู่ที่ ๆ พักที่ริมวัดโปรดสัตว์ ๗ วัน จนวันจันทร์ (เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ) ข้าราช-

การไทยเป็นผู้มีบันดาศักดิ์สูง ๕ นาย ลงมาจากพระนครมารับพระราชสาส์นขึ้นมณฑปหามลงตั้งในเรือทอง มีเรืออีก ๕ ลำรับทูตานุทูตกับเครื่องราชบรรณาการและบริวารตามไป ตั้งแต่ถึงตำบลบางกระจะ ทั้ง ๒ ฝั่งแม่น้ำตกแต่งตั้งซุ้มผูกผ้าขลิบทองแลเงิน มีผู้คนมาดูเป็นอันมาก บ้างถือธงบ้างถือร่ม พากันมาแออัดครึกครื้น ลำแม่น้ำเต็มไปด้วยเรือรับผู้คนแลเรือค้าขายควรจะทัศนายิ่งนัก

"เวลาประมาณ ๘ โมงเช้าวันนั้น เรือกระบวนถึงพระนครศรีอยุธยา ทูตานุทูตลังกาพร้อมกันไปหาเจ้าพระยา (ชำนาญบริรักษ์ ผู้ว่าที่เจ้าพระยา) มหาอุปราช เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปให้ตรวจ เจ้าพระยามหาอุปราช* แสดง

* ที่ราชทูตลังกาอ้างถึงเจ้าพระยามหาอุปราชนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงประทานอธิบายไว้ว่า "ที่แปลว่าเจ้าพระยามหาอุปราชตรงนี้ ด้วยในหนังสือระยะทางราชทูตลังกาที่แปลเป็นภาษาอังกฤษ บางแห่งเรียกด้วยศัพท์อังกฤษว่า สัพคิง บางแห่งเรียกด้วยศัพท์ว่า อุวะราชชุร จึงเข้าใจว่าหมายความว่า เจ้าพระยามหาอุปราช ชาติวรวงษ์ฯ นั้นเอง ในหนังสือพระราชพงศาวดารปรากฏแต่ว่า เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ได้ว่ากรมท่า เพราะฉนั้นเป็นเจ้าหน้าที่ๆ จะรับราชทูตต่างประเทศ จะเป็นผู้อื่นไม่ได้ แต่พึ่งปรากฏในจดหมายเหตุราชทูตลังกาฉบับนี้ ว่าเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ได้เป็นตำแหน่งเจ้าพระยามหาอุปราชตามทำเนียบศักดินาพลเรือนด้วย ตำแหน่งนี้ ในจดหมายเหตุของมองซิเออร์ลาลูแบราชทูตฝรั่งเศสที่เข้ามาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ก็ว่ามีเจ้าพระยามหาอุปราชในครั้งนั้น ที่เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ได้ว่าที่เจ้าพระยามหาอุปราชนั้น ก็ไม่เป็นการประหลาดอันใด ด้วยเป็นผู้ที่มีความชอบต่อสมเด็จพระบรมโกษฐ์ ยิ่งกว่าผู้อื่น แลมีหลักฐานอีกประการหนึ่งในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ถึงอสัญกรรม โปรดให้เรียกว่าพระศพเหมือนเจ้า ข้อนี้สมกับความในระยะทางราชทูตลังกาข้างตอนปลายกล่าวถึง เจ้าพระยามหาอุปราชถึงอสัญกรรม" เจ้าพระยามหาอุปราชมีนามตามทำเนียบว่า เจ้าพญามหาอุปราชชาติวรวงษองคภักดีบดินทรสุรินทรเดโชไชยมไหยสุริยภักดีเสนาบดีอญาธิราชถือศักดินา ๑๐๐๐๐

ความยินดีปราสัยทูตานุทูตตามสมควร แล้วบอกว่าจะนัดกำหนดวันเข้าเฝ้าให้ทราบต่อภายหลัง เมื่อเสร็จสนทนากับเจ้าพระยามหาอุปราชแล้วทูตานุทูตก็ลากลับมาพักอาศัยอยู่ที่บ้านวิลันดา

"ตั้งแต่ข้าราชการไทยได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ว่าราชทูตลังกาเข้ามาถึง พระองค์ก็มีรับสั่งให้เจ้าพนักงานจ่ายของหลวงจากท้องพระคลังมาเลี้ยงดูราชทูตแลพวกผู้คนที่มาด้วยทั่วถึงกันตลอดเวลาอยู่ในกรุงสยาม เพราะฉนั้นเมื่อราชทูตมาถึงที่พักแล้ว จึงมีเจ้าพนักงานนำเสบียงอาหารทั้งคาวหวานแลสิ่งของเครื่องใช้สอยต่าง ๆ อันเป็นของพระราชทานมาให้แก่พวกทูตเป็นหลายอย่าง ใช่แต่เท่านั้น ต่อมาเจ้าพนักงานได้นำเงินบาท เงินปลีกจากพระคลัง มาแจกจ่ายแก่พวกทูตเป็นของพระราชทานให้ใช้สอยด้วย นอกจากนี้เจ้าพนักงานยังสั่งพวกพ่อค้าให้หาสิ่งของต่าง ๆ มาขายที่ ๆ พักของชาวลังกา ให้ซื้อหาของที่ต้องการได้โดยง่ายแลให้อาราธนาอธิการสงฆ์ตามวัดให้หมั่นมาเยี่ยมเยียนพวกชาวลังกา แลมาสวดภาณปริตให้เจริญความเลื่อมใสศรัทธา และเป็นโอกาสที่พวกชาวลังกาจะได้บำเพ็ญกุศลมิได้ขาด"

อีกตอนหนึ่งรายงานราชทูตดำเนินความว่า "ต่อมาอีก ๔ วัน ถึง ณ วันจันทร์ (เดือน ๑๑) แรม ๔ ค่ำ มีข้าราชการ ๒ คน มาพาพวกทูตานุทูตไปที่วัดอีกแห่งหนึ่ง วัดนี้มีกุฎีพระสงฆ์มาก พระอุโบสถหลังคา ๓ ชั้น มุงด้วยกระเบื้องเคลือบ หน้าพระอุโบสถมี

เจดีย์ปิดทอง ๒ องค์ เมื่อพวกทูตานุทูตนมัสการพระแล้วพักอยู่หน่อยหนึ่ง แล้วเจ้าพนักงานมาเชิญไปยังบ้านเจ้าพระยามหาอุปราชที่ ๒ๆ กับขุนนางผู้ใหญ่อีกหลายคนพากันต้อนรับเลี้ยงอาหารพวกทูตานุทูต เมื่อเลี้ยงอาหารแลกินหมากพลูเสร็จแล้ว จัดพวกระบำอันแต่งตัวล้วนด้วยเครื่องปักทอง มาร้องแลรำให้พวกทูตานุทูตดูแล้วพวกทูตานุทูตจึงลากลับไปที่พัก

"วันรุ่งขึ้นเวลาเช้า ข้าราชการไทย ๒ คนไปรับทูตานุทูตมาขึ้นท่าขี่ม้าไปเที่ยวตามในเมือง ไปถึงถนนแห่งหนึ่งมีโรงช้างต้นหลังคา ๒ ชั้น ปิดลายทองอยู่ข้างหนึ่ง มีโรงม้าต้นหลังคา ๒ ชั้นปิดลายทองเหมือนกันอยู่ข้างหนึ่ง เหลือที่จะประมาณได้ว่า ช้างพลายพังแลม้าต้นมีมากน้อยเท่าใด เพราะถนนสายนี้มีแต่โรงช้างโรงม้าตลอด เจ้าพนักงานจัดให้ทูตานุทูตพักที่ศาลาแห่งหนึ่ง ซึ่งอยู่ข้างโรงม้าเพื่อที่จะให้ดูกระบวนแห่กฐินบูชา พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาพระราชฐานกฐิน ณ วัดอุชาโยธรัตนารามในวันนี้ กระบวนแห่กฐินเป็นดังนี้ คือแรกเป็นกระบวนช้างเครื่อง มีคนสพายดาบสรวมตลอมพอกนั่งถือธงบนหลังช้าง ต่อมาถึงขบวนคนขี่ม้าแล้วถึงกระบวนคนเดินเท้า กระบวนหนึ่งเป็นพลถือดาบฝักลายทองบ้างถือธนูสพักแล่งบ้าง แบกปืนบ้าง ต่อมาถึงกระบวนพลเดินเท้า ถือธงชายแลธงปฎากคันปิดทอง แล้วถึงกระบวนพลอีกพวกหนึ่งล้วนรูปร่างล่ำสัน ถือตระบองทอง อีกกระบวนหนึ่งถือดาบฝักเงิน แล้ว

ถึงกระบวนเครื่องดนตรีมีแตรฝรั่ง แตรงอนปี่กลองใหญ่ แลกลองเล็ก เดินประโคมไปตามทาง ต่อมาถึงช้างผูกเครื่องห้อยภู่จามรี ๒ ตัว มีข้าราชการนั่งถือพานทองรองไตรอยู่ในสัปคับ มีธงฉัตรแลหอกแซงข้างอย่างละคู่ แลมีช้างพังเดินตามไป ๒ ข้าง มีคนขี่ช้างละ ๓ คน ต่อนั้นถึงช้างข้าราชการแต่งอย่างกล่าวมาแล้ว แต่ถือถาดทองรองเครื่องบริขาร มีเด็กน้อย ๆ ขี่ช้างพังถือเครื่องยศ คือดาบแลพานหมากเป็นต้น ตามข้าราชการนั้น

"ต่อนี้ถึงกระบวนใหญ่ ล้วนพลเดินเท้า ถือดาบแลอาวุธ ๕ อย่าง ทั้งธงและกระฉิ่ง พ้นกระบวนนี้ถึงช้างพลายตัวหนึ่งแต่งเครื่องดอกไม้สดมีขุนนางนั่งถือผ้าไตรไปบนสัปคับ มีคนถือฉัตรแลธงเดินแซง ๒ ข้าง ข้างหลังมีกระบวนเด็กถือเครื่องยศตามกระบวนช้างขุนนางอย่างว่านี้มีต่อมาอีกหลายกระบวน

"แล้วถึงกระบวนพลเดินเท้า เดินเป็น ๔ สาย ถือเส้นเชือกเพื่อให้คนเดินให้ได้ระยะกันทุกสาย ที่นำหน้าถือธงปักทองแล้วถึงกระบวนช้างทั้งพลายแลพังเดินเรียงตามกันเป็นแถว ล้วนผูกเครื่องแลบรรทุกของไทยธรรมสำหรับถวายพระสงฆ์ ต่อนั้นถึงกระบวนขุนนางขี่ช้างคือเป็นข้าราชการตำแหน่งในกรมวัง ๒ คน แล้วตำแหน่งเจ้ากรมรถ ตำแหน่งเจ้ากรมแสง ตำแหน่งกรมภูษามาลา ๒ คน ตำแหน่งเจ้าพนักงานผู้รักษาเครื่องราชูปโภค ๒ คน ตำแหน่งเจ้าพนักงานพระคลัง ๒ คน ตำแหน่งนายพลเรือเจ้ากรมฝีพาย ๒ คน ตำแหน่งกรมม้า ๒ คน ตำแหน่งกรมพระคลังสวน ๒ คน ต่อมา

ถึงสัปปุรุษนับด้วยร้อยแลพันทั้งชายแลหญิง ล้วนเอาผ้าไตรหรือเครื่องบริขารทูนศีศะไปในกระบวน ต่อนี้ถึงอนุราชทั้ง ๒ พระองค์ทรงเสลี่ยงปิดทองประดับกระจก ราวพนักทำด้วยงามีคนหามแลกั้นพระกลดทั้ง ๒ พระองค์ มีข้าในกรมเชิญเครื่องตามเสด็จเป็นอันมาก ต่อมาถึงเจ้าพระยามหาอุปราชนั่งเสลี่ยงคนหามแลกั้นสัปทน มีคนถือเครื่องยศตาม ต่อกระบวนเจ้าพระยามหาอุปราช ถึงเจ้าพระยามหาอุปราชที่สอง * นั่งแคร่มีคนหามและคนตาม ต่อนั้นถึงกระบวนพระยาช้างเผือกสีเหมือนทองแดง แต่งเครื่องทอง มีคนถือกระฉิ่งแซง ๔ คัน ธง ๔ คัน แลมีคนถือโต๊ะทองรองอ้อยแลกล้วยตาม ๘ โต๊ะ แลมีช้างพังเป็นบริวารด้วย ช้างพังนี้คนขี่ถือธงด้วย"

อีกตอนหนึ่งมีความว่า "ถึง ณ วันอังคาร เวลาค่ำประมาณ ๑๔ ชั่วโมง ก่อนอรุณ มีข้าราชการไทย ๒ คน ลงมาบอกทูตานุทูตว่า (ในค่ำวันนั้น) จะมีกระบวนแห่เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค ในการพระราชพิธีฝ่ายพระศาสนา กระบวนเสด็จจะผ่านที่พักราชทูตมา กระบวนพิธีที่ทูตานุทูตได้เห็นนั้นดังนี้ คือตามบรรดาวัดริมฝั่งแม่น้ำทั้ง ๒ ฟาก ทุกวัดต่างปักไม้ไผ่ลำยาวขึ้นเป็นเสาโน้มปลายไม้ลงมาผูกเชือกชักโคมต่าง ๆ (ครั้นได้เวลา) พระเจ้า-

---

* สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพประทานอธิบายว่า ข้าราชการผู้นี้ในจดหมายระยะทางทูตลังกาฉบับภาษาอังกฤษเรียกว่า เซกันสพคิง จึงแปลว่า เจ้าพระยามหาอุปราชที่ ๒ ที่จริงคงจะเป็นพระยาพิพัฒนโกษาปลัดทูลฉลองกรมท่า พระยาพิพัฒนโกษาคนนี้ปรากฏนามในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่าเป็นบุตรเขยเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ เมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ถึงอสัญกรรมแล้ว ได้เป็นที่เจ้าพระยาพระคลังต่อมา

กรุงศรีอยุธยาเสด็จโดยกระบวนเรือพร้อมด้วยกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สมเด็จพระเจ้าลูกเธอและเจ้าพระยามหาอุปราช เรือที่เสด็จล้วนปิดทองมีกัญญาดาดสีแลผูกม่านในลำเรือปักเชิงทองแลเงิน มีเทียนจุดตลอดลำ มีเรือข้าราชการล้วนแต่งประทีปแห่นำตามเสด็จด้วยเป็นอันมาก แลในการพิธีนี้ ยังมีโคมกระดาษทำเป็นรูปดอกบัวสีแดงบ้าง สีขาวบ้าง มีเทียนจุดอยู่ในนั้น ปล่อยลอยน้ำลงมาเป็นอันมาก จะนับจะประมาณมิได้ นอกจากลอยโคมยังมีการจุดดอกไม้น้ำกันอีกเป็นอันมาก แลมีระบำดนตรีเล่นมาในเรือด้วย ต่อกระบวนเสด็จถึงเรือกระบวนแห่ผ้าไตรและเครื่องบริขารเป็นของทรงพระราชอุทิศแก่พระสงฆ์ ตามพระอารามในพระนครและพระอารามที่อยู่ตามริมแม่น้ำในการพระราชพิธีนี้"

อีกตอนหนึ่ง มีความว่า "ณ วันพุธที่ ๗ เดือนสุริยคติ ตุลา (คม) เวลาเช้าข้าราชการไทย ๒ คน เอาเรือมารับพวกทูตานุทูตไป ณ ที่แห่งหนึ่งซึ่งไม่ห่างกับจวนเจ้าพระยามหาอุปราช ที่นั้น มีหอ ๘ เหลี่ยมหลังคา ๒ ชั้น ข้างในผูกม่านสีต่าง ๆ แลปูพรมลายทอง เจ้าพระยามหาอุปราชนั่งอยู่บนเตียงมีเครื่องยศตั้งอยู่ทั้ง ๒ ข้าง คือ ดาบฝักทอง พานทองเป็นต้น มีม่าน ๒ ไขอยู่ข้างหน้า หน้าม่านออกมามีข้าราชการหมอบอยู่หลายคน เจ้าพนักงานพาพวกทูตานุทูตเข้าไปหาเจ้าพระยามหาอุปราช เจ้าพระยามหาอุปราชทักทายปราศรัย

แลเลี้ยงหมากพลูแล้วจึงให้ดูพระคัมภีร์ต่าง ๆ ซึ่งในลังกาทวีปหาฉบับไม่ได้ บอกว่าพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจะพระราชทานหนังสือคัมภีร์ทั้งปวงนี้ให้ออกไปกับคณะสงฆ์ ที่จะไปให้อุปสมบทในลังกาทวีป เมื่อทูตานุทูตได้กระทำนมัสการพระคัมภีร์ทั้งปวงแล้ว เจ้าพระยามหาอุปราชให้ยกสำรับคาวหวานมาเลี้ยงพวกทูตานุทูตแล้วจึงลากลับไปยังที่พัก"

และอีกตอนหนึ่งมีความว่า "ครั้นถึง ณ วันพฤหัสบดีเดือนยี่ขึ้นค่ำ ๑ รุ่งอรุณแล้วได้ ๑๐ โมง เจ้าพระยามหาอุปราชเองเป็นผู้เชิญพระพุทธรูปขึ้นสู่เรือกำปั่น ประดิษฐานไว้เหนือบัลลังก์ที่ได้จัดตั้งเตรียมไว้ในห้องบาหลีเรือกำปั่นนั้น ส่วนพระธรรมแลพระราชสาสนก็ตั้งไว้เหนือบัลลังก์อย่างเดียวกัน แต่หีบเครื่องราชบรรณาการนั้นให้เอาลงบรรทุกไว้ในระวางท้องเรือ ในขณะเมื่อพระสงฆ์มีพระอุบาลีมหาเถรเป็นต้น ขึ้นบนกำปั่นนั้นเสียงคนร้องสร้องสาธุการออกเซงแซ่ ทั้งยิงปืนแลประโคมเครื่องดนตรีรื่นเริงทั่วไปใน ท้องน้ำ พระสงฆ์สามเณรขึ้นแล้วทูตานุทูตไทยจึงขึ้นกำปั่น พระเจ้ากรุงศรีอยุธยามีรับสั่งให้เจ้าพนักงานเชิญพระพรมาพระราชทานแก่ทูตานุทูตลังกาว่า ให้กลับไปบ้านเมืองโดยสวัสดิภาพเถิด"

สมควรกล่าวถึงเรื่องบ้านของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์แทรกลงไว้ตรงนี้ด้วย สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพิจารณารายงานราชทูตลังกาแล้วรับสั่งไว้ว่า บ้านเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์นั้นตามที่พระยาโบราณราชธานินทร์สอบสวนได้ความว่า อยู่ที่ริมประตู

จีน ทางใต้ของพระนคร แต่ที่ ๆ ราชทูตลังกาไปจะเป็นสถานที่อันใดยังทรงคิดไม่เห็น บางทีจะเป็นในจวนเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์เองก็เป็นได้ ข้าพเจ้าตรวจสอบแล้วเห็นว่าที่บริเวณประตูจีนนั้นเป็นบ้านและสำนักราชการของเจ้าพระยาพระคลังมาตั้งแต่สมัยเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ แผนที่พระนครศรีอยุธยาที่ฝรั่งเศสทำไว้กำหนดหมายว่าที่ตรงนั้นเป็น HOTEL DE PHAUCON คือศาลาว่าการของเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ ในสมัยหมอแกมป์เฟอร์ มากรุงศรีอยุธยาเมื่อต้นรัชกาลสมเด็จพระเพทราชาก็ไปหาเจ้าพระยาพระคลังเป็นทางราชการที่นั่นแต่ไปหาเป็นการส่วนตัวที่บ้านอีกแห่งหนึ่งต่างหาก ท่านองความเป็นว่า ที่ประตูจีนนั้นมีศาลาว่าการของเจ้าพระยาพระคลังด้วย มีบ้านที่อยู่ตามตำแหน่งของเจ้าพระยาพระคลังด้วย สถานที่ทั้งสองแห่งนี้อยู่ใกล ๆ กัน ปรากฏว่าเจ้าพระยาอภัยราชาซึ่งจะกล่าวต่อไปก็อยู่ที่บ้านริมประตูจีนนี้เหมือนกัน

เมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ถึงอสัญกรรม พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวว่า "ครั้นถึง ณ เดือนสี่ในปีนั้น เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ผู้ว่าที่โกษาธิบดี ป่วยเป็นลมอัมพาตสี่เดือนถึงแก่กรรม ทรงพระกรุณาพระราชทานโกศฐให้แต่งศพใส่เครื่องชฎาอย่างเจ้าต่างกรม ให้เรียกว่าพระศพ ให้ทำเมรุ ณ วัดไชยวัฒนาราม แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิง แล้วโปรดตั้งพระยาพิพัฒโกษาบุตรเขยเจ้าพระยาชำนาญ เป็นพระยาพระคลังว่าที่โกษาธิบดีสืบไป"

พระราชพงศาวดารกล่าวถึงเรื่องเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ถึงอสัญกรรมต่อเนื่องจากที่กล่าวถึงราชทูตลังกาเข้ามาขอคณะสงฆ์ ปีที่ราชทูตเข้ามาพระราชพงศาวดารว่า จุลศักราช ๑๑๑๕ ปีรกาเบญจศกหรือ พ.ศ. ๒๒๙๖ ฉนั้นเมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ล้มป่วยเมื่อเดือน ๔ ปีนั้น และป่วยอยู่ ๔ เดือนจึงถึงอสัญกรรม ก็เป็นอันว่าท่านถึงอสัญกรรมในปีจุลศักราช ๑๑๑๖ หรือ พ.ศ. ๒๒๙๗ แต่ได้ความตามจดหมายเหตุราชทูตลังกาและราชทูตไทยในครั้งนั้นว่า เมื่อส่งคณะทูตลังกาออกไปแล้ว ตัวราชทูตไปป่วยถึงแก่กรรมที่เมืองธนบุรี ได้ทำการฌาปนกิจศพที่วัดพระโขนง ครั้นออกจากปากน้ำเจ้าพระยาไปแล้ว เรือคณะทูตลังกากับเรือคณะสงฆ์ไทยเกิดพลัดกันเรือที่บรรทุกคณะสงฆ์ไทยไปถูกพายุเสากระโดงหักและคลื่นซัดจนเรือคายหมันน้ำรั่วเข้าเรือ ต้องไปพักซ่อมแซมที่นครศรีธรรมราช สมเด็จพระบรมโกษฐ์โปรดให้คณะสงฆ์ไทยกลับคืนไปกรุงศรีอยุธยาเสียคราวหนึ่ง ระหว่างนั้นเจ้าพระยามหาอุปราชถึงอสัญกรรม และเกิดเหตุเรือกำปั่นหลวงไปอัปปางในมหาสมุทรอินเดียลำหนึ่ง กำปั่นใหญ่ทอดสมออยู่ที่ปากน้ำถูกพายุล่มอีก ๔ ลำ สมเด็จพระบรมโกษฐ์เกิดท้อแท้พระราชหฤทัย ภายหลังมีเรือวิลันดาลำหนึ่งเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา นายเรือกราบทูลรับอาสาพาคณะสงฆ์ไปส่งประเทศลังกา จึงได้ทรงแต่งคณะทูตไทยพาคณะสงฆ์ไป เรือราชทูตและคณะสงฆ์ออกจากปากน้ำเจ้าพระยา เมื่อวันพุธ เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ ปี

วอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๑๔ หรือ พ.ศ. ๒๒๙๕ จึงเชื่อเป็นแน่ได้ว่าเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ถึงแก่อสัญกรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๕ ตอนต้นปี พระราชพงศาวดารลงศักราชช้าไป ๒ ปี

เจ้าพระยาราชภักดี

เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์มีบุตรชายชื่อสว่างคนหนึ่ง บุตรชายชื่ออรุณคนหนึ่ง บุตรชายชื่อจันทร์คนหนึ่ง บุตรหญิงชื่อจำรัสเป็นท่านผู้หญิงในเจ้าพระยาพระคลังดังกล่าวมาแล้วคนหนึ่ง บุตรชายชื่อนากคนหนึ่ง บุตรหญิงชื่อแก้วเป็นท้าวอินทรสุริยาคนหนึ่ง บุตรหญิงชื่อปุก เป็นท้าววรจันทร์คนหนึ่ง บุตรชายชื่อขนมต้มเป็นพระยาทิศฎาจตุรงค์คนหนึ่ง บุตรชายชื่อด่อนคนหนึ่ง และบุตรหญิงชื่อจีนอีกคนหนึ่ง จะขอกล่าวถึงท่านเหล่านี้เป็นบางท่าน

นายสว่างนั้นได้ความว่าแต่เดิมเป็นพระยาราชภักดี* ครั้น พ.ศ. ๒๒๙๕ เจ้าพระยาอไภยมนตรีผู้ว่าที่สมุหนายก** ถึงอสัญกรรม สมเด็จพระบรมโกษฐ์จึงโปรดเกล้าเลื่อนพระยาราชภักดีเป็นเจ้าพระยาให้ว่าที่สมุหนายกด้วย พระราชพงศาวดารกล่าวถึงราชการที่ท่านได้

---

* นามตามทำเนียบว่า พระราชภักดีศรีรัตนราชสมบัติพิริยภาหะ นา ๕๐๐๐ จางวางกรมพระคลังมหาสมบัติ

** เจ้าพระยาอไภยมนตรีผู้นี้ คือหลวงจ่าแสน ที่ปรากฏตามพระราชพงศาวดารฉบับพระจักรพรรดิพงษ์ซึ่งข้าพเจ้าได้ยกมากล่าวแล้ว เมื่อสมเด็จพระบรมโกษฐขึ้นครองราชสมบัติ ได้โปรดเกล้าให้ท่านเป็นเจ้าพระยาอไภยมนตรี ว่าที่สมุหนายกในคราวเดียวกับที่ทรงตั้งขุนชำนาญ เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์

ปฏิบัติอย่างหนึ่งว่า "แลเจ้าพระยาราชภักดีจึงกราบทูลพระกรุณาว่า เลขจัดพลัดที่ไม่มีมุลนาย หลบหลีกอยู่ ณ หัวเมืองทั้งหลายมีเปนอันมาก จะขอพระราชทานให้ไปเกลี้ยกล่อมเข้ามาให้คงหมู่หมวด จะให้รับราชการแผ่นดิน ผู้คนจะได้มั่งคั่งขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดให้กระทำตามคำซึ่งกราบทูลนั้น เจ้าพระยาราชภักดีก็จัดแจงแต่งข้าหลวง ให้ถือตราพระราชสีห์ออกไปเกลี้ยกล่อมเลขจัดพลัด ณ หัวเมืองวิเศษไชยชาญ เมืองสุพรรณบุรี เมืองนครไชยศรี เมืองพรหมบุรี เมืองอินทบุรี เมืองสิงคบุรี เมืองสรรคบุรี เมืองไชยนาทบุรี เมืองมโนรมย์ เมืองอุไทยธานี เมืองนครสวรรค์ ได้คนเปนอันมาก ที่มีมุลนายก็เข้าหาเจ้าหมู่มุลนายเดิม ที่หาเจ้าหมู่มุลนายมิได้ก็เข้าหาเจ้าหมู่มุลนายใหม่ ส่งสารบาญชีขึ้นกรมพระสัสดี ได้เลขไพร่หลวงแลสังกัดพรรค์แลเลขหัวเมืองขึ้นครั้งนั้นมากเปนหลายหมื่น รับราชการแผ่นดินสืบไป" การสำรวจเลขสมสังกัดพรรค์เป็นการสำคัญแก่บ้านเมืองอย่างไรนั้น โปรดดูพระอธิบายของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพในเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาล ที่ ๒

เมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๙ เกิดเรื่องขึ้นแก่ท่านผู้นี้ถึงต้องรับพระราชอาญา ปรากฏตามพระราชพงศาวดารว่า "ในปีนั้นมีหนังสือบอกเมืองนครศรีธรรมราชส่งเข้ามาว่า กองช้างไปโพนช้างคล้องต้องช้างพลายสีประหลาดช้างหนึ่ง สูงสามศอกสิบนิ้ว จักขุแลเล็บขนแลหาง

ข่าวทั้งสิ้น โกษาธิบดีกราบทูลพระกรุณา จึงมีพระราชดำรัศให้หลวงราชวังเมืองออกไปฝึกชำนิแล้วให้นำเข้ามา

"ฝ่ายเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ผู้ว่าที่โกษาธิบดีเจ้าพระยาราชภักดี ผู้ว่าที่สมุหนายก ให้มีตราพระราชสีห์แลตราบัวแก้วออกไปให้กรมการหัวเมืองทำโรงรายทาง ให้เปนมรฎปมียอดแลหางหงษ์กระจังเปนโรงพักตามระยะทาง เจ้าเมืองกรมการทั้งปวงปฤกษากันว่าไม่เคยทำ จึงบอกเข้ามาขอนายช่างอำนวยการออกไปบอกการเมืองละคน ครั้นเอาหนังสือบอกขึ้นกราบทูล จึงมีพระราชโองการให้ถามเจ้าพระยาทั้งสองว่า แต่โรงรายทางจะหยุดพักแห่งละวันสองวันก็จะมา ถ้าจะให้ทำเปนโรงมรฎปแล้ว แลเมื่อมาถึงกรุงเทพมหานครนั้นจะทำโรงรับไว้เปนอย่างไรเล่า นี่ฤๅจะช่วยทำนุบำรุงอาณาประชาราษฎรให้อยู่เปนศุข จึงโปรดให้ภาคโทษเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ไว้ครั้งหนึ่ง แต่เจ้าพระยาราชภักดีนั้นให้ลงพระราชอาชญาโบยหลังยี่สิบที"

เรื่องการรับช้างนี้ พิจารณาตามพระราชพงศาวดารก็ดูแปลกประหลาด เพราะก่อนหน้าที่เจ้าพระยาราชภักดีเป็นสมุหนายกไม่นานนักก็เคยได้รับช้างเผือก ซึ่งพระเจ้ากรุงกัมพูชาส่งเข้ามาถวายช้างหนึ่ง พระราชทานนามว่า "พระวิเชียรหัสดินทร์" และในชั้นที่เจ้าพระยาราชภักดีเป็นสมุหนายกแล้วก็ได้รับช้างมีคุณวิเศษต่าง ๆ กันอีกถึง ๔ ช้าง คือจากนครศรีธรรมราช ๒ ช้าง พระราชทานนาม

ว่า พระบรมราชนาเคนทร์ช้างหนึ่ง พระบรมจักรพาฬช้างหนึ่ง ได้จากเมืองไชยาพระราชทานนามว่า พระบรมวิไชยคเชนทร์ช้างหนึ่ง และได้จากเมืองเพชรบุรีพระราชทานนามว่า พระบรมกุญชรอีกช้างหนึ่ง ตามทางที่ควรข้าราชการในกรมมหาดไทยและกรมท่าควรจะชำนิชำนาญในแบบแผนต่าง ๆ เนื่องในการรับช้าง

เจ้าพระยาอภัยราชา

บุตรชายเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ที่ชื่ออรุณนั้น ได้ความเป็นทีแรกจากพระราชพงศาวดารว่า ในรัชกาลสมเด็จพระบรมโกษฐ์รับราชการเป็นที่พระยาราชสุภาวดี* ปรากฏความตามพระราชพงศาวดารว่าท่านได้เป็นแม่ทัพไปราชการเมืองเขมรเมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๓ ดังต่อไปนี้ "ฝ่ายข้างกัมพุชประเทศ นักพระสถาองค์อิงไปขอกองทัพญวนมาตีกรุงกัมพูชาธิบดี แลนักพระรามาธิบดีกับนักพระศรีไชยเชษฐสู้รบญวนมิได้ จึงพาสมัครพรรคพวกแตกหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทางเมืองปราจิณบุรี กรมการเมืองปราจิณบุรีส่งหนังสือบอกเข้ามาสมุหนายกกราบบังคมทูล จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าหลวงออกไปรับเจ้าเขมรทั้งสอง กับสมัครพรรคพวกเข้ามายังพระมหานครแล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งให้เกณฑ์พลหมื่นหนึ่ง ให้พระยาราชสุภาวดีออกไปตั้งชุมพลอยู่ ณ วัดพระเจดีย์แดง

---

* นามตามทำเนียบว่า ออกพระราชสุภาวะดีศรีสจะเทพณรายสมุหะมาตยาธิบดีศรีสุเรนทราเมศวรพระสุรัศวดีกลาง นา ๕๐๐๐

"ขณะนั้นพระยาพระรามรามัญคิดกลอุบายเข้าเรียนแก่ท่านอรรคมหาเสนาบดี ว่าจะอาสาไปทัพด้วยห้าสิบคน แต่ไม่มีอาวุธ ครั้นกราบทูลพระกรุณาโปรดให้จ่ายอาวุธให้ครบมือกันแล้ว พระยาพระรามกลับคิดขบถ เพลาค่ำยกไปโพธิ์สามต้นพาครอบครัวหนีไป แต่พระยากลางเมืองแลพระยาน้อยวันดีนั้นมิได้หนีไปด้วยพระยาพระราม สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบจึงดำรัศสั่งให้ข้าหลวงไปจับพวกมอญขบถ ไปทันที่ตำบลทุ่งบ้านรีบางแก้วจับได้ทั้งสิ้น มีพระราชโองการตรัศสั่งให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนพระยาพระรามแลพรรคพวก บรรดาชายทั้งปวงนั้นให้ประหารชีวิตเสียทั้งสิ้น เว้นไว้แต่ครอบครัวให้ไปอยู่ ณ บ้านโพธิ์สามต้นตามเดิม

"ครั้นถึงศุภวารดฤถีพิไชยฤกษ์ จึงพระยาราชสุภาวดีแลนายทัพนายกองทั้งปวงก็กราบถวายบังคมลา ยกกองทัพไปกรุงกัมพูชาธิบดีได้เจรจาความเมืองกัน แลนักพระสถาองค์อิงก็อ่อนน้อมยอมขึ้นแก่กรุงเทพมหานคร ขอเปนข้าขัณฑสิมา พระยาราชภักดี* ก็กลับทัพยังพระมหานคร กราบทูลข้อราชการนั้นให้ทราบ"

เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๘ เจ้าพระยาราชภักดีผู้ว่าที่สมุหนายกป่วยเป็นวัณโรคที่หลังถึงอสัญกรรม จึงโปรดเกล้าให้เลื่อนพระยาราชสุภาวดีเป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ว่าที่สมุหนายกสืบแทนต่อมา ความปรากฏว่าในปีนั้น กรมพระราชวังบวรเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์สิ้นพระชนม์

---

* ควรจะเป็นพระยาราชสุภาวดี

ระหว่างโทษ ครั้น พ.ศ. ๒๓๐๐ กรมหมื่นเทพพิพิธ เจ้าพระยาอภัยราชา เจ้าพระยามหาเสนา ผู้ว่าที่สมุหพระกลาโหมและพระยาพระคลังปรึกษาพร้อมกันนำความกราบบังคมทูลขอพระราชทานให้ตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร แต่เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตทรงทำเรื่องราวกราบทูลพระกรุณาว่าเจ้าพี่กรมขุนอนุรักษ์มนตรียังมีอยู่ขอพระราชทานให้เป็นกรมพระราชวังบวรจึงจะสมควร ตามพระราชพงศาวดารสมเด็จพระบรมโกษฐมีพระบรมราชโองการว่า "กรมขุนอนุรักษ์มนตรีนั้นโฉดเขลา หาสติปัญญาและความเพียรมิได้ ถ้าจะได้ดำรงถานาศักดิ์มหาอุปราชสำเร็จราชกิจกึ่งหนึ่งนั้น บ้านเมืองก็จะเกิดภัยพิบัติฉิบหายเสีย เห็นแต่กรมขุนพรพินิต กอรปด้วยสติปัญญาเฉลียวฉลาดหลักแหลมสมควรจะดำรงเสวตรฉัตรครองราชสมบัติรักษาแผ่นดินสืบไปได้ เหมือนดังคำปฤกษาท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวง จึงดำรัสสั่งเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีว่า จงไปบวชเสียอย่าให้กีดขวาง เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีมิอาจขัดพระราชโองการได้ กลัวพระราชอาชญาก็ต้องจำพระไทยทูลลาไปทรงผนวช แล้วเสด็จขึ้นไปอยู่ ณ วัดลมุดปากจั่น จึงทรงพระกรุณาโปรดให้กระทำพระราชพิธีอุปราชาภิเศก ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท อัญเชิญเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตเถลิงถวัลยราช ณ ที่กรมพระราชวังบวร ฯ"

เมื่อ พ.ศ ๒๓๐๑ สมเด็จพระบรมโกษฐสวรรคต สมเด็จเจ้าฟ้า

อุทุมพรกรมขุนพรพินิตได้เสวยราชสมบัติ แต่เจ้าฟ้าเอกทัศกรมขุนอนุรักษ์มนตรีลาสิกขาบท เสด็จเข้ามาอยู่ในพระราชวังขวางเชิงอยู่ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมิรู้ที่จะทรงทำประการใด เพราะเป็นเจ้าพี่ร่วมพระอุทรเดียวกันและทรงเกรงพระทัยสมเด็จพระราชชนนี จึงยอมถวายราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าเอกทัศ แล้วออกทรงผนวชเสด็จไปประทับวัดประดู่ เมื่อเจ้าฟ้าเอกทัศได้ราชสมบัติแล้วทรงตั้งนายบุ่น พี่เจ้าจอมแมนพระสนมเอกเป็นพระยาราชมนตรีจางวางมหาดเล็ก และตั้งนายฉิมผู้น้องเป็นจมื่นศรีสรรักษ์ บุคคลทั้งสองก็กำเริบประพฤติวิปริตต่างๆ จนเป็นที่เดือดร้อนแก่ข้าราชการ จึงเกิดเหตุขึ้นดังข้อความตามพระราชพงศาวดารต่อไปนี้

"ฝ่ายพระยาราชมนตรีบริรักษ์นั้น เข้าออกในพระราชวังทั้งกลางวันกลางคืนไม่มีใครว่ากล่าวห้ามปรามได้ แล้วเจรจาคำหยาบประมาทหมิ่นขุนนางผู้ใหญ่ให้ได้ความเจ็บแค้น เจ้าพระยาอภัยราชา มีความโทมนัศ จึงปรึกษาด้วยพระยายมราช พระยาเพ็ชรบุรี หมื่นทิพเสนา กับนายจุ้ยนายเพงจัน อันเปนคนสนิทไว้ใจว่าพระเจ้าแผ่นดินชุบเลี้ยงพระยาราชมนตรีจมื่นศรีสรรักษ์ มีจิตรกำเริบกระทำการหยาบช้าต่าง ๆ ไม่ช้าบ้านเมืองก็จะเกิดจลาจลเปนแท้ อนึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ตรัศมอบราชสมบัติ แก่พระพุทธเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงผนวช จะได้ทรงมอบราชสมบัติแก่พระองค์นี้หามิได้ ตรัศทำนายไว้ว่าถ้าจะให้พระองค์นี้ครองสมบัติ บ้าน

เมืองก็จะพิบัติฉิบหาย ควรเราจะคิดกำจัดพระองค์นี้เสียจากเสวตร-ฉัตรจะไปเชิญเสด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงผนวชนั้นให้ลาผนวชออกมาเสวยราชสมบัติดังเก่าบ้านเมืองจึงจะเปนศุข พระยายมราช พระยาเพ็ชรบุรีจึงว่า ซึ่งจะคิดการทั้งนี้เปนการใหญ่จำจะไปทูลปฤกษากรมหมื่นเทพพิพิธดูก่อน ด้วยเธอเปนเจ้าผู้ใหญ่ จะเห็นควรไม่ควรประการใด เจ้าพระยาอไภยราชาก็เห็นชอบด้วย ครั้นเพลาค่ำจึงพากันไป ณ วัดกระโจมเข้าเฝ้ากรมหมื่นเทพพิพิธ* แล้วกราบทูลปฤกษาตามคดีซึ่งคิดกันนั้น กรมหมื่นเทพพิพิธก็ตรัสว่าข้าก็เห็นด้วย แต่เกรงว่าขุนหลวงหาวัด ท่านจะไม่ยอมสึกออกมาครองราชสมบัติเราจำจะไปทูลปฤกษาพระองค์ท่านดูก่อน ถ้าท่านยอมด้วยแล้วจึงคิดทำการ

"ครั้นค่ำอีกวันหนึ่ง กรมหมื่นเทพพิพิธกับขุนนางทั้งสี่คน ก็พากันไปเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงผนวช ณ วัดประดู่ แล้วกราบทูลความซึ่งคิดกันนั้น ครั้นได้ทรงทราบจึงตรัสว่า รูปเปนสมณ จะคิดอ่านการแผ่นดินด้วยนั้นไม่ควร ท่านทั้งปวงเห็นควรประการใดก็ตามจะคิดกันเถิด กรมหมื่นเทพพิพิธกับขุนนางทั้งสี่ก็เข้าใจว่าทรงยอมแล้ว ก็ทูลลากลับมา

"ฝ่ายพระเจ้าอยู่หัวทรงผนวช จึงทรงพระดำริห์ว่า คนเหล่านี้คิดขบถจะทำการใหญ่ ถ้าเขาทำการสำเร็จจับพระเชษฐาได้แล้วเขาจะมาจับเราเสียด้วย จะยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นครองราชสมบัติ

---

* กรมหมื่นเทพพิพิธ ทรงผนวชอยู่วัดกระโจม

เราสองคนพี่น้องก็จะพากันตาย จะนิ่งไว้มิได้จำจะไปทูลพระเจ้าพี่ให้รู้พระองค์จึงจะชอบ ครั้นรุ่งขึ้นเช้าจึงเสด็จเข้ามาในพระราชวังเข้าเฝ้าพระเชษฐาธิราช ถวายพระพรแถลงรหัศเหตุนั้นให้ทราบสิ้นทุกประการ แล้วถวายพระพรว่า อาตมภาพเปนสมณจะเกี่ยวข้องสิกขาบทจะรับพระราชทานแต่ชีวิตคนเหล่าร้ายอย่าให้ถึงตาย แล้วถวายพระพรลากลับไปอาราม

"สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจึงมีพระราชโองการตรัศสั่งเจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจทั้งแปดกรมให้ไปจับคนร้าย ให้ข่าวปรากฏไปว่ามีผู้เปนโจทย์มาฟ้องว่าคิดการขบถ ได้แต่ตัวเจ้าพระยาอไภยราชา พระยายมราช พระยาเพ็ชรบุรี นายจุ้ยสี่คนให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนแล้วจำไว้ แต่หมื่นทิพเสนากับนายเพงจันนั้นหนีไปหาได้ตัวไม่

"ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธทรงทราบเหตุก็หนีจากวัดกระโจมไปอยู่ ณ วัดพระผแนงเชิง ครั้งนั้น เจ้ากรมปลัดกรมแลข้าในกรมทั้งปวงมีความกระตัญญูสวามิภักดิรักเจ้ามาพร้อมกันเปนอันมาก ช่วยกันตั้งค่ายล้อมวัดไว้ป้องกันรักษาเจ้าของตน ตำรวจติดตามไปจับกรมหมื่นเทพพิพิธนั้นมิได้ตัว พวกข้าในกรมออกป้องกันไว้ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ จึงแต่งข้าหลวงที่ฉลาดไปทูลแก่กรมหมื่นเทพพิพิธว่า ทรงพระกรุณาดำรัศว่าเจ้าเปนคนสัจซื่อ เกิดเหตุทั้งนี้เปนเพราะเจ้ากรมปลัดกรมคิดอ่านเอง ให้เจ้าส่งตัวเจ้ากรม

ปลัดกรมมาถวายโดยดี ทรงพระกรุณามิได้เอาโทษแก่เจ้า เจ้ากรมหมื่นเทพพิพิธกลัวพระราชอาชญาก็รับว่าจะส่งตัวให้ เจ้ากรมปลัดกรมรู้ตัวก็หนีไปทั้งบุตรภรรยา แต่ปลัดกรมนั้นไปผูกคอตายเสีย เจ้ากรมนั้นหารู้ว่าหนีไปแห่งใดไม่ตามไม่ได้ตัว พวกข้าในกรมก็แตกหนีกระจัดพลัดพรายกันไป แต่ตัวเจ้ากรมหมื่นเทพพิพิธนั้นพาบุตรชายหลายองค์หนีไปข้างตะวันตก พวกข้าหลวงติดตามไปจับได้ ณ ป่าพระแท่นดงรัง กุมเอาตัวมาถวายกับทั้งบุตร ทรงพระกรุณาให้สึกออกคุมตัวไว้"

เมื่อเกิดเหตุวุ่นวายคราวนี้แล้วไม่ช้า พม่าก็ยกทัพเข้ามารุกรานพระราชอาณาเขต เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๒ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเหตุการณ์จึงขอเชิญพระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องพงศาวดารเรารบพม่าครั้งกรุงศรีอยุธยา มาลงไว้ดังต่อไปนี้

"เหตุที่พม่ามาตีเมืองไทยคราวนี้ เดิมเมื่อพระเจ้าอลองพญาตีได้เมืองหงษาวดีแล้วกลับขึ้นไปเมืองรัตนสิงค์ ประสงค์จะไปปราบปรามพวกกระแซซึ่งมาบุกรุกเขตรแดนพม่าข้างฝ่ายเหนือ ขณะนั้นทางเมืองมอญมีขุนนางคนหนึ่ง ซึ่งเคยเป็นแม่ทัพของพระยาหงษาวดีอยู่แต่ก่อน ยังหลบหลีกอยู่ได้ ครั้นเห็นได้ท่วงทีจึงซุมสมัครพรรคพวกเข้าปล้นเมืองสิเรียม อันอยู่ปากน้ำเมืองหงษาวดี ด้วยเมืองสิเรียมเป็นเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศ มีทรัพย์สมบัติบริบูรณ์ข่าวทราบถึงแม่ทัพพม่าที่อยู่ใกล้เคียงก็ยกกองทัพมาจะตีเอาเมือง

สิเรียมคืน พระยามอญเห็นว่าจะสู้ไม่ได้ จึงเก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติโดยสารเรือกำปั่นฝรั่งเศสหนีไปจากเมือง หมายว่าจะไปอาศัยอยู่ที่เมืองปอนดิเจรี อันเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสในอินเดีย แต่เรือกำปั่นนั้นถูกพายุใหญ่ซัดมาทางตะวันออก จึงแวะมาอาศัยซ่อมแซมที่เมืองมฤท พม่ามีหนังสือมาถึงพระยาตะนาวศรีว่า พระยามอญนั้นเป็นขบถฝรั่งพาหนีมา ขอให้ไทยจับส่งไปให้ทั้งตัวแลเรือกำปั่นที่รับมานั้นด้วย ข้างไทยตอบไปว่าเรือกำปั่นฝรั่งเศสถูกพายุซัดมาขออาศัยซ่อมแซมที่เมืองมฤท ไม่มีเหตุอันใดจะจับกุมไว้ ครั้นซ่อมแซมเสร็จแล้วก็ปล่อยให้ไป ซึ่งว่ามีพวกขบถคดโท่หมาในเรือด้วยนั้นหาทราบไม่ พระเจ้าอลองพญาได้ทราบความก็ขัดเคืองไทยแต่ยังนิ่งอยู่

"ครั้นถึงฤดูแล้ง ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๐๒ พระเจ้าอลองพญาลงมาฉลองพระเกษธาตุที่เมืองร่างกุ้ง ซึ่งได้สั่งให้ลงมือปฏิสังขรณ์แต่เมื่อตีเมืองได้ เมื่อการฉลองพระธาตุเสร็จแล้ว พระเจ้าอลองพญาให้มังระราชบุตรที่ ๒ กับมังฆ้องนรธายกกองทัพมีจำนวนพล ๘,๐๐๐ ลงมาตีเมืองทวายซึ่งยังตั้งแข็งเมืองอยู่ ครั้นตีได้เมืองทวายแล้ว มังระทราบความว่า เรือกำปั่นพวกพ่อค้าพากันหนีมาอาศัยอยู่ในแดนไทยที่เมืองตะนาวศรีและเมืองมฤทหลายลำ รวบรวมขนเอาทรัพย์สมบัติมาด้วยเป็นอันมาก แลสืบได้ความว่าที่เมืองตะนาวศรีแลเมืองมฤทนั้น กำลังรี้พลไทยที่จะป้องกันรักษาหามีเท่าใดไม่ จึงบอกความไปทูลพระเจ้าอลองพญาที่เมืองร่างกุ้ง พระเจ้าอลอง

พญาเห็นได้ท่วงทีก็ยกข้อที่ไทยไม่ยอมส่งตัวพระยามอญกับเรือกำปั่นฝรั่งเศสให้นั้นขึ้นอ้างว่าไทยทำให้เสียทางไมตรี สั่งให้มังระยกกองทัพเลยลงมาตีเมืองตะนาวศรีแลเมืองมฤททั้ง ๒ เมือง กองทัพพม่ายกล่วงแดนไทยเข้ามาครั้งนั้น จะเป็นด้วยเหตุใดไทยจึงมิได้ตระเตรียมต่อสู้หาปรากฏชัดไม่ ได้ความแต่ว่าพม่าตีเมืองได้โดยง่ายทั้งเมืองตะนาวศรีและเมืองมฤท จนพม่าปลาดใจว่าไทยทำไมจึงค่อนแอถึงเพียงนั้น จึงเลยเป็นเหตุให้พม่ากำเริบ คิดอยากจะลองตีหัวเมืองไทยต่อเข้ามา ในชั้นนี้พม่าหาได้ตั้งใจว่าจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาไม่

"ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา เมื่อได้รับใบบอกพระยาตะนาวศรีว่าพม่าจะยกกองทัพมาตีเมืองตะนาวศรีและเมืองมฤท สมเด็จพระเจ้าเอกทัศมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพ ให้พระราชรองเมืองซึ่งได้ว่าที่พระยายมราชเป็นแม่ทัพถือพล ๓,๐๐๐ พระยาเพ็ชรบุรีเป็นกองหน้าพระยาราชบุรีเป็นยกรบัตร พระสมุทสงครามเป็นเกียกกาย พระธนบุรีกับพระนนทบุรีเป็นกองหลัง ยกไปรักษาเมืองมฤท แล้วให้พระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งว่าที่จตุสดมภ์กรมวังคุมกองทัพจำนวนพล ๒,๐๐๐ ยกหนุนไปอีกทัพหนึ่ง แลครั้งนั้นขุนรองปลัดชูกรมการเมืองวิเศษไชยชาญเป็นผู้รู้ทางวิทยาคม เข้ามาอาสาราชการสงคราม จึงโปรดให้คุมสมัครพรรคพวกรวม ๔๐๐ คนเป็นกองอาทมาต ไปในกองทัพพระยารัตนาธิเบศร์ด้วย

"กองทัพพระยายมราช ยกไปไม่ทันจะรักษาเมืองตะนาวศรี เมืองมฤท พอข้ามแนวเขาบันทัดออกไปถึงด่านสิงขร ก็ได้ความว่า เมืองตะนาวศรี เมืองมฤท เสียแก่พม่าแล้ว จึงตั้งอยู่ที่แก่งตุ่ม ปลายน้ำตะนาวศรี หวังจะรอกองทัพหนุนหรือจะบอกขอคำสั่งอย่างไรหาปรกฏไม่ ฝ่ายพม่าเตรียมจะยกกองทัพเข้ามาในหัวเมืองไทยอยู่แล้ว ครั้นรู้ว่ากองทัพไทยไปตั้งอยู่ที่ปลายน้ำ มังระจึงให้มังฆ้องนรธายกมาตีกองทัพพระยายมราช พระยายมราชไม่มีที่มั่นก็แตกพ่าย พม่าได้ใจก็ตีติดตามเข้ามา ขณะนั้นพระยารัตนาธิเบศร์ตั้งอยู่ที่เมืองกุย ให้ขุนรองปลัดชูคุมกองอาทมาตลงไปตั้งสกัดทางอยู่ที่อ่าวหว้าขาว พม่ายกมาถึงนั่นเวลาเช้าตรู่ ขุนรองปลัดชูคุมกองอาทมาตออกโจมตีข้าศึก รบกันด้วยอาวุธสั้นถึงตลุมบอนพวกอาทมาตฆ่าฟันพม่าล้มตายเป็นอันมาก ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระยารัตนาธิเบศร์ทราบว่ากองทัพพระยายมราชแตก ให้เกณฑ์กำลัง ๕๐๐ คนลงไปหนุนกองขุนรองปลัดชู กองหนุนเห็นจะลงไปไม่ทัน ขุนรองปลัดชูรบกับพม่าตั้งแต่เช้ามาจนเที่ยงก็สิ้นกำลัง พม่าหนุนกันมามากเข้าล้อมจับขุนรองปลัดชูได้ พวกกองอาทมาตก็แตกพ่ายยับเยิน พม่าไล่ลงทะเลจมน้ำตายก็มาก ฝ่ายพระยารัตนาธิเบศร์ พอทราบว่ากองอาทมาตแตกก็ไม่รออยู่ต่อสู้ข้าศึก รีบถอยทัพหนีมาจากเมืองเพ็ชรบุรี พม่าก็มาได้ถึงเพ็ชรบุรีโดยหามีผู้ใดที่จะต่อสู้กีดขวางไม่

"ในเวลานั้นพระเจ้าอลองพญาลงมาทอดพระเนตรเมืองทวาย เมืองมฤท และเมืองตะนาวศรีที่ตีได้ใหม่ มาทราบว่ากองทัพไทยรบพุ่งอ่อนแอแตกหนีง่ายๆ จึงเกิดความคิดขึ้นในตอนนี้ว่า น่าจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาด้วยความประมาทไทย จึงให้ตระเตรียมกองทัพที่เมืองตะนาวศรีนั้น ให้มังระราชบุตรเป็นทัพหน้า พระเจ้าอลองพญาเสด็จเป็นกองทัพหลวงยกตามเข้ามาทางด่านสิงขร แล้วสั่งให้ไปตระเตรียมเกณฑ์ทัพทางเมืองมอญอีก ๒ ทัพ สำหรับจะให้เข้ามาในภายหลัง

"ฝ่ายเมืองกาญจนบุรีได้ยินกิติศัพท์ว่าพม่าเกณฑ์ทัพจะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์อีกทางหนึ่ง ก็มีใบบอกเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงให้เกณฑ์กองทัพ จำนวนพลประมาณ ๑๐,๐๐๐ ให้พระยาอภัยมนตรีเป็นแม่ทัพ ยกไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี แล้วให้พระยาพระคลังคุมกองทัพอีกทัพ ๑ มีจำนวนพลประมาณ ๑๐,๐๐๐ ไปตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี ประสงค์จะให้ไปเป็นกองหนุนกองทัพพระยาอภัยมนตรี แลคอยต่อสู้กองทัพพม่าที่จะยกมาจากเมืองตะนาวศรีด้วย ต่อมาเมืองกำแพงเพ็ชรบอกลงมาว่า ได้ข่าวว่าพม่าจะยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมาอีกทัพหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าเอกทัศก็ให้เกณฑ์กองทัพอีกทัพหนึ่งให้เจ้าพระยาอภัยราชา * เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปคอยต่อสู้พม่าที่จะยกมาทางด่านแม่ละเมา

---

* เจ้าพระยาอภัยราชาคนนี้ตั้งขึ้นใหม่ เจ้าพระยาอภัยราชาคนก่อนเป็นขบถต้องจำอยู่

"ตามคำผู้หลักผู้ใหญ่กล่าวกันมาว่า ในครั้งนั้นไม่ได้คิดอ่านที่จะรวบรวมกำลังต่อสู้ข้าศึกประการใด สักแต่ได้ข่าวมาว่าพม่าจะยกมาทางไหนก็เกณฑ์กองทัพยกไปดักทางนั้น เพียงแต่จะสืบสวนให้ได้หลักฐานมั่นคงเสียก่อนก็ไม่มี จึงเอากำลังรี้พลไปป่วยการเสียเปล่า ๆ มากกว่าได้ต่อสู้ข้าศึก ด้วยพม่ามิได้ยกมาทั้งทางด่านพระเจดีย์สามองค์แลด่านแม่ละเมา ยกมาแต่ทางด่านสิงขรเมืองตะนาวศรีทางเดียว ดูเหมือนหนึ่งว่าครั้งนั้นถึงเมื่อรู้ว่าพม่าตีได้เมืองตะนาวศรีแล้ว ที่ในกรุง ฯ ก็จะไม่ได้คาดว่าพม่าจะตีต่อเข้ามาอีก จะพึ่งมาเอะอะตระเตรียมรักษาบ้านเมืองต่อเมื่อพม่าเข้ามาถึงเมืองกุย เมืองปราณ และบางทีจะยังเข้าใจว่าพม่าที่ยกมาทางเมืองกุยเมืองปราณเป็นแต่กองโจรฤๅกองทัพน้อย ส่วนกองทัพใหญ่ว่าจะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ฤๅด่านแม่ละเมาเหมือนอย่างพม่าที่เคยยกมาเมื่อคราวก่อน ๆ จึงไปมัวระวังแต่ ๒ ทางนั้น ที่จริงความคิดเช่นนี้ก็มีหลักฐานอยู่บ้าง เพราะทางด่านสิงขรที่ยกมาแต่เมืองตะนาวศรี* ไม่ใช่แต่เป็นทางอ้อมค้อมห่างไกลอย่างเดียว ทางที่ข้าศึกจะต้องเดินทัพขึ้นมา ตั้งแต่ข้ามเขาบันทัดเข้ามาแล้วเป็นทางกันดาร เพราะเทือกเขาอยู่ข้างซ้ายทะเลอยู่ข้างขวา เหมือนต้องเดินตรงมาในตรอกถึง ๕ วัน ๖ วัน จึงจะถึงเมืองเพ็ชรบุรี ถ้าหากไทยเอากองทัพที่มีกำลังไปตั้งสกัดอยู่ที่เมืองเพ็ชรบุรีสักทัพหนึ่ง

---

* ทางนี้ข้ามเขาบันทัดเข้ามาตรงหลังจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ทุกวันนี้ แล้วเดินเลาะฝั่งทะเลจนถึงเมืองเพ็ชรบุรี

แล้วให้กองทัพเรือยกลงไปวกหลังทางทะเลจะเลือกล้อมข้าศึกที่ตรงไหนก็ได้สดวก ตลอดระยะทางกันดารนั้น เพราะเช่นนี้ เมื่อครั้งพระเจ้าหงษาวดีมาตีเมืองไทยแต่ก่อน จึงมิได้ให้กองทัพยกมาทางด่านสิงขรเลย ที่พระเจ้าอลองพญายกมาครั้งนี้ก็ด้วยไม่รู้ภูมิแผนที่เหมือนหลงเข้ามาในเงื้อมมือไทย ถ้าเวลานั้นผู้บัญชาการศึกข้างฝ่ายไทยมีความสามารถอยู่บ้าง กองทัพพม่าก็คงบ่นปี้ แม้อย่างต่ำๆ ก็จะไม่สามารถล่วงเลยเมืองเพ็ชรบุรีขึ้นมาได้ คิดดูจึงน่าเสียดายนัก เพราะพม่าหลงแล้วฝ่ายเรายังหลงยิ่งไปกว่าพม่ากลายเป็นพม่ายกกองทัพมาในทางที่ไทยมิได้ตระเตรียมจะต่อสู้ จึงล่วงเลยมาถึงเมืองราชบุรีได้โดยสดวกด้วยประการฉนี้

"ได้ความในพงศาวดารพม่าว่า มีกองทัพไทยประมาณพลสัก ๒๐,๐๐๐ ตั้งรับพม่าอยู่ที่เมืองราชบุรี คงเป็นกองทัพพระยาอภัยมนตรีถอยมาจากเมืองกาญจนบุรี มาสมทบกับกองทัพพระยาพระคลังแลกองทัพที่หนีขึ้นไปจากข้างใต้ ตั้งรวมกันอยู่ ณ เมืองราชบุรี กองทัพมังฆ้องนรธามาถึงก่อน ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถไทยฆ่าฟันพม่าล้มตายลงมาก กองทัพมังฆ้องนรธาจวนจะแตกอยู่แล้ว พอกองทัพมังระราชบุตรยกตามมาทัน เข้าช่วยรบพุ่งระดมตีกองทัพไทยจึงแตกหนีมา พระเจ้าอลองพญามาตั้งรวบรวมพลอยู่ที่เมืองราชบุรี ๔ วัน แล้วยกต่อมาเมืองสุพรรณบุรี

"ตั้งแต่กองทัพไทยแตกมาจากเมืองราชบุรี ที่ในกรุงศรีอยุธยาก็เกิดโกลาหล ด้วยคนทั้งหลายเห็นกันเป็นแน่ชัดว่า เพราะผู้

บัญชาการศึกโง่เขลารู้เท่าไม่ถึงการ จะพาบ้านเมืองพินาศฉิบหาย ก็วุ่นวายกันไปต่าง ๆ ถึงคิดกันจะไปทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรให้ลาผนวชออกมาว่าราชการ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศเกรงจะเกิดจลาจลขึ้น จึงมีรับสั่งให้ไปเชิญสมเด็จพระอนุชาลาผนวช แล้วมอบราชการทั้งปวงให้ทรงบังคับบัญชาต่างพระองค์

"การที่สมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้ไปเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรลาผนวชครั้งนั้น จะได้มีรับสั่งสัญญาอย่างไร ความข้อนี้ไม่มีปรากฏในจดหมายเหตุ แต่เห็นได้ในการทั้งปวงที่ปรากฏต่อมาว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรลาผนวชครั้งนั้น เข้าพระไทยว่าสมเด็จพระเชษฐาจะคืนราชสมบัติให้ครองดังเก่า เพราะฉนั้นจึงทรงบังคับบัญชาการเต็มอำนาจเหมือนอย่างพระองค์ทรงครองแผ่นดิน ยกสมเด็จพระเชษฐาขึ้นไว้ในตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าหลวง ความที่กล่าวนี้เห็นได้ดังเช่นมีรับสั่งให้จับพระยาราชมนตรีปิ่น กับจมื่นศรีสรรักษ์ ฉิม พี่พระสนมเอกของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ซึ่งเป็นต้นเหตุทำให้เกิดร้าวฉานในหมู่ข้าราชการ เอาตัวจำเสียทั้ง ๒ คน แล้วให้ปล่อยเจ้าพระยาอภัยราชากับพระยายมราช พระยาเพ็ชรบุรี ซึ่งต้องเวรจำมาด้วยเรื่องคิดขบถ ให้พ้นโทษออกมารับราชการดังเก่า ด้วยประสงค์จะให้ข้าราชการสมัครสมานกันเหมือนแต่เดิม แล้วจึงดำรัสสั่งให้กวาดต้อนราษฎรแลขนเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร ตระเตรียมป้อมปราการจะเอาพระนครเป็นที่มั่นต่อสู้ข้าศึกดังแต่ก่อน ครั้งนี้เห็นว่ากำแพงเมืองข้างด้านเหนือตอนตรงพระราชวังชิดกระชั้น

นัก ให้สร้างกำแพงขึ้นอีกแนวหนึ่ง ให้ห่างออกไปทำให้ต่ำกว่ากำแพงเดิม ให้ยิงปืนได้ทั้ง ๒ ชั้น ในเวลานั้นท่านองกองทัพเจ้าพระยาอภัยราชาที่ยกขึ้นไปทางเหนือจะกลับลงมาถึง จึงมีรับสั่งให้จัดกองทัพขึ้นใหม่อีกทัพหนึ่ง มีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ให้เจ้าพระยามหาเสนาเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิและให้พระยายมราช พระยารัตนาธิเบศร์ พระยาราชบังสรร เป็นนายกองยกออกไปตั้งรับข้าศึกที่ต่อแดนเมืองสุพรรณ

"ฝ่ายกองทัพพม่า พระเจ้าอลองพญายกมาถึงเมืองสุพรรณบุรีตั้งพักรวบรวมพลอยู่หลายวันท่านองจะรอกำลังที่เพิ่มเติมเข้ามาทีหลัง ด้วยเห็นว่าจำนวนพลยังไม่พอที่จะตีกรุงศรีอยุธยาอันเป็นราชธานี ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาได้ช่องตอนนี้จึงมีเวลาที่ได้จัดการดังกล่าวมา พอพระเจ้าอลองพญาได้รี้พลพร้อมมูลก็ให้ยกกองทัพต่อเข้ามา มาพบกองทัพเจ้าพระยามหาเสนาตั้งค่ายรายสกัดอยู่ริมลำน้ำจักราช ในทุ่งตาลานเป็นหลายค่าย มังฆ้องนรธากับมังระราชบุตรขับพลพม่าเข้าตีค่ายไทยรบพุ่งกันเป็นสามารถ ไทยได้ลำน้ำเป็นคูพม่าต้องข้ามน้ำมาตีค่าย ถูกไทยยิงล้มตายลงเป็นอันมากจนต้องถอยกลับไป ครั้นกองทัพหลวงของพระเจ้าอลองพญาตามมาถึงพม่ามีรี้พลมากกว่าไทย ก็แปรกระบวนเข้าตีโอบ ตีกองทัพไทยแตกพ่าย เจ้าพระยามหาเสนาถูกอาวุธข้าศึกตาย พระยายมราชก็ต้องอาวุธบาดเจ็บกลับมาตายที่ในกรุงศรีอยุธยา นายกองรอดมาได้แต่พระยารัตนาธิเบศร์กับพระยาราชบังสรร ส่วนไพร่พลถูกพม่าฆ่าฟันเสียเป็นอันมาก"

ต่อมากองทัพพม่าก็ยกเข้าตีค่ายของไทยที่ตั้งรักษาอยู่นอกกรุงแตกมาหมด แล้วเข้าล้อมกำแพงพระนครไว้ จากนั้นก็เอาปืนใหญ่ระดมยิงเข้ามาในพระนครและในพระราชวังทั้งกลางวันกลางคืน ลูกปืนถูกยอดพระที่นั่งสุริยามรินทร์หักทลายลง วันหนึ่งพระเจ้าอลองพญามาทรงบัญชาการและจุดปืนใหญ่เอง เผอิญปืนใหญ่แตกออกถูกพระองค์บาดเจ็บสาหัสกองทัพพม่าก็เลิกทัพกลับไปพระเจ้าอลองพญาไปสิ้นพระชนม์ที่แขวงเมืองตากเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๓ การสงครามก็ระงับไปคราวหนึ่ง

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาเมื่อพม่าเลิกทัพกลับไปแล้ว มีความปรากฏในจดหมายเหตุของฝรั่งยุติต้องกับในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า รู้สึกความที่ได้ประมาทมาแต่ก่อน ก็ลงมือซ่อมแปลงป้อมปราการแลสำรวจตรวจตราหาเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์มาเพิ่มเติมสำหรับรักษาพระนครมิได้ละเลย แต่ทว่าไม่รักษาความสามัคคีในข้าราชการไว้ได้ยืดยาว ประหนึ่งว่าเวลาภัยจะถึงตัวก็สมัครพรักพร้อมกันไปคราวหนึ่ง ครั้นพ้นภัยก็แตกต่างร้าวฉานกันไปใหม่ คงเป็นด้วยข่าวปรากฏเข้ามาถึงกรุงฯ ว่าทางเมืองพม่า พอพระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์แล้ว ก็เกิดจลาจลแตกกันเป็นพวกเป็นเหล่ารบพุ่งชิงบ้านเมืองกันเหมือนอย่างแต่ก่อน ครั้นความรู้สึกมีขึ้นทางในกรุงฯ ว่าพม่าเห็นจะไม่มาทำไมได้อีกแล้วพวกข้าราชการที่ไม่เข้ากับสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรก็คิดอ่านจะหาอำนาจดังเก่า พากันยุยงส่งเสริมสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ให้เกิดรังเกียจกินแหนงสมเด็จพระเจ้า

อุทุมพร มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าวันหนึ่งเวลากลางคืนสมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้มาเชิญสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรไปเฝ้า ครั้นเสด็จไปถึงทอดพระเนตรเห็นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศถอดพระแสงดาบวางพาดไว้บนพระเพลา สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรก็เข้าพระไทยว่าสมเด็จพระเชษฐาทรงรังเกียจเสียแล้ว ถ้าขืนอยู่ไปก็จะต้องถึงรบพุ่งฆ่าฟันกันเอง จึงเสด็จออกจากพระราชวังไปประทับ ณ ตำหนักบ้านคำหยาดแขวงเมืองวิเศษไชยชาญ ทรงจัดการตระเตรียมพร้อมแล้วก็กลับทรงผนวชที่วัดโพธิ์ทองอันอยู่ใกล้ตำหนัก แล้วย้ายมาประทับอยู่วัดประดู่โรงธรรมอย่างแต่ก่อน ครั้งนั้นข้าราชการที่เข้ากับสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรก็เห็นจะตามเสด็จออกบวชเสียด้วยเป็นอันมาก ราชการบ้านเมืองก็กลับหันลงมาทางเสื่อมทรามตามอย่างเดิม สำหรับเจ้าพระยาอภัยราชาเมื่อพ้นโทษออกมาแล้ว ก็ไม่ปรากฏเรื่องราวอะไรอีกเลย ข้าพเจ้าไตร่ตรองดูก็ไม่เห็นทางออกทางอื่น เข้าใจว่าท่านคงเลือกออกบวชตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรเหมือนกัน

เจ้าพระยาสุรินทราชา

แต่การสงครามก็ว่างเว้นมาเพียงประมาณ ๖ ปี ถึง พ.ศ. ๒๓๐๘ พอพม่าจัดการบ้านเมืองเรียบร้อยเป็นปรกติแล้ว และคงได้ความว่ากรุงศรีอยุธยายังอ่อนแอเสื่อมโทรมอยู่ตามเดิม พระเจ้ามังระจึงแต่งกองทัพให้ขุนนางยกมาตีเมืองไทย กองหนึ่งเข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี อีกกองหนึ่งมาอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ ทั้ง

สองทัพมีกำลังทัพละ ๕๐๐๐ แล้วต่างฝ่ายต่างก็แต่งกองโจรเที่ยวปล้นริบทรัพย์จับเชลยและเผาบ้านเมืองที่ทำการต่อสู้ กระทำเช่นนั้นอยู่ ๖ เดือนเศษ กองทัพพม่าที่ราชบุรีได้กำลังหนุนเพิ่มเติมอีก ๓๐๐๐๐ และกองทัพฝ่ายเหนือที่นครสวรรค์ได้กำลังเพิ่มเติมมาอีก ๒๐๐๐๐ กองทัพพม่าทั้งสองฝ่ายก็ยกต่อเข้ามาตั้งอยู่ที่ตำบลสีกุกและบางไทรฝ่ายใต้พระนครทัพหนึ่ง มาตั้งอยู่เหนือพระนครทางปากน้ำพระประสบและโพธิ์สามต้นอีกทัพหนึ่ง ต่อจากนั้นก็แต่งกองโจรออกปล้นสดมตามเคย ที่ใดแข็งข้อต่อสู้ก็แต่งกองทัพไปปราบปรามเช่นชาวบ้านระจันเป็นต้น ครั้นถึงฤดูทำนาก็ตั้งกองทำนาหาเสบียงสะสมไว้ เวลาน้ำเหนือหลากมาก็พากันไปตั้งค่ายอยู่ตามที่ดอน พม่าเข้ามาลอยชายอยู่ในคราวนั้นถึง ๒ ปี โดยประมาณ ฝ่ายไทยในพระนครยิ่งนานวันเข้าก็ยิ่งอดอยากขาดแคลนอ่อนกำลังลงทุกที ต่อถึงหน้าแล้งพม่าจึงยกเข้าล้อมประชิดกำแพงเมืองโดยหวังจะรวบรัดตีเอาพระนครให้จงได้ ครั้นวันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นวันเนาสงกรานต์เวลาบ่าย ๓ โมง พม่าซึ่งได้ขุดอุโมงค์เดินเข้ามาจนถึงกำแพงเมืองทางด้านหัวรอที่ใกล้ ๆ ป้อมมหาไชย ขนเอาฟืนมากองใส่ใต้รากกำแพงและเตรียมบันไดจะพาดปีนปล้นเมืองไว้ล่วงหน้าโดยเรียบร้อยแล้ว ก็จุดไฟสุมรากกำแพงเมือง และยิงปืนใหญ่น้อยระดมเข้ามาในพระนครจากบรรดาค่ายที่รายล้อมทุก ๆ ค่าย พอเวลาพลบค่ำกำแพงเมืองก็ทรุดลง ครั้นเวลา ๒ ทุ่มแม่ทัพพม่าจึงยิงปืน

สัญญาณให้ทหารเข้าโจมตีปล้นพระนครพร้อมกันทุกด้าน กรุงศรีอยุธยาก็เสียแก่ข้าศึกในวันนั้น

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าข้าศึกแล้ว บ้านเมืองก็เกิดจลาจลทั่วไป ครั้งนั้นมีผู้ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า ๕ ชุมนุม ต่างเป็นอิสระแก่กัน คือ เจ้าพระยาพิษณุโลกตั้งตัวขึ้นที่เมืองพิษณุโลกชุมนุมหนึ่ง, พระสังฆราชาเมืองสวางคบุรี อยู่ที่วัดพระฝาง ตั้งตัวเป็นเจ้าขึ้นทั้งเป็นพระภิกษุ เรียกว่าเจ้าพระฝางชุมนุมหนึ่ง, กรมหมื่นเทพพิพิธตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นที่เมืองพิมาย เรียกกันว่าเจ้าพิมายชุมนุมหนึ่ง, และพระเจ้าตากสินตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นที่กรุงธนบุรีชุมนุมหนึ่ง ส่วนอีกชุมนุมหนึ่งนั้นคือพระปลัดผู้รั้งเมืองนครศรีธรรมราชตั้งตัวเป็นเจ้าที่เมืองนครศรีธรรมราช เรียกกันว่าเจ้านคร มีอาณาเขตตั้งแต่ต่อแดนเมืองมลายูขึ้นมาจนเมืองชุมพร เจ้านครนี้เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชแต่ก่อนเข้ามาถวายตัวทำราชการอยู่ในกรุงฯ ได้เป็นที่หลวงสิทธิ์นายเวรมหาดเล็ก แล้วจึงออกไปเป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราชอยู่มาพระยาราชสุภาวดีซึ่งได้เป็นเจ้าพระยานครฯ มีความผิดต้องออกจากตำแหน่ง พระปลัดได้รั้งราชการอยู่จนเสียกรุงฯ จึงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า

จะเล่าเรื่องนายจันทร์บุตรชายอีกคนหนึ่งของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ต่อไป ท่านผู้นี้รับราชการเป็นมหาดเล็กในรัชกาลพระเจ้าเอกทัศ ได้เป็นนายฤทธิ์มหาดเล็กหุ้มแพร ท่านมีภรรยา

ชื่อบุญนาก เป็นเชื้อสายทางเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าข้าศึก จึงหนีไปอยู่กับญาติข้างภรรยาที่เมืองนครศรีธรรมราช ข้าพเจ้าขอเชิญพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องปฐมวงศ์มาไว้ในที่นี้

"กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์นั้น เมื่อครั้งกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธยา ได้พระภัศดาเปนบุตรที่ ๔ ของมหาเศรษฐีซึ่งเปนผู้สืบเชื้อวงษ์ลงมาแต่มหาเสนาบดีเมืองปกิ่ง แต่ครั้งแผ่นดินเจ้าปกิ่งเม่งไท้โจซึ่งเปนพระเจ้าปกิ่งที่สุดในวงษ์หมิง ครั้นพระเจ้าปกิ่งเม่งไท้โจเสียเมืองแก่พวกตาดแล้ว ท่านเสนาบดีนั้นกับเสนาบดีอื่นหลายนาย ไม่ยอมตัดผมมวยไว้หางเปียตามพวกตาด จึงได้หนีออกจากแผ่นดินจีนมาอยู่ในแผ่นดินญวนบ้าง แผ่นดินไทยบ้างสืบสกูลต่อมาเปนจีนอย่างเก่า ไม่ได้ไว้หางเปีย

"พระภัศดาในกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์นั้น มีนามว่าเจ้าขรัวเงิน มีพี่หญิงชื่อท่านนวล ๑ ท่านเอี้ยง ๑ มีพี่ชายชื่อเจ้าขรัวทอง ๑ ได้ตั้งนิวาศฐานอยู่ตำบลถนนตาล เปนพานิชใหญ่ ชาวกรุงเก่าเรียกว่า เศรษฐีถนนตาลในกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธยามหานคร พระมารดาของพระภัศดาในกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์นั้นเปนน้องร่วมมารดากับภรรยาเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ว่าที่โกษาธิบดีในแผ่นดินพระบาทสมเด็จบรมธรรมิกมหาราชาธิราช ภรรยาเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ซึ่งเปนป้าของพระภัศดาในกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์นั้น มีบุตรกับเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ผู้หนึ่งชื่อนายฤทธิ์

นายฤทธิ์เมื่อเปนหนุ่มเจริญแล้ว เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ผู้บิดาได้สู่ขอหม่อมบุนนาคเปนบุตรพระยาวิชิตณรงค์เจ้ากรมเขนทองซ้ายมาให้เปนภรรยา ได้แต่งงานอาวาหวิวาหมงคลกัน พระยาวิชิตณรงค์นั้นเปนพี่ชายร่วมบิดามารดากับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ซึ่งได้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ตลอดเวลากรุงเทพทวาราวดี-ศรีอยุทธยา ครั้นกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธยาแตกทำลายเสียแล้วได้ตั้งตนเปนเจ้านั้น*

"กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์นั้น เมื่อกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธยายังไม่แตกทำลาย ได้มีพระโอรส ๒ พระธิดา ๑ ซึ่งออกพระนามในข้างต้นแล้วนั้น ครั้นเมื่อปีกุญนพศก จุลศักราช ๑๑๒๙ พระพุทธสาสนกาล ๒๓๑๐ พรรษา พวกพม่าข้าศึกเข้ารุกรานทำลายล้างกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธยาเสียได้ ชาวพระนครทั้งปวงซึ่งมีครอบครัวสกุลต่าง ๆ พากันแตกแยกย้ายกระจายกระจัดหนีไป ครั้งนั้นกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ ทรงพระครรภ์อยู่ได้ ๔ เดือนเศษแล้ว พร้อมกันกับพระภัศดากับพระธิดาตามเสด็จสมเด็จพระพุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลกย์ออกไปอาไศรยอยู่ด้วย ในนิวาศฐานที่เดิมของสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ณ ตำบลอัมพวาพาหิรุทยานประเทศ ครั้นถึงวันกาพบั๊กษ์คดีที่สิบสองนับเบื้องน่าแต่โปฐบทบุรณมี มีอาทิตยวารเปนกำหนดจึงได้ประสูตรพระธิดาพระองค์หนึ่ง ซึ่งได้นับโดยลำดับว่าเปนที่ ๔ คือ สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์

---

* ดูตอนสายสกุลในลายพระหัตถ์ฉบับที่ ๒ ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

"ครั้งนั้นเจ้าคุณชีโพ ผู้เปนพระน้องนางของสมเด็จพระ-อมรินทรามาตย์ ได้รับอุปถัมภ์บำรุงเลี้ยง เปนเหตุให้สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ได้ทรงนับถือว่า เปนพระมารดาเลี้ยงมา ครั้นเมื่อแผ่นดินกรุงธนบุรีตั้งขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา-โลกย์เสด็จเข้ามาปรนิบัติในราชการ กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์กับพระภัศดาแลพระ (ฉบับตก) ก็ได้ตามเสด็จเข้ามาตั้งนิวาศฐานบ้านเรือนโรงแพอยู่ที่ตำบลกระฎีจีน ที่นั้นบัดนี้เปนพระวิหารแลหอ-ไตรวัดกัลยาณมิตร แพลอยลงในคลองแม่น้ำใหญ่ตรงวัดโมฬีโลกย์ข้ามไปข้างใต้

"แต่กรมหลวงเทพหริรักษ์ ซึ่งเปนพระโอรสใหญ่ของกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์นั้น เมื่อเวลากรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธยาแตกทำลายนั้น ทรงผนวชเปนสามเณรตามพระอาจารย์ไปทางอื่นได้ลาผนวชกลับมายังสกุล เมื่อมาตั้งอยู่ในตำบลนี้แล

"ฝ่ายนายฤทธิ์บุตรเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ เมื่ออยู่กับหม่อมบุนนาคภรรยามีบุตรีคนหนึ่งชื่อหม่อมอำพัน ครั้นเมื่อกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธยาแตกทำลายแล้ว พาบุตรพาภรรยาหนีไปเมืองนครศรีธรรมราช เข้าพึ่งอาไศรยเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลบ้านสามอู่ เหนือเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นมาประมาณทาง ๑๐๐ เส้น ครั้งนั้นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เมื่อจะตั้งตัวเปนเจ้าได้ปฤกษาขนบธรรมเนียมต่าง ๆ กับนายฤทธิ์ผู้หลาน

เขย เพราะนายฤทธิ์เปนบุตรท่านเสนาบดีผู้ใหญ่เข้าใจมาก ในขนบธรรมเนียมราชการแผ่นดิน เจ้าพระยานครศรีธรรมราชมีความยินดีต่อสติปัญญาความคิดอ่านของนายฤทธิ์มากนัก เมื่อตั้งตนเปนเจ้าแผ่นดินขึ้นแล้วจึงตั้งนายฤทธิ์ให้เปนกรมพระราชวัง เรียกว่าวังน่าเมืองนครศรีธรรมราช ท่านบุนนาคเรียกว่าเจ้าครอกข้างใน หม่อมเจ้าอำพันนั้นเปนพระองค์เจ้าอำพัน กิติศัพท์นั้นทราบมาถึงพระภัศดาของกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ จึงมีความดำริห์ไม่เห็นชอบด้วยนายฤทธิ์ผู้เปนญาติซึ่งเปนหลานเขยเจ้านครศรีธรรมราช มิใช่ญาติอันสนิทเข้าไปรับที่ตำแหน่งใหญ่นานไปภายน่าเห็นว่าไภยจะบังเกิดมี อนึ่งครั้งนั้นก็ได้ทราบความประสงค์ของเจ้ากรุงธนบุรีว่าจะยกกองทัพออกไปตีปราบปรามเมืองนครศรีธรรมราชสักเวลาหนึ่งเมื่อว่างราชการทัพรบกับพม่า กลัวว่าถ้าเปนอย่างนั้นจริง นายฤทธิ์จะพลอยตายด้วยเจ้านครศรีธรรมราช มีความปรารถนาจะออกไปลองใจนายฤทธิ์ ซึ่งเปนวังน่าเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ยังจะนับถือว่าเปนญาติอยู่ฤๅหาไม่ ถ้านับถือรับรองดีก็จะว่ากล่าวให้สติเสียให้รักษาตัว ด้วยเหตุนี้พระภัศดาในกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ได้มอบถิ่นฐานบ้านเรือนทาษกรรมกรทั้งปวง ให้กรมหลวงเทพหริรักษ์ซึ่งเปนบุตรผู้ใหญ่อยู่รักษา แล้วพากรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์กับพระธิดาใหญ่น้อยสองพระองค์ กับชายหญิงสองสามคนลงเรือทเลแล่นล่องลงไปเมืองนครศรีธรรมราช ในฤดูลมว่าวปลายปีชวดสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๓๐ ครั้นไปถึงแล้วก็ขึ้นไปเมือง

นครศรีธรรมราช นั่งอยู่ที่ริมทางเมื่อวังน่าเมืองนครจะมีที่ไป ครั้นเมื่อเสลี่ยงวังน่าเมืองนครมาใกล้ ก็กระแอมไอให้เสียงเปนสำคัญ วังน่าเมืองนครได้เห็นแล้วก็มีความยินดี ลงจากเสลี่ยงออกมารับแล้วปราไสโดยฉันญาติ แล้วพาไปที่อยู่พร้อมกับกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ แลพระธิดาสองพระองค์ ครั้งนั้นวังน่าเมืองนครชวนจะให้อยู่ด้วย แลว่าจะพาไปให้เฝ้าเจ้านครศรีธรรมราช พระภัศดาในกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ไม่เห็นด้วย ไม่ยอมเข้าไปหาเจ้านครศรีธรรมราช แลไม่ยอมอยู่ด้วย ขอให้ปิดความเสีย แล้วได้ให้สติดังคิดไปนั้นทุกประการ วังน่าเมืองนครก็เห็นชอบด้วย ได้รับว่าภายหลังจะค่อยคิดอ่านเอาตัวออกหาก ให้พ้นไภยตามความคิดนั้น ครั้งนั้นชาวเมืองนครศรีธรรมราช บางพวกกระซิบกระซาบเล่าฦๅกันว่าผู้ซึ่งออกไปจากกรุงธนบุรีนั้น เปนผู้อาสาเจ้ากรุงธนบุรีไปเกลี้ยกล่อมวังน่าเมืองนครศรีธรรมราชให้เปนไส้ศึก

"ด้วยเหตุที่กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์กับพระภัศดามีความสดุ้งรีบลาวังน่าเมืองนครศรีธรรมราช กลับเข้ามากรุงธนบุรีในฤดูลมสำเภาปลายปีชวดสัมฤทธิศกกับปีฉลูเอกศกต่อกัน ครั้งนั้นเจ้ากรุงธนบุรีทราบว่า พระภัศดาของกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ออกไปเมืองนครศรีธรรมราชกลับเข้ามาถึงใหม่ ก็ให้มีผู้รับสั่งไปหามาซักไซ้ไต่ถามข้อราชการ ก็ได้มาให้การว่าเปนแต่ยากจนก็หาสิ่งของเปนสินค้าไปขาย แลได้ให้การข่าวบ้านเมืองแต่ตามเห็นเล็กน้อยโดยสมควร

ความซึ่งว่าได้ไปพบวังน่าเมืองนครศรีธรรมราชนั้นไม่ให้การ เจ้ากรุงธนบุรีจึงดำริห์ไว้ว่าเมื่อใดว่างราชการทัพกับพม่า จะได้ยกทัพไปเมืองนครศรีธรรมราช จะให้พระภัศดากรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์เปนผู้นำทัพนำทาง ฝ่ายพระภัศดากรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ไม่ปรารถนาจะอาสาเจ้ากรุงธนบุรีดังนั้น จึงบอกป่วยว่าเปนง่อยเสียก่อนแต่เริ่มการทัพเมืองนครศรีธรรมราช ด้วยเหตุนี้จึงไม่ได้ทำราชการเปนตำแหน่งใดในแผ่นดินนั้นเลย"

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๒ พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพ พระยายมราช พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาเพชรบุรีเป็นนายกอง คุมทัพบกจำนวนพล ๕,๐๐๐ ยกไปตีเมืองนครศรีธรรมราช กองทัพยกล่วงเลยเมืองชุมพร เมืองไชยาลงไปโดยหัวเมืองเหล่านั้นยอมอ่อนน้อม พอกองทัพข้ามแม่น้ำหลวงไปถึงท่าหมาก แขวงอำเภอลำพูนก็พบกองทัพเมืองนครศรีธรรมราชตั้งค่ายสกัดอยู่ กองทัพกรุงธนบุรีไม่เป็นสามัคคีกัน เข้าตีค่ายฝ่ายเมืองนครศรีธรรมราชไม่พร้อมพร้อมก็เสียที พระยาเพชรบุรีกับพระยาศรีพิพัฒน์ตายในที่รบ เจ้าพระยาจักรีก็ถอยทัพมาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองไชยา พวกแม่ทัพนายกองก็บอกกล่าวโทษกันเข้ามา พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงดำริเห็นว่าลำพังกองทัพข้าราชการเห็นจะตีเอาเมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้ จึงยกทัพหลวงเป็นกระบวนเรือลงไปประชุมพลที่เมืองไชยา แล้วจัดทหารให้เจ้าพระยาจักรีกับพระยาพิชัยราชาเป็นกองทัพบก

ยกลงไปทางหนึ่ง ส่วนพระองค์เองคุมกองทัพเรือลงไปอีกทางหนึ่ง กำหนดให้เข้าตีเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมกันทั้งสองทาง ครั้งนั้น เจ้านคร ฯ จัดกองทัพมารับแต่ทางบกทางเดียวเหมือนคราวก่อน เพราะไม่ทราบว่ามีกองทัพเรือออกไปด้วย ครั้นกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีจู่ไปถึงปากน้ำนครศรีธรรมราช เจ้านครทราบก็ตกใจรีบกะเกณฑ์ผู้คนให้อุปราชจันทร์คุมลงมาตั้งค่ายคอยต่อสู้อยู่ที่ท่าโพธิ์ ห่างเมืองประมาณ ๓๐ เส้น พระเจ้ากรุงธนบุรียกไปถึงก็เข้าตีค่ายท่าโพธิ์แตก จับอุปราชจันทร์ได้ เจ้านครก็สิ้นความคิดที่จะต่อสู้จึงพาญาติวงศ์ทิ้งเมืองไปอยู่ที่เมืองสงขลาแล้วหนีต่อลงไปอาศรัยอยู่เมืองปัตตานี ในที่สุดพระยาปัตตานีจับตัวเจ้านครพร้อมด้วยญาติวงศ์ส่งเข้ามาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรี ครั้งนั้นข้าราชการปรึกษาโทษเจ้านครว่าควรประหารชีวิตเสีย แต่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเห็นว่าเมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกบ้านเมืองเป็นจลาจล เจ้านครก็ตั้งตัวขึ้นเป็นอิสระเช่นเดียวกับพระองค์เหมือนกัน จึงไม่ควรเอาโทษเจ้านครฐานกบฏ โปรดให้พาตัวเจ้านครเข้ามารับราชการยังกรุงธนบุรี แล้วทรงตั้งเจ้านราสุริยวงศ์หลานเธอให้ครองเมืองนครศรีธรรมราช ครั้นเมื่อเจ้านราสุริยวงศ์สิ้นพระชนม์ จึงกลับทรงตั้งเจ้านครศรีธรรมราชออกไปครองเมืองนครศรีธรรมราชอยู่จนสิ้นสมัยกรุงธนบุรี

ส่วนท่านอุปราชจันทร์ไม่มีเรื่องราวอย่างไรในสมัยกรุงธนบุรี มาปรากฏเมื่อครั้งตั้งข้าราชการคราวสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกปราบดาภิเษกขึ้นเสวยราชสมบัติว่าให้พระยาอินทรอรรคราชอุปราช

เก่าเมืองนครศรีธรรมราชเป็นพระยาราชวังเมือง พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวถึงพระยาราชวังเมืองครั้งหนึ่งว่า "ลุศักราช ๑๑๕๑ ปีรกาเอกศก (พ.ศ. ๒๓๓๒) ถึง ณ วันอาทิตย์เดือนเจ็ดขึ้นค่ำหนึ่งเพลาบ่ายสามโมงหกบาด ฝนตกอสนีบาตลงต้องน่าบันมุขเด็จพระที่นั่งอมรินทราภิเศกมหาปราสาท ติดเปนเพลิงโพลงขึ้นไหม้เครื่องบนพระมหาปราสาทกับทั้งหลังคามุขทั้งสี่ทำลายลงสิ้นแล้วเพลิงลามไปติดไหม้พระปรัศซ้ายอีกหลังหนึ่ง แลขณะเมื่อเพลิงฟ้าแรกติดพระมหาปราสาทนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวร ฯ และพระราชวงษานุวงษ์ทั้งปวง กับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยและพระราชาคณะถานานุกรมทุก ๆ พระอารามหลวง ก็เข้ามาในพระราชวังช่วยดับเพลิงพระที่นั่งพร้อมกันสิ้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงดำรัศให้ข้าราชการช่วยกันยกพระที่นั่งราชบัลลังก์ประดับมุกซึ่งกั้นเสวตฉัตรอยู่บนพระมหาปราสาทนั้นลงมาพ้นเพลิงหาทันไหม้ไม่ พวกเจ้าจอมข้างในต่างตื่นตกใจเพลิงหนีออกจากพระราชวัง ไปอาไศรยอยู่ ณ บ้านเจ้าพระยารัตนาพิพิธบ้าง บ้านเจ้าพระยายมราชบ้าง ไปอยู่ ณ บ้านเจ้าพระยาธรรมาบ้าง บ้านเจ้าพระยาพลเทพบ้าง ที่ยังอยู่ในพระราชวังก็มีบ้าง ฝ่ายพระสงฆ์ แลคฤหัสถ์ข้าราชการทั้งปวงที่เข้าสาดน้ำดับเพลิงบ้าง ที่เข้าช่วยขนถุงพระราชทรัพย์ในพระคลังในลงทิ้งในสระในพระ-อุทยานภายในพระราชวังบ้าง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระแสงง้าวเร่งให้ข้าราชการดับเพลิง ครั้นเพลิงดับสงบแล้ว จึงดำรัศให้พวก

ชาวที่ชาววังแลจ่าโขลนแยกย้ายกันไปตามพวกเจ้าจอมข้างใน ซึ่งหนีเพลิงไปอาไศรยอยู่ ณ บ้านเสนาบดีทั้งนั้นรับกลับเข้ามาพระราชวัง แล้วตรัศถามมุขมนตรีทั้งปวงว่า ซึ่งไฟฟ้าไหม้พระมหาปราสาทดังนี้จะมีเหตุดีร้ายประการใด จึงพระยาราชวังเมืองกราบทูลพระกรุณา แต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง อสนีบาตลงพระที่นั่งมังคลาภิเศกมหาปราสาท ไฟฟ้าไหม้เหมือนครั้งนี้มิได้มีเหตุร้าย เปนศุภนิมิตรมหามงคลอันดีได้พระราชลาภต่างประเทศเปนอันมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเงินตราชั่งหนึ่งแก่พระยาราชวังเมืองเปนรางวัลซึ่งกราบทูลทำนายเปนศุภนิมิตรนั้นต้องกับคำพระโหรากราบทูลทำนายเมื่อครั้งผึ้งจับต้นจันทน์ที่เกยฝ่ายปัจฉิมทิศ ถวายพยากรณ์ว่าจะได้ราชลาภแลนางต่างประเทศ"

การที่ฟ้าผ่าพระมหาปราสาทแล้วเกิดเพลิงไหม้ใหญ่โตครั้งนั้นทำให้หวั่นไหวพระราชหฤทัยทรงพระปริวิตกว่าจะเป็นอวะมงคลนิมิตรแก่บ้านเมือง เพราะก่อนเหตุคราวนี้ก็เกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่หอพระมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม คือเมื่อโปรดเกล้าให้ประชุมสงฆ์ชำระพระไตรปิฎก ซึ่งเรียกว่าสังคายนายครั้งที่ ๙ นำพระไตรปิฎกที่สร้างใหม่เข้าประดิษฐานไว้ในหอพระมณเฑียรธรรมเสร็จแล้วก็ทำการฉลอง ในการฉลองนั้นเองเวลาค่ำจุดดอกไม้เพลิง ลูกพลุไปตกลงบนหลังคาหอพระมณเฑียรธรรมเพลิงติดไหม้ขึ้น เกือบจะไหม้เอาพระอุโบสถที่ประดิษฐานพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมาเข้าด้วย ครั้นเมื่อได้โปรดให้สร้างหอพระมณเฑียรธรรม

ใหม่สำหรับไว้พระไตรบีฎกยังไม่ทันเสร็จก็เกิดเหตุเรื่องนี้ขึ้น และการที่ฟ้าผ่าวันนั้นหาใช่ผ่าแต่ที่พระมหาปราสาทแห่งเดียวไม่ ปรากฏในเพลงยาวถวายพยากรณ์พระราชนิพนธ์กรมพระราชวังบวรมหาสุร-สิงหนาทว่า

เดือนเจ็ดบีระกาเอกศก

วันอาทิตย์ขึ้นค่ำหนึ่งฝนตก　ยกศักราชขึ้นพันร้อยห้าสิบเอ็ดบี
เพลาบ่ายสามโมงกับหกบาท　ลงปราสาทเพลิงฟ้าอสุนีศรี
ไหม้สิ้นพระที่นั่งปรัศตรี　ฝ่ายซ้ายข้างที่ชลธาร
แล้วผ่าซ้ำซุ้มประตูวัง　ในวันเดียวสองครั้งราชฐาน
เหตุเห็นเป็นอัศจรรย์การ　ขอประทานทูลถวายทำนายไว้ฯลฯ

ครั้งนั้นทั้งพระราชวงศ์มีสมเด็จกรมพระราชวังบวรเป็นต้น ทั้งพระ-ราชาคณะมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน และข้าราชการมีอัครมหาเสนาบดีเป็นหัวหน้า ต่างก็นำคำกราบบังคมทูลถวายพยากรณ์ต่าง ๆ แต่ดูเหมือนว่าจะค่อยทรงสบายพระราชหฤทัยคลายพระปริ-วิตกเมื่อพระยาราชวังเมืองถวายพยากรณ์ ท่านจึงได้จดลงไว้ในพระราชพงศาวดาร

ตำแหน่งราชวังเมืองเป็นสมุหพระคชบาลซ้ายในกรมพระคชบาลซึ่งเป็นกรมทหารสำคัญในสมัยโบราณ เทียบได้กับกรมทหารรถรบในสมัยบัจจุบัน พระยาราชวังเมืองรับราชการอยู่ในกรุงนานเท่าใดหาทราบไม่ ทราบแต่ว่าในรัชกาลที่ ๑ นั้นเอง โปรดเกล้า

ให้ท่านเป็นเจ้าพระยาสุรินทราชาออกไปเป็นข้าหลวงกำกับบรรดาหัวเมืองปักษ์ใต้ชายทะเลตะวันตก ท่านไปตั้งบัญชาการอยู่ที่เมืองถลาง วัตถุประสงค์เห็นจะเพื่อการประสานกำลังป้องกันพระราชอาณาเขตทางด้านนั้น และเพื่อเร่งรัดให้หัวเมืองเหล่านั้นมีเมืองถลาง ภูเก็ต ตะกั่วทุ่ง ตะกั่วป่าเป็นต้น จัดหาและส่งทัพสัมภาระต่าง ๆ เข้ามายังกรุงเทพ เพราะครั้งนั้นมีราชการสงครามติดพันอยู่กับพม่าอย่างเข้มงวด ตำแหน่งเจ้าพระยาสุรินทราชาก็เป็นตำแหน่งในกรมพระคชบาลเหมือนกัน ตำแหน่งราชวังเมืองเป็นชั้นเจ้ากรม ตำแหน่งสุรินทราชาเป็นชั้นอธิบดี ได้ความต่อมาว่า เมื่อเจ้าพระยามหาเสนาที่สมุหพระกลาโหมถึงอสัญกรรมในที่รบคราวศึกถวาย โปรดเกล้าให้หาตัวเจ้าพระยาสุรินทราชาเข้ามาเพื่อจะตั้งท่านเป็นสมุหพระกลาโหม แต่ท่านขอพระกรุณาผ่อนผันเพราะว่าแก่ชรามากแล้ว ท่านผู้นี้มีลูกหลานอยู่ทางปักษ์ใต้เป็นอันมากเป็นต้นสกุลจันทโรจวงศ์ ”

พระยาวิเศษสุนทร

บุตรของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์อีกคนหนึ่งชื่อนาก ท่านเรียกกันว่า นาก นกเล็ก ครั้งกรุงศรีอยุธยารับราชการเป็นพระราไชยบางท่านว่าเป็นพระหฤทัย ตำแหน่งพระราไชยมไหสุริยาธิบดีเป็นตำแหน่งเจ้ากรมพระคลังในซ้ายส่วนพระหฤทัยเป็นตำแหน่งเจ้ากรมพลพันขวา พระหฤทัยนั้นตามกฎมณเฑียรบาลและจดหมายเหตุอื่น

เป็นนายทหารมีหน้าที่ต้องอยู่ใกล้ชิดองค์พระมหากษัตริย์เสมอจำเป็นต้องเป็นคนซึ่งพระมหากษัตริย์ไว้วางพระราชหฤทัยจริง ๆ ข้าพเจ้าเห็นว่าเมื่อเจ้าพระยาอภัยราชามีคดีดังกล่าวมา นายนาก นกเล็ก น้องของท่านจะอยู่ในตำแหน่งพระหฤทัยหาได้ไม่ท่านผู้นี้เมื่อเสียกรุงแล้วก็ไม่ปรากฏเรื่องราว ทราบแต่ว่าในที่สุดชีวิตเป็นพระยาวิเศษสุนทร

กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์

บัดนี้จะย้อนกล่าวถึงบุตรของเจ้าพระยามหาสมบัติและจะได้เลยเล่าถึงเชื้อสายของท่านต่อไปอีกตามสมควร อันเจ้าพระยามหาสมบัติกับเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ถึงแม้ว่าจะเป็นอาว์หลานกันก็จริงแต่อายุคงจะไร่เรี่ยกัน เป็นเหตุให้บุตรของท่านทั้ง ๒ เลยเป็นคนมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกันไปด้วย การที่ข้าพเจ้าเล่าเรื่องบุตรของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ซึ่งเป็นบุคคลในลำดับญาติชั้นที่ ๕ ล้ำหน้าไปเสียก่อนแล้วย้อนมากล่าวถึงบุตรเจ้าพระยามหาสมบัติซึ่งอยู่ในลำดับญาติชั้นที่ ๔ นั้น ก็เพราะบรรดาบุตรของเจ้าพระยามหาสมบัติเพิ่งมามีเรื่องราวชั้นหลัง เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยานานแล้วไม่เหมือนกับบุตรเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ซึ่งมีเรื่องมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาถ้าจะเล่าความโดยถือลำดับชั้นญาติเป็นสำคัญเกรงท่านผู้อ่านจะเข้าใจไขว้เขวไป

บุตรเจ้าพระยามหาสมบัติคนหนึ่งชื่อมุก ครั้งกรุงธนบุรีรับราชการเป็นมหาดเล็กหุ้มแพรที่นายกวด ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จ

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าสถาปนาเป็นกรมหมื่นนรินทร์พิทักษ์ เพราะท่านเป็นพระสวามีพระองค์เจ้ากุ คือกรมหลวงนรินทร์เทวีพระกนิษฐภคินีของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก บางคราวบางสมัยท่านได้เป็นผู้รักษาพระนครเมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จราชการทัพศึก เมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระสุนทรเทพสิ้นพระชนม์โปรดเกล้าให้ว่าอากรขนอนตลาด ดังข้อความที่กรมหลวงนรินทรเทวีทรงบันทึกไว้ว่า "ณ วันแรมค่ำเดือนสี่ปีมโรง สำฤทธิศก (พ.ศ. ๒๓๕๑) เจ้าฟ้ากรมพระสุนทรเทพสิ้นพระชนม์ไว้พระศพบนปราสาท พระโองการตรัสสั่งกรมหมื่นว่าสิ้นลูกคนนี้แล้ว พระเนตรมืดพระกรรณตึง ๔ ด้าน อากรขนอนตลาดเจ้าดูชำระเถิดอย่าทูลเลย ฯ" ท่านมีพระโอรส คือกรมหมื่นนรินทรเทพกับกรมหมื่นเรนทรพิทักษ์ สกุลนี้ได้นามว่า นรินทรกุล ณ อยุธยา เมื่อท่านสิ้นพระชนม์กรมหลวงนรินทรเทวีทรงบันทึกไว้ว่า "ณ เดือน ๕ จุลศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลู นพศก (พ.ศ. ๒๓๖๐) กรมหมื่นสิ้นชนมายุ ประชุมเพลิง ณ วัดราชบูรณะ"

เจ้าพระยาอภัยราชา

บุตรชายเจ้าพระยามหาสมบัติคนหนึ่งชื่อปิ่น ปรากฏเมื่อแต่งตั้งข้าราชการภายหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกปราบดาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติ ทรงยกย่องว่าหม่อมปิ่นมีความชอบได้โดยเสด็จพระราชดำเนินการสงครามหลายครั้ง ต้องศาสตรา

อาวุธข้าศึก แล้วสื่อสารชวนนายทัพนายกองมาตีเอากรุงธนบุรีได้มีความชอบมาก โปรดเกล้าให้เป็นเจ้าพระยาพลเทพ ต่อมาท่านได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยามหาเสนาว่าที่สมุหพระกลาโหมอยู่จนสิ้นรัชกาลที่ ๑ ครั้งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าให้เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ย้ายไปรับราชการในกรมพระ-ราชวังบวร ฯ

เจ้าพระยาบดินทร์เดชา

เจ้าพระยาอภัยราชามีบุตรคนหนึ่งชื่อสิงห์ ได้ถวายตัวเข้ารับราชการในรัชกาลที่ ๑ เป็นที่จมื่นเสมอใจราช ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ ย้ายไปรับราชการในกรมพระราชวังบวรฯ เป็นที่พระยาเกษตรรักษา ขึ้นรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๖๗ ปรากฏเมื่อทรงตั้งข้าราชการต่อเนื่องจากพระราชพิธีราชาภิเศก ว่าโปรดให้พระยาเกษตรรักษานอกราชการเป็นพระยาราชสุภาวดี ที่ว่าท่านอยู่นอกราชการในปลายรัชกาลที่ ๒ ดังกล่าวนั้นคงเป็นเพราะว่าเมื่อกรมพระราชวังบวรเสด็จทิวงคตเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๐ แล้ว ท่านสมัครอยู่นอกราชการเพราะนัยว่าท่านมีกิจการเดินเรือสำเภาค้าขายกับเมืองจีนอยู่พักหนึ่ง อนึ่งมีคำเล่ากันมาว่า ท่านมีส่วนมัวหมองในเรื่องความผิด กรณีตัดหน้าฉานกระบวนเสด็จพระราชดำเนินอะไรอย่างหนึ่งไม่ได้ความชัด แต่ในรัชกาลที่ ๓ ท่านผู้นี้เป็นแม่ทัพที่เลื่องลือชื่อเสียงคนหนึ่ง ท่านได้เลื่อนเบนเจ้าพระยาราชสุภาวดีแล้วเป็นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาว่าที่สมุหนายก ข้าพเจ้าพิจารณารายการที่ท่านเป็นแม่ทัพออกไปปฏิบัติราชการแล้วเห็นว่า ไม่เคยมีแม่ทัพไทยคนใดจะได้ตรากตรำกับการสงครามยืดเยื้อ

เท่าท่านเจ้าพระยาบดินทร์เดชาผู้นี้ คือระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๙ ถึง พ.ศ. ๒๓๗๐ ตอนหนึ่งและตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๑ ถึง พ.ศ. ๒๓๗๒ อีกตอนหนึ่งรวมสองตอนเป็นเวลา ๒ ปี เป็นแม่ทัพไปปราบปรามเจ้าอนุซึ่งเป็นกบฏจนกระทั่งจับตัวได้ และระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๖ ถึง พ.ศ. ๒๓๙๑ รวมเป็นเวลา ๑๖ ปีเป็นแม่ทัพไปช่วยเขมรรบกับญวน ตลอดเวลานั้นได้กลับเข้ามากรุงเทพ ๓ คราวนับเวลารวมกันได้ ๓ ปี ถึง พ.ศ. ๒๓๙๑ เป็นเวลาเสร็จสิ้นการสงคราม ได้ตั้งประเทศกัมพูชาขึ้นโดยเรียบร้อยปราศจากการรบกวนของญวนต่อไป ท่านก็ยกทัพกลับบ้านเมือง แต่มาอยู่เป็นปรกติได้เพียง ๒ ปีเศษ ก็ถึงแก่อสัญกรรม โปรดเกล้าให้ทำเมรุพระราชทานเพลิงที่วัดสระเกษ เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๓ เรื่องราวของท่านผู้นี้มีบริบูรณ์อยู่แล้วในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ และเรื่องอื่นเช่น จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติเป็นต้น* จึงของดกล่าวในที่นี้เพราะเป็นเรื่องยืดยาวมาก

* เมื่อพูดถึงจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ (ฉบับ พ.ศ. ๒๕๐๕) ปรากฏในจดหมาย ฉบับที่ ๑ มีข้อความว่ามีพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถามพระยาไกรว่า ปากน้ำเมืองถลาง เมืองพังงา เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตะกั่วป่าเหล่านี้จะมีเรือเข้ามายิงเอาบ้านเอาเมืองถึงเจียวหรือ พระยาไกรกราบทูลว่ายิงหาถึงไม่ มีผู้ทำหมายเหตุอธิบายไว้ว่า พระยาไกรคนนี้คือพระยาไกรโกษา เทศ ภูมิรัตน์ และในจดหมายฉบับที่ ๖ กล่าวว่าโปรดเกล้าให้พระยามหาอำมาตย์ พระยาวิสูตร ไปชำระความเรื่องฝิ่นในท้องที่จังหวัดฉะเชิงเทรา นครนายก ปราจีนบุรี ชลบุรี และระยอง มีผู้ทำหมายเหตุไว้ว่าพระยาวิสูตรคนนี้คือพระยาวิสูตรโกษา อั้น ศิริวัฒนกุล ข้าพเจ้าขอชี้แจงว่าพระยาไกรโกษา เทศ ภูมิรัตน์ เป็นพี่พระยาวิสูตรโกษา อั้น ศิริวัฒนกุล และพระยาวิสูตรโกษาอั้นเป็นปู่ของข้าพเจ้าท่านถึงแก่อนิจกรรมปลาย พ.ศ. ๒๔๔๑ เมื่ออายุ ๕๘ ปี เหตุการณ์ที่กล่าวในจดหมายเหตุหลวงอุดมเป็นเหตุการณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ เพราะฉนั้นพระยาไกรกับพระยาวิสูตรที่กล่าวจึงไม่ใช่พระยาไกร (เทศ) และพระยาวิสุตร (อั้น)

ท่านได้ปฏิสังขรวัดจักรวรรดิราชาวาสต่อจากบิดาของท่านวัดหนึ่ง สร้างวัดไชยชนะสงคราม (วัดตึก) วัดหนึ่งและซ่อมแซมวัดปรินายก อีกวัดหนึ่งยังไม่ทันเสร็จก็ถึงแก่อสัญกรรมเสียก่อน ที่วัดจักรวรรดิราชาวาสและวัดไชยชนะสงครามมีสิ่งอนุสรณ์ถึงท่านอยู่ ข้าพเจ้ามีธุระไปในบริเวณนั้นก็มักจะแวะไปกราบและนั่งพักร้อน ปล่อยอารมณ์ให้ล่องลอยไปในอดีต ท่านผู้นี้เป็นต้นสกุลสิงหเสนี

เจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน)

บุตรชายอีกคนหนึ่งของเจ้าพระยามหาสมบัติชื่อ ทองอิน เดิมเปนพระยาราชภักดี ในสุดชีวิตเป็นเจ้าพระยาพลเทพ ท่านเป็นต้นสกุลทองอิน

มีผู้กล่าวว่ามีบุตรหญิงของเจ้าพระยามหาสมบัติคนหนึ่ง ชื่อ ทองเภา ถูกกวาดต้อนไปยังเมืองพม่าเมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยา และว่าท่านผู้นี้ ได้ไปเป็นพระราชมารดาของพระเจ้าธีบอ ข้าพเจ้าทราบว่าพระราชชนนีของพระเจ้าธีบอเป็นเชื้อสายเจ้าฟ้าไทยใหญ่ผู้ครองเมืองธีบอหรือสีปอ พระเจ้าธีบอสมภพ พ.ศ. ๒๔๐๒ ได้ราชสมบัติ พ.ศ. ๒๔๒๑ ส่วนกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ข้อความที่อ้างจึงไม่สามารถเป็นไปได้

พระยาจินดารังสรรค์

บัดนี้จะได้กลับไปกล่าวถึงบุตรหลานทางสายเจ้าพระยาชำนาญ บริรักษ์ต่อไป การสงครามเมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยา พม่า

ได้ทำการอย่างอ้อยอิ่งในตอนต้น ๆ อยู่ประมาณ ๒ ปีก็จริง แต่เมื่อจะเข้าปล้นเอาพระนครก็ได้ทำการอย่างรวบรัดแตกหักโดยฉับพลัน คือได้เตรียมขุดอุโมงค์เดินเข้ามาจนถึงกำแพงเมืองทางด้านหัวรอ แล้วขุดร่องตามกำแพงขนฟืนเข้ามากองใส่ไว้ใต้รากกำแพงและทำบันไดที่จะพาดปีนปล้นเมืองไว้ล่วงหน้าโดยเรียบร้อยแล้ว ครั้นถึงวันเนาสงกรานต์ เวลาบ่าย ๓ โมงก็จุดไฟสุมรากกำแพงระดมยิงปืนใหญ่น้อยเข้ามาทุกด้าน พอเวลาพลบค่ำกำแพงเมืองทรุดลง ถึงเวลา๒ ทุ่มแม่ทัพยิงปืนสัญญาณให้ทหารเข้าปีนปล้นพร้อมกัน อาการที่พม่าเตรียมเข้าปล้นพระนครครั้งนั้น ชาวพระนครย่อมทราบดีว่าพม่าคงเข้าปีนปล้นในไม่ช้าแต่ไม่ทราบว่าเมื่อใดเท่านั้น พม่ากำหนดเอาวันเนาสงกรานต์เป็นวันทำการเด็ดขาด ก็เห็นจะเพื่อให้ชาวพระนครเกิดความประมาทเล่นสนุกรื่นเริงกัน การกระทำก็แสดงสิงหนาทคุกคามเป็นที่น่าสพึงกลัว ชาวพระนครคงเข้าประจำหน้าที่อย่างสับสนอลหม่าน ครั้นเมื่อพม่าตีปล้นเข้าพระนครได้ก็ไล่ฆ่าฟันผู้คนอย่างทารุณร้ายกาจ ไปถึงที่ใดก็จุดไฟเผาบ้านเรือนวัดวาอาราม เป็นโกลาหล การกระทำเช่นนี้ชาวพระนครย่อมจะตกใจเสียขวัญพากันแตกตื่นหนีพม่าเอาตัวรอดอย่างกระจัดกระจาย ไม่เป็นอันที่จะรวบรวมกันให้เป็นกลุ่มเป็นก้อนตามหมู่เหล่าครอบครัว ส่วนทรัพย์สมบัติก็คงหยิบฉวยเอาไปได้แต่เฉพาะสิ่งของที่อยู่ใกล้มือเท่านั้น

กล่าวถึงบุตรของพระยาวิเศษสุนทร (เมื่อครั้งเป็นพระราไชย) สองคน คือบุตรหญิงผู้พี่ชื่อ พุ่ม บุตรชายผู้น้องชื่อ แก้ว เมื่อพม่า

เข้าพระนครได้นั้นท่านบิดาไปประจำหน้าที่ป้องกันพระนครแล้วเลยพลัดไปไม่พบกัน ทางบ้านบ่าวไพร่จึงพาคุณพุ่มและคุณแก้วซึ่งอายุประมาณ ๘ – ๑๐ ขวบหนีออกจากกรุงมุ่งหน้าลงมายังทิศใต้ เข้าของที่มีติดตัวก็ใส่กระบุงตะกร้าหาบคอนมา ไม้คานอันหนึ่งนั้นเป็นไม้ไผ่หลวงปล้องและเอาดาบเจ้าพระยาชำนาญสอดซ่อนมาด้วย กลุ่มผู้หนีภัยกลุ่มนี้พากันหนีกระเจิดกระเจิงไปได้พักหนึ่ง กองตระเวนพม่าก็จับตัวได้ที่ตำบลบางไทร พม่าจึงคุมตัวลงเรือขึ้นไปยังกรุงศรีอยุธยาพร้อมด้วยหญิงชายจำนวนหนึ่ง ท่านผู้เล่าสันนิษฐานว่าพม่าคงจะส่งคนกลุ่มนี้ขึ้นไปยังกรุง เพื่อสอบปากคำและชี้ที่ในการค้นหาทรัพย์สมบัติ การเดินทางมาคราวนั้นคนที่เป็นผู้ใหญ่พม่าผูกมัดไว้ทั้งหมด แต่คุณพุ่มและน้องชายพม่าเห็นเป็นเด็กจึงปล่อยตามสบายไม่ผูกมัด ท่านเล่าว่าในระหว่างทางคุณพุ่มได้แสดงเป็นนัยให้คนไทยที่ถูกจับมาพร้อมกันทราบว่าท่านมีดาบซ่อนอยู่ในกระบอกไม้คาน เมื่อถึงโอกาสเหมาะท่านจะเอาดาบนั้นตัดเชือกผูกมัด ขอให้คนทั้งหลายช่วยกันฆ่าฟันพม่าเสียแล้วจะได้พากันหนีเอาตัวรอด การแสดงนัยดังกล่าวผู้ใหญ่เล่าว่า คุณพุ่มผูกถ้อยคำเป็นเพลงกล่อมให้น้องนอน * ครั้นเวลาเย็นพม่าจอดเรือเพื่อหุงหาอาหาร พม่าพากันขึ้นบกไปเก็บผักหาฟืนเหลืออยู่เฝ้าเรือเพียงคนสองคน พอได้ทีคุณพุ่มก็เอาดาบออกจากที่ซ่อนตัดเครื่องพันธนาการคนไทยออก คนพวกนั้นก็ช่วยกันกลุ้มรุมฆ่าพม่าตายหมดแล้วพากันหนีไป ระหว่างทางไปพบ

* อาจเป็นบ่าวไพร่ที่ไปด้วยกันแนะนำสั่งสอน

หมู่ลาดตระเวนพม่าก็ช่วยกันต่อสู้เอาตัวรอดไปได้จนถึงแขวงพระ-พุทธบาท มีไม้กระบองอันหนึ่งขนาดกำลังเหมาะมือตกทอดกันมาทางสายพระยาราชานุประดิษฐ์ ข้าพเจ้าได้ไม้อันนั้นไว้จากคุณอาว์ อาบ ศิริวัฒนกุล ที่ท่านเก็บกันต่อ ๆ มาเพราะเป็นไม้กระบองที่ใช้ต่อสู้พม่าในครั้งนั้น

เมื่อคุณพุ่มกับน้องชายหนีพม่าไปซุ่มซ่อนอยู่ในเขาพระพุทธ-บาท จะมีผู้คนหรือญาติของท่านไปอยู่ด้วยหรือไม่หาทราบไม่ แต่พวกที่หนีไปด้วยกันคราวนั้นก็คงจะช่วยอุปการะเลี้ยงดูตามสมควรจนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าตากสินตั้งกรุงธนบุรีขึ้นแล้ว จึงมีผู้พาคุณพุ่มและน้องชายลงมาสืบหาญาติ ก็ได้มาพบท่านบิดาและรวบรวมกันอยู่โดยปรกติสืบมา

คุณพุ่มได้ถวายตัวรับราชการในพระบาทสมเด็จพระพุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระองค์เจ้าองค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้าคันธรส เป็นกรมหมื่นศรีสุเรนทร ส่วนคุณแก้วเรียกกันว่า แก้วแขก ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เป็นที่พระยาจินดารังสรรค์จางวางกรมช่าง ๑๐ หมู่

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๙ พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุรูปหนึ่ง พระญาณสมโพธิ (เค็ม) วัดนาคกลางรูปหนึ่ง พระมงคลเทพมุนี (จีน) วัดหน้าพระเมรุกรุงเก่ารูปหนึ่ง ต้องอธิกรณ์ฐานเมถุนปาราชิก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นรักษ์รณเรศ (พระองค์เจ้าไกรสร) กับ

พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า) เป็นกรรมการชำระได้ความสมจริงตามฟ้อง จึงมีรับสั่งให้เอาตัวผู้ผิดไปจำคุกไว้ ต่อมาก็มีผู้ทอดบัตรสนเท่ห์เป็นโคลงบทหนึ่งความว่า

ไกรสรพระเสด็จได้ สึกชี
กรมเจษฎาบดี เร่งไม้
พิเรนทรแม่นอเวจี ไป่คลาศ
อาจพลิกแผ่นดินได้ แม่นแม้นเมืองทมิฬ

พระราชพงศาวดารกล่าวถึงการชำระคดีไว้ดังต่อไปนี้ "ได้ทรงทราบทรงพระราชดำริห์เห็นว่าผู้แต่งโคลงบังอาจว่ากล่าวหยาบช้าตลอดจนถึงแผ่นดิน จึงโปรดเกล้าให้สืบเอาตัวผู้ทิ้ง ได้ความว่าเป็นโคลงของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศรีสุเรนทร เหตุด้วยกรมหมื่นศรีสุเรนทรเป็นศิษย์พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) ประการหนึ่ง กรมหมื่นศรีสุเรนทรเป็นจินตกวีประการหนึ่ง* กับอีกประการหนึ่ง คำว่า "ไป่" ใช้แทนไม่ซึ่งปรากฏในโคลงบัตรสนเท่ห์นี้ กรมหมื่นศรีสุเรนทรมักทรงใช้ ได้หลักฐานดังกล่าวมานี้ จึงมีรับสั่งให้เอากรมหมื่นศรีสุเรนทรมาขังไว้ เผอิญกรมหมื่นศรีสุเรนทรมาประชวรสิ้นพระชนม์ในระหว่างที่ต้องขังอยู่นั้น จึงไม่ได้ตัดสินลงโทษอย่างใด"

---

* หนังสือที่กรมหมื่นศรีสุเรนทรได้ทรงแต่งไว้ คือโคลงเรื่องสมโภชพระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมวงษ์เมื่อในรัชกาลที่ ๑ เรื่อง ๑ กับฉันท์กล่อมช้างเผือกพลายเหนจะแต่งถวายเมื่อคราวสมโภชพระยาเสวตรกุญชรอีกเรื่องหนึ่ง

เมื่อข้าพเจ้ายังหนุ่มวันหนึ่งได้ไปเยี่ยมคุณอาว์อาบ ที่บ้านเชื่องปากคลองด่าน ตำบลตลาดพลู ท่านคุยด้วยอารมย์ดี ตอนหนึ่งท่านถามว่า ที่ผู้หญิงเขามักร้องเมื่อตกใจเพราะเดินพลั้งพลาดหรือกำลังซวดเซว่า หกขะเมนเถนพุด * นั้นข้าพเจ้าทราบหรือไม่ว่ามาจากอะไร เมื่อข้าพเจ้าเรียนท่านว่าไม่ทราบและอยากทราบ ท่านก็เล่าว่าต้นเหตุมาจากการชำระอธิกรณ์พระพุทธโฆษาจารย์ครั้งนั้นที่คุณอาว์อาบเอ่ยเรื่องนี้ขึ้นก็เพื่อเป็นความนำที่ท่านจะเล่าเรื่องดาบเจ้าพระยาชำนาญที่ได้ทราบมาจากพระยาราชานุประดิษฐ์บิดาของท่านเป็นการถ่ายทอดให้ข้าพเจ้าฟัง

เมื่อกรมหมื่นศรีสุเรนทรถูกจับนั้น พระยาจินดารังสรรค์วิตกทุกข์ร้อนขวนขวายไปเยี่ยมเยียนเสมอ เพราะกรมหมื่นศรีสุเรนทรโดยศักดิ์ก็เป็นหลานและเจ้าจอมมารดาพุ่มก็เป็นพี่สาวเคยตกทุกข์ได้ยากมาด้วยกัน ครั้นเมื่อกรมหมื่นศรีสุเรนทรสิ้นพระชนม์แล้ว ท่านก็แหนงหน่ายราชการแล้วก็เลยอ้างความป่วยเจ็บและชราภาพกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ มาถึงต้นรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีพระราชดำริอย่างไรหาทราบไม่ แต่ความปรากฏว่าได้ทรงเรียกบุคคลที่เป็นเชื้อสายของสกุลนี้เข้ารับราชการเช่นทรงเรียกเจ้าพระยาบดินทรเดชาเมื่อเป็นพระยาเกษตรรักษานอกราชการเข้ารับราชการใหม่เป็นพระยาราชสุภาวดี ผู้ใหญ่เล่าว่า

---

* อุทานว่าจานี้ตั้งแต่เป็นเด็กมาข้าพเจ้าได้ยินเสมอ แต่เมื่ออายุล่วงถึงวัยกลางคนรู้สึกว่าหาย ไปที่เขียนดังนี้เขียนตามเสียงพูด

ครั้งนั้นโปรดเกล้าให้ราชบุรุษมาฟังอาการเจ็บป่วยของพระยาจินดา-รังสรรค์และอีกคราวหนึ่งเชิญพระราชกระแสมาว่าทรงได้ยินคำเล่าลือเรื่องดาบเจ้าพระยาชำนาญจึงใคร่จะขอทอดพระเนตร เป็นประเพณีว่าเมื่อพระเจ้าแผ่นดินสนพระทัยที่จะทอดพระเนตรสิ่งหนึ่งสิ่งใดเจ้า-ของก็ต้องนำขึ้นทูลเกล้าถวาย พระยาจินดารังสรรค์จึงกล่าวแก่ผู้เชิญพระราชกระแสว่า คำเล่าลือที่ว่าเป็นดาบเนื้อเหล็กดีถึงกับฟันท่อนเหล็กขาดนั้นท่านเองก็สงสัยอยู่ บัดนี้เป็นโอกาสที่จะทดลองดู ท่านก็ให้หาตาปูขนาดใหญ่มาตอกลงบนกระดานแล้วเชิญดาบมาลองฟัน ปรากฏว่าพอฟันลง ดาบก็หักออกเป็นสองท่อน พระยาจินดารังสรรค์จึงได้ทำเป็นราวเทียนถวายไว้ในพระอุโบสถวัดสุทัศน์เทพวราราม เมื่อคุณอาวีอาบเล่าจบ ข้าพเจ้าเรียนถามว่าราวเทียนอันนี้ยังอยู่หรือไม่ ท่านก็ตอบว่าท่านผู้ใหญ่แสดงท่วงทีว่าเป็นของถวายเป็นพุทธบูชาเสร็จเด็ดขาดไปแล้ว จึงไม่เคยได้ยินว่ามีใครเอาเป็นธุระสืบสวน

ข้าพเจ้าอ่านพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์พบข้อความสองบรรทัดเป็นข้อความโดด ๆ แทรกเข้ามาไว้ต่อเนื่องจากเรื่องการพระราชพิธีบรมราชาภิเศก ข้อ-ความนั้นมีว่า "อนึ่งฟ้องกล่าวโทษว่าพูดจาหยาบช้าต่อแผ่นดินก็โปรดให้ยกโทษเสีย มิให้รับฟ้องความหยาบช้าตั้งแต่นั้นมา"

พระยาจินดารังสรรค์ ในฐานะเป็นจางวางกรมช่างสิบหมู่นัยว่าท่านได้มีส่วนในการสร้างศิลปวัตถุในวัดสุทัศน์หลายอย่าง แต่จะเป็นอะไรบ้างหาทราบไม่ ท่านผู้นี้เป็นต้นสกุลภูมิรัตน์

เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี

พระยาวิเศษสุนทรมีบุตรอีกคนหนึ่งชื่อพราหมณ์ได้เป็นที่หลวงเสน่ห์สรชิต ท่านผู้นี้มีบุตรชายคนหนึ่งชื่อบุญศรี เดิมนายบุญศรีฝากตัวอยู่กับเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ครั้นเมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์แล้ว ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่กับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เมื่อกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ราชาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๓ แล้ว โปรดเกล้าตั้งนายบุญศรีเป็นเจ้าหมื่นไววรนารถเป็นมหาดเล็กใช้ชิด ภายหลังโปรดเกล้าให้เป็นพระยาพิพัฒนโกษาปลัดทูลฉลองกรมท่า แต่ยังโปรดเกล้าใช้อย่างมหาดเล็กใกล้ชิดอยู่เสมอ เช่นมีหน้าที่ตั้งเครื่องพระกระยาหารที่ห้องพระโรงเวลามีราชการไม่ได้เสด็จขึ้น และเวลาทรงพระประชวรก็ต้องเข้ามาประจำในที่พระบรรทมเวลาหมอเข้าตลอดมาจนสิ้นรัชกาล ในรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นพระยามหาอำมาตย์แล้วเป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์เสนาบดีที่กรมราชวังอยู่จนสิ้นรัชกาล เมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ ท่านชราภาพมากแล้วจึงโปรดเกล้าให้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี เป็นเจ้าพระยาจางวางนอกราชการ ท่านเป็นผู้สร้างวัดบุญศิริมาตยาราม เป็นต้นสกุลบุรณศิริ

พระยาราชโยธา

บัดนี้จะกล่าวถึงบุตรหลานของพระยาจินดารังสรรค์ต่อไป บุตรพระยาจินดารังสรรค์คนหนึ่งชื่อทองอยู่ นายทองอยู่รับราชการในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรในรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นที่พระยาราชโยธา เมื่อท่านถึงอสัญกรรมนัยว่ากำลังเทียบที่เป็นเจ้าพระยา เรื่องนี้ท่านไปล่ยายของข้าพเจ้าผู้เป็นเชื้อสายของท่านจุ้ยชาวสวนบางมด บุตรพระยาวิเศษสุนทรเป็นผู้เล่า เพราะยายของข้าพเจ้าเป็นคนชั้นหลาน ผู้ได้มาในงานเมรุพระราชทานเพลิงศพพระยาราชโยธา ครั้งต้นรัชกาลที่ ๕* เล่ากันมาในสกุลว่าเมื่อต้นรัชกาลที่ ๔ พระยาราชโยธาได้เป็นหัวหน้าข้าราชการคุมพลฝ่ายวังหน้าร่วมไปในกองทัพซึ่งเจ้าพระยายมราชเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงโดยทางเชียงใหม่ ในการไปราชการครั้งนั้น ท่านได้สร้างถาวรวัตถุอะไรอย่างหนึ่งไว้ที่วัดพระธาตุจอมทอง จังหวัดลำพูน ข้าพเจ้าเคยไปที่วัดพระธาตุจอมทอง ๓ ครั้ง ได้พยายามสืบสวนก็ไม่ได้ความประการใด ในระหว่างไปทัพคราวนั้นอยู่ข้างหลัง ท่านผู้หญิงทรัพย์ภรรยาของท่าน** ได้สร้างเรือนในที่ดินที่ซอยพระยาวิสูตรโกษา

---

* ท่านแต่ก่อนมักจำเรื่องการศพการตายได้แม่นยำ เพราะคนชั้นลูกหลานต้องโกนผมนุ่งขาว การโกนผมนั้นเป็นเครื่องทรมานจิตใจคนหนุ่มสาวหรือรุ่นหนุ่มรุ่นสาวเป็นอันมาก จึงทำให้จำได้ไม่รู้ลืม

** ก่อนรัชกาลที่ ๕ ขึ้นไป ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคำนำหน้านามสตรีว่าคุณหญิงยังไม่มีที่ใช้ ภรรยาขุนนางที่ถือน้ำพระพิพัฒนสัตยาดูเหมือนจะเรียกว่าท่านผู้หญิง ทั้งสิ้น นอกนั้นเรียกชื่อเฉย ๆ หรือใช้คำนำหน้าว่าอำแดง เช่นศรีภรรยาพระราชวงษาหรืออำแดงเหมภรรยาพระราชานิมิต อย่างนี้เป็นทางการ ถ้าเป็นลำลองเรียกว่าศรีพระราชวงษา หรืออำแดงเหมพระราชานิมิตก็ได้ ที่ว่าดังนี้ว่าตามที่อ่านพบ จะมีกฎเกณฑ์แน่แท้อย่างไรไม่ทราบ

ถนนเจริญกรุงขึ้นหลังหนึ่งเป็นเรือนฝากระดาน ๕ ห้อง แข็งแรงใหญ่โตมาก เรือนหลังนี้เพิ่งมาถูกเพลิงไหม้เมื่อฝ่ายสัมพันธมิตรมาโจมตีทางอากาศครั้งสงครามโลกครั้งที่ ๒ นี้เอง มีเรื่องเกี่ยวข้องถึงพระยาราชโยธาเรื่องหนึ่ง ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เล่าไว้ว่าเมื่อพ.ศ. ๒๔๐๔ ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงประชวร เกิดทรงสงสัยในเจ้าจอมมารดากลีบ ซึ่งเป็นนายพระเครื่อง เจ้าจอมมารดากลีบผู้นี้มีพระองค์เจ้าถึง ๑๒ พระองค์ คงจะเป็นที่โปรดปรานเป็นอันมาก แต่เมื่อมีโจทก์ก็โปรดให้ชำระ คณะกรรมการกราบทูลว่าไม่ได้ความจริง ถึงเช่นนั้นก็โปรดให้ออกจากที่นายพระเครื่องแล้วโปรดให้พระยาราชโยธากำกับการแทนโดยใช้คนครัวผู้ชายอยู่คราวหนึ่ง มีเรื่องกล่าวถึงพระยาราชโยธาเพียงเท่านี้ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๑๑ สิ้นรัชกาลที่ ๔ ขึ้นรัชกาลที่ ๕ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญได้รับอุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวร ตามเรื่องที่ยายของข้าพเจ้าเล่าให้ฟังเข้าใจว่าพระยาราชโยธารับราชการอยู่ในกรมพระราชวังบวรมาจนถึงตอนต้นรัชกาลที่ ๕ จึงได้ถึงอสัญกรรม

นางสาวพร้อม ศิริวัฒนกุล

พระยาราชโยธามีบุตรธิดาหลายคน จะกล่าวถึงแต่เพียงบุตรชายคนหนึ่งชื่ออ้น นายอ้นได้เป็นที่พระยาวิสูตรโกษา ท่านผู้นี้มีบุตรธิดารวมทั้งสิ้น ๑๒ คน ภรรยาของท่านคนหนึ่งชื่อเขียนได้ยกย่อง

เป็นคุณหญิง คุณหญิงเขียนเป็นธิดาพระพรหมธิบาล (เสม) เป็นหลาน (ปู่) พระพิเรนทรเทพ (เปรม) ผู้สร้างวัดใหม่พิเรนทร์ ธนบุรี เชื้อสายของท่านทั้งสองนี้ใช้นามสกุลเปรมเสมานนท์ พระยาวิสูตร-โกษากับคุณหญิงเขียนมีธิดาด้วยกันเพียงคนเดียวคือ นางสาวพร้อม ศิริวัฒนกุล นับเป็นคนที่ ๑๑ ในบรรดาบุตรธิดาของพระยาวิสูตรโกษา

เมื่อเป็นเด็กคุณอาว์พร้อมเป็นลูกที่บิดามารดารักใคร่เอ็นดู เพราะเป็นธิดาคนเล็ก เมื่อเจริญวัยพอจะไปไหนได้แล้ว ท่านบิดาไปไหนก็มักจะพาไปด้วย และตั้งแต่ตอนนั้นมาพระยาวิสูตรโกษามีเวลาว่างราชการพอจะไปไหน ๆ ได้มาก เพราะท่านเป็นข้าราชการในกรมพระราชวังบวร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ พอคุณอาว์พร้อมอายุได้ ๓ ขวบ กรมพระราชวังบวร ฯ บวรวิชัยชาญเสด็จทิวงคต ข้าราชการวังหน้าต้องโอนสังกัดไปสมทบอยู่ในวังหลวง ธรรมดาข้าราชการสมทบถึงแม้ว่าผลประโยชน์และฐานะจะคงเดิม แต่หน้าที่รับผิดชอบโดยตรงย่อมไม่ใคร่มี จะมีก็แต่เรื่องเฝ้าแหนเวลาเสด็จออกขุนนางและไปในการพระราชพิธีต่าง ๆ นอกนั้นเห็นจะมีเรื่องดูแลรักษาราช-การซึ่งมีเหลืออยู่ทางวังหน้า เรื่องเหล่านี้ผูกมัดให้ต้องประจำการอยู่โดยอัตราก็จริงแต่เวลาว่างย่อมมีมาก เพราะฉนั้นเรื่องราวของคุณอาว์พร้อมตอนเป็นเด็กจึงมีเรื่องไปเที่ยวเตร่กับท่านบิดาเป็นพื้น ทำให้เกิดความสนิทสนมรักใคร่นับถือกันขึ้นในระหว่างบิดากับบุตรอย่างลึกซึ้ง และเป็นการศึกษาอบรมไปในตัวด้วย มีอีกเรื่องหนึ่งก็เป็นเรื่องไปมาหาสู่สังสรรกันระหว่างญาติ เพราะพระยาไกรโกษาและพระยา

ราชานุประดิษฐพี่และน้องของพระยาวิสูตรโกษาก็เป็นข้าราชการวังหน้าซึ่งตกอยู่ในฐานะเช่นเดียวกัน เมื่อมีเวลาว่างมากจึงมีเรื่องไปมาหาสู่กลมเกลียวกันยิ่งขึ้น โดยมีท้าวอนงค์รักษาซึ่งมีตำแหน่งเป็นผู้ใหญ่หรือนายวังอยู่ในวังหน้าเป็นแกนกลาง เพราะท่านผู้นั้นก็มีเวลาออกมาพักผ่อนอยู่บ้านกับพี่น้องลูกหลานได้มากขึ้น เวลามาเยี่ยมบ้านท่านมักจะมาที่บ้านพระยาวิสูตรโกษาเพราะไปมาสดวกกว่าบ้านอื่น ระหว่างท้าวอนงค์รักษามาพัก บ้านพระยาวิสูตรโกษาก็ครึกครื้นเป็นที่ชุมนุมญาติ ตามที่คุณอาว์พร้อมเล่านั้นรู้สึกว่าท่านเจ้าคุณทั้งสามนับถือยำเกรงท้าวอนงค์รักษาผู้เป็นพี่สาวใหญ่เป็นอันมาก พึ่งดูคล้ายกับว่าสตรีที่รักษาตัวเป็นโสดอยู่ได้โดยเรียบร้อยนั้น เป็นผู้มีศักดิ์ศรีเป็นที่เคารพยำเกรงยกย่องของพี่น้องลูกหลาน ข้าพเจ้ากล่าวความตอนนี้เพื่อแสดงความแตกต่างในการเลี้ยงดูอบรมอีกแบบหนึ่งซึ่งประพฤติกันอยู่มากในสมัยโน้น คือบิดามารดาเก็บลูกสาวไม่ใคร่ยอมให้ไปไหนและให้ห่างเหินจากสังคมแม้กับวงศ์ญาติ กุลธิดาเช่นนั้นเมื่อเติบโตขึ้นก็เป็นคนชำนาญแต่การทำครัวกวาดเรือน เข้าสังคมก็งก ๆ เงิ่น ๆ ถนนหนทางในกรุงเทพ ฯ นี้จะไปไหนโดยลำพังก็มักไปไม่ถูกกลายเป็นคนซึ่งคุณอาว์พร้อมท่านเรียกว่า "คนคับแคบหูสั้นตาสั้น"

พระยาวิสูตรโกษาป่วยอยู่นานประมาณปีเศษจึงถึงอนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ เวลานั้นคุณอาว์พร้อมอายุได้ ๑๗ ปี เมื่อทำบุญและพระราชทานเพลิงศพเสร็จแล้วท่านเล่าว่ามีเงินเหลืออยู่เพียง ๑๕

ชั่ง และมีนาอยู่ ๒—๓ แปลงซึ่งได้ค่าเช่าบ้างไม่ได้บ้าง เพราะคนที่เช่านาทำเป็นคนเก่าแก่จะเข้มงวดก็เกรงใจกัน อีกทางหนึ่งได้ผลประโยชน์จากห้องแถวซึ่งมีอยู่ประมาณ ๒๐ ห้อง ผลประโยชน์เหล่านี้รวมทั้งเงินเดือนเบี้ยหวัดครั้งพระยาวิสูตรโกษายังปรกติก็พอกินพอใช้ไปได้ แต่เมื่อขาดเงินเดือนเบี้ยหวัดก็เกิดความลำบาก เพราะผู้คนเก่าแก่ที่เป็นภาระจะต้องเลี้ยงดูคงที่อยู่ตามเดิม การเป็นเช่นนี้คุณอาว์พร้อมจึงได้รวบรวมผู้คนตั้งเย็บจักร์ขึ้นในบ้าน โดยหางานเหมาจากหน่วยราชการหรือรับช่วงงานเหมาจากผู้อื่นมาทำ อนึ่งโดยเหตุที่คุณหญิงเขียนเป็นผู้โอบอ้อมอารีเที่ยงธรรมต่อญาติและบุตรธิดาอื่น ๆ ของพระยาวิสูตรโกษา และคุณอาว์พร้อมก็เป็นที่รักใคร่ของบรรดาพี่น้อง ซึ่งเวลานั้นออกเรือนไปรับราชการอยู่ต่างจังหวัดแล้วโดยมาก ท่านเหล่านั้นต่างถือว่าที่บ้านนี้เป็นที่พักพึ่งอาศัยของสกุล มีคุณหญิงเขียนเป็นผู้ใหญ่เหมือนดังเมื่อครั้งพระยาวิสูตรโกษายังมีชีวิตอยู่ ไม่มีผู้ใดเรียกร้องขอแบ่งปันทรัพย์สินอย่างใด สกุลจึงยังเรียบร้อยเป็นปรกติ ส่วนคุณหญิงเขียนซึ่งเป็นคนแบบบางอยู่แล้ว เมื่อสิ้นพระยาวิสูตรโกษาก็เข้าวัดถือศีลปล่อยให้คุณอาว์พร้อมเป็นแม่บ้านปกครองดูแลผู้คน การที่คุณอาว์พร้อมต้องรับภาระเช่นนี้ตั้งแต่ยังสาว ทำให้ท่านเป็นผู้ใหญ่เกินอายุมีสง่าราศีเป็นที่เคารพยำเกรงของพี่น้องผู้คน ดังที่คุณท้าวอนงค์รักษาได้เคยเป็นมา ท่านจึงรักษาตัวเป็นพรหมจารีย์โดยปราศจากราคียองใยมาได้ตลอดชีวิต

คุณหญิงเขียนถึงแก่กรรมเมื่ออายุคุณอาว์พร้อมได้ ๒๗ ปี เป็นเหตุให้ท่านเศร้าโศรกอาลัยเป็นอันมาก และในระหว่างนี้ท่านเกิดมีอาการป่วยเจ็บอยู่เนือง ๆ ท่านจึงเก็บศพไว้ทำบุญที่บ้านประมาณเกือบ ๓ ปี อนึ่งบ้านเรือนครอบครัวเกิดความว้าเหว่เพราะขาดผู้ใหญ่มีแต่คุณป้าเยื้อนซึ่งดำรงตนเป็นโสดเหมือนกันอยู่เป็นเพื่อน ท่านจึงได้รับคุณท้าวอนงค์รักษาและท่านทองคำย่าโดยตรงของข้าพเจ้ามาอยู่ด้วย ประกอบกับในตอนนี้บุตรของบรรดาพี่ ๆ ซึ่งรับราชการอยู่หัวเมืองหลายคนมีอายุถึงคราวจะต้องเล่าเรียน ท่านจึงเริ่มให้อุปการะแก่หลาน บ้านเรือนก็อบอุ่นขึ้น

การปลงศพคุณหญิงเขียนนั้น คุณอาว์พร้อมทำเป็นการใหญ่เห็นจะทำเพื่อให้สาสมกับความอาลัยรักและทำไม่ให้นึกติตนเองได้ในภายหลัง งานนี้ทำเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เริ่มต้นด้วยสร้างศาลาใหม่ ๒ หลัง เมรุ ๑ จอม และซ่อมแซมศาลาเดิม ๑ หลังขึ้นที่วัดสระเกษ สิ่งเหล่านี้สร้างถาวรทั้งสิ้นเสร็จแล้วก็ถวายวัด ข้าพเจ้าจำได้ว่าศาลาและเมรุนี้อยู่ต่อมาจนชำรุดทรุดโทรม ทางวัดรื้อออกเสียภายหลังปีน้ำท่วมใหญ่ พ.ศ. ๒๔๘๕ ที่จริงนั้นงานแท้ ๆ มี ๓ วัน ๆ ที่ ๓ เป็นวันปลงศพ รุ่งขึ้นเป็นวันทำสามหาบเก็บอัฐิเชิญกลับมาทำบุญที่บ้าน แต่เพราะมีการก่อสร้างตกแต่งและตระเตรียมต่าง ๆ เช่นทำของแจกเป็นที่ระลึกจัดของทำฉลากรางวัลแก่ผู้มาช่วยงาน จึงต้องเริ่มงานประมาณ ๑ เดือนก่อนวันงาน ที่ตั้งศพนั้นทำเป็นภูเขาขึ้นภายใน

ศาลาหลังหนึ่งสูงจดเพดาน และทำเป็นคูหาลึกเข้าไปเป็นที่ตั้งหีบศพ บนภูเขาก็แต่งโคมไฟมีต้นไม้และตุ๊กตารูปสัตว์ตั้งประดับประดาสวยงามมาก ลูกหลานญาติพี่น้องที่มาในงาน บรรดาที่มาจากหัวเมืองหรือจากตำบลที่อยู่ห่างไกลก็ต้องเข้ามาล่วงหน้าหลาย ๆ วัน จึงต้องตั้งโรงครัวเลี้ยงทั้งที่วัดสระเกษและที่บ้าน ญาติที่เป็นนายทหารก็พาทหารมาช่วยเป็นแรงงานด้วย ประมาณว่ามีทหารกว่า ๕๐ คน อนึ่งการศพผู้หลักผู้ใหญ่ในครั้งนั้นเป็นธรรมเนียมที่เจ้าภาพต้องแจกผ้าขาวสำหรับนุ่ง บริเวณงานจึงดูขาวไปหมด เวลานั้นข้าพเจ้าอายุได้ ๑๓ ปี ได้มานอนค้างอยู่ที่บ้านนี้พร้อมด้วยมารดาถึง ๒๐ วัน จำได้ว่ามีผู้คนมาพักแน่นไปหมด จนต้องระบายพวกผู้ชายแบ่งไปพักอยู่ที่วัดสระเกษเป็นอันมาก

ข้าพเจ้ามาอาศัยอยู่กับคุณอาว์พร้อมตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๖ เมื่ออายุได้ ๑๕ ปี ปรากฏว่าที่บ้านพระยาวิสูตรโกษานี้มีญาติมาพักพิงอาศัยอยู่เป็นประจำไม่ใคร่ขาด คนดั้งเดิมตั้งแต่ครั้งพระยาวิสูตรโกษาก็มีอยู่ในบ้าน ๓ ครัว อีกอย่างหนึ่งบรรดาพวกพี่ ๆ ที่รับราชการอยู่ต่างจังหวัดถ้าเข้ามากรุงเทพแล้วก็คงมาพักที่บ้านนี้เสมอ ท่านเหล่านี้มีบุตรที่จะต้องเล่าเรียนก็ส่งมาอยู่ คุณอาว์พร้อมรับธุระเรื่องการอยู่กิน เว้นแต่ค่าเล่าเรียนถ้าส่งเสียเองก็แล้วไป แต่ถ้าขาดตกบกพร่องท่านก็ช่วยเหลือ พวกหลาน ๆ เหล่านี้มีทยอยมาเป็นรุ่น ๆ และโดยปรกติย่อมมีประมาณ ๖–๗ คนเป็นประจำ การให้อุปการะเหล่านี้บางสมัยท่านก็มีความลำบากถึงขนาดที่เรียกว่าอกไหม้ไส้ขมทีเดียว

นอกจากนั้นเมื่อน้องหรือหลานเติบใหญ่ขึ้นท่านยังช่วยเหลือในการแต่งงานแก่บางคนตามควรแก่ฐานะอีกด้วย

ในตอนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๕ เมื่อเกิดสงครามอาเซียบูรพาขึ้นแล้วเป็นเวลาที่พวกหลาน ๆ ที่ท่านได้อุปการะมาได้ออกเรือนหรือไปมีตำแหน่งการงานอยู่ที่อื่นเป็นส่วนมาก ที่บ้านเหลือหลานหญิงชายชั้นเล็กอยู่ไม่กี่คน ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๘๗ ฝ่ายสัมพันธมิตรมาโจมตีทางอากาศรุนแรงขึ้น วันหนึ่งมีลูกระเบิดมาตกใกล้ ๆ เกิดไฟไหม้บ้านเรือนทั้งหมด เผอิญมีหลานของท่านคนหนึ่งมาเยี่ยมพอเหมาะได้ช่วยขนข้าวของบางสิ่งบางอย่าง พาท่านหลบภัยไปอยู่ที่วัดราชบพิธ คราวนั้นบ่าหวุดหวิดจะเป็นอันตราย ข้าพเจ้าได้มารับท่านไปอยู่ด้วย แล้วก็เลยพาท่านอพยพไปอยู่ที่วัดเฉลิมพระเกียรติ์ จังหวัดนนทบุรีจนกระทั่งสิ้นสงคราม ในตอนนี้เรียกได้ว่าท่านเสียหายถึงหมดเนื้อหมดตัวก็จริง แต่ดูท่านปลอดโปร่งแจ่มใส คงจะเป็นเพราะท่านรู้สึกหมดภาระหน้าที่ในการปกครองบ้านเรือนและเลี้ยงดูผู้คน เมื่อสิ้นสงครามแล้วท่านปรารภว่า บ้านเดิมซึ่งเหลือแต่ที่ดินว่างเปล่านั้น ท่านไม่มีกำลังจะปลูกสร้างขึ้นใหม่ได้จะทิ้งไว้ก็เป็นที่น่าสังเวช ท่านจึงให้ข้าพเจ้ามาปลูกบ้านเรือนอยู่ขอแต่เพียงว่าท่านยังมีชีวิตก็อย่าเพ่อขายเสียเลย ข้าพเจ้าจึงต้องขายที่ดินบ้านเรือนของข้าพเจ้า มาปลูกสร้างขึ้นใหม่ในที่ดินดังเดิมนี้ ส่วนคุณอาว์พร้อมก็ไปอยู่ที่วัดเทพศิรินทร์ ณ เรือนซึ่งท่านปลูกไว้เป็นที่พักอาศัยเวลาไปถือศีลฟังเทศน์นานมาแล้ว ณ ที่นี้ท่านอยู่มาจนถึงแก่กรรม

ในตอนหลังที่ท่านชราภาพมากแล้วข้าพเจ้าอ้อนวอนให้กลับมาอยู่บ้านเพื่อความสะดวกในการดูแลรักษา ท่านก็ว่าสมเด็จพระพุทธ-โฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) ได้แนะนำท่านว่า ท่านหมดภาระหน้าที่ในการปกครองบ้านเรือนเพราะภัยพิบัติแห่งสงครามหากบันดาลให้เป็นไป และเรือนที่พักอาศัยก็มีอยู่ที่วัดแล้วโดยเรียบร้อย เป็นเวลาสมควรที่ท่านจะปลีกตัวเข้าวัดหาความสงบ ท่านว่าท่านได้รับคำกับสมเด็จฯ ไว้โดยมั่นคงจึงจะขออยู่ที่วัดตลอดไป เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ ท่านเห็นว่าวัดใหม่พิเรนทร์ (ธนบุรี) ชำรุดทรุดโทรมประจวบกับท่านเจ้าอาวาสก็กำลังซ่อมแซมโบสถ์อยู่ ท่านจึงขายนาแปลงหนึ่งเป็นเงิน ๕ แสน ๕ หมื่นบาท แล้วนำเงินถวาย ๔ แสนบาท เพื่อช่วยเพิ่มเติมในการซ่อมแซมโบสถ์อย่างหนึ่ง ทำกำแพงหน้าวัดอย่างหนึ่ง และสร้างศาลาการเปรียญขึ้นหลังหนึ่ง เหลือเงินอีก ๑ แสน ๕ หมื่นบาท ท่านก็มอบให้มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยตั้งเป็นกองทุนเก็บดอกผลบำรุงวัดและโรงพยาบาลรวมหลายแห่ง วัดใหม่พิเรนทร์ (ธนบุรี) นี้ เมื่อพระพิเรนทร์เทพสร้างเข้าใจว่าเพียงแต่จัดหาที่ดิน แล้วตั้งเป็นสำนักสงฆ์ขึ้นก่อน ต่อมาคุณหญิงเขียนได้เป็นหัวหน้าชักชวนบรรดาญาติสร้างโบสถ์และผูกพัทสีมาในสมัยที่คุณอาว์พร้อมยังเด็กอยู่ จึงเป็นวัดที่ท่านเอาใจใส่ทนุบำรุงตามโอกาสเสมอมา

ตั้งแต่ข้าพเจ้าได้อยู่ใกล้ชิดกับคุณอาว์พร้อมมา ข้าพเจ้าเห็นท่านประพฤติปฏิบัติตนในการกินอยู่ใช้สอยต่าง ๆ เป็นสถานปาน

กลางโดยยุติไม่ขึ้นลงตามเวลามีโชคหรือตกอับ เช่นอาหารการรับประทานก็คงเส้นคงวา การนอนก็ใช้ที่นอนลอยกว้างประมาณ ๒ ศอก นอนกับพื้นที่หอนั่งพร้อมด้วยหลานหญิงนอนแวดล้อมอยู่ จะนอนเตียงในเรือนใหญ่ก็เมื่อป่วยเจ็บ เรื่องความสนุกสนานการบันเทิงข้าพเจ้าไม่เคยเห็นท่านเอาใจใส่ จะมีก็แต่ไปเที่ยวงานวัดในเทศกาลเช่น งานประจำปีที่วัดสระเกษและวัดจักรวรรดิ์ โอกาสเช่นนั้นก็พาหลานหญิงชายรวมทั้งคนรับใช้ไปด้วยเป็นกระบวนใหญ่ เมื่อไปไหว้พระเสร็จแล้วก็หาที่เหมาะ ๆ นั่งอยู่กับคุณป้าเยื้อนปล่อยให้พวกที่ไปด้วยแยกย้ายกันไปเที่ยวตามใจชอบ ที่เล่ามานี้เพื่อเป็นอุทธาหรณ์ให้เห็นว่าท่านประพฤติปฏิบัติตนคล้าย ๆ กับท่านถือคติมีข้อกำหนดอะไรสักอย่างหนึ่งอยู่ในใจ อีกประการหนึ่งที่ข้าพเจ้าเห็นแปลก คือแม้ท่านจะถือศีลฟังเทศน์เป็นนิจมาตั้งแต่ยังสาว บางโอกาสซึ่งมักจะบ่อยก็รักษาอุโบสถศีลดังที่ท่านเจ้าคุณพระธรรมไตรโลกาจารย์ (นิรันดร์ นิรันตโร) กล่าวในเทศนาเนื่องในงานทำบุญ ๗ วัน ของท่านว่าตัวท่านเจ้าคุณได้เห็นคุณอาว์พร้อมเข้าวัดถือศีลเสมอมาตั้งแต่บวชเป็นเณร แต่ข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินคุณอาว์พร้อมสนทนาธรรมในทางปุจฉาวิสัชนาหรือพูดเรื่องปัญหาธรรมกับใคร ชอบพูดแต่เรื่องทำบุญให้ท่านเป็นพื้น ข้าพเจ้าเข้าใจเอาเองว่าท่านไปวัดฟังเทศน์เพื่อการปฏิบัติในทางจิตใจ คือเพื่อสำรวจตนเองและชำระจิตใจของตนเองเป็นข้อสำคัญ ท่านขุนนารถนิกรผู้มีอายุ ๗๖ ปี มีศักดิ์เป็นน้องของท่านกล่าวเมื่อมาในงานทำบุญ ๑๐๐ วันว่า นึกเท่าไร ๆ ก็นึกไม่

ออกว่าคุณพี่พร้อมทำบาปกรรมอะไรไว้บ้าง แน่ใจว่าคงไม่มี อาจจะมีอยู่ก็เรื่องพูดเพราะท่านเป็นคนชอบพูดชอบคุย อาจจะพูดพลาดพลั้งโดยไม่มีเจตนาไปบ้าง นอกจากนี้แล้วไม่เห็นมีอะไรอีก รวมความก็คือเป็นอีกรายหนึ่งที่ผู้หญิงตัวคนเดียวตั้งตัวมาได้ด้วยลำแข้งของตนเอง แล้วยังมีแก่ใจทำประโยชน์สุขให้แก่ผู้อื่นตามกำลังสามารถที่พอจะทำได้ทั้งในทางพระศาสนาและทางสังคมวงศ์ญาติ แท้ที่จริงท่านหญิงเช่นนี้ย่อมมีอยู่เสมอในสกุลทั้งหลาย และของเราเราก็มีอย่างนี้แหละ ประวัติชีวิตของคุณอาวพร้อมซึ่งเริ่มแต่วันพฤหัสบดีที่ ๖ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๒๕ เป็นมาด้วยความปรกติเรียบ ๆ เย็น ๆ ถึงไม่เคยทำอะไรดีเด่นเป็นที่ปรากฏ แต่ก็ไม่ทำอะไรให้ใครว่าได้ ไม่เคยประสบโชคมีความสุขสนุกสำราญอย่างรุ่งโรจน์ และก็ไม่เคยประสบทุกข์ภัยไข้เจ็บรุนแรงนัก แม้เมื่อถึงสมัยชราภาพ ณ กาลที่สุดนี้ ก็มิได้เป็นอะไรโดยแน่ชัด เป็นแต่ค่อย ๆ อ่อนเปลี้ยลงตามลำดับเหมือนดวงประทีปที่หมดเชื้อค่อย ๆ หรี่ลงแล้วดับลับไป เมื่อวันเสาร์ที่ ๔ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๐๙

ข้าพเจ้าแต่งและรวบรวมทำหนังสือเรื่องเชื้อสายพระมหาราชครูศิริวัฒนนี้ขึ้น เพื่ออาศัยฝากเรื่องราวของนางสาวพร้อม ศิริวัฒนกุล ผู้เป็นอาวไว้ ท่านผู้อ่านพิจารณาเห็นความประพฤติปฏิบัติของท่านเป็นกุศลกรรม แล้วน้อมจิตอนุโมทนาสาธุการไป ก็ย่อมจะเกิดทิพยผลทิพยสุขแด่ท่านผู้ล่วงลับในกาลทุกเมื่อ.

ขุนศิริวัฒนอาณาทร

พิมพ์ที่โรงพิมพ์แพร่การช่าง ถนนเฟื่องนคร พระนคร นายอำพัน ฉายางกุร ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา

2509

6